

8

УКРАЇНСЬКА МОВА

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

8

УКРАЇНСЬКА МОВА

Підручник для 8 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України

Харків
Видавництво «Ранок»
2016

УДК 373.5:811.161.2+811.161.2(075.3)

ББК 81.2Укр-922

У 45

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(Наказ Міністерства освіти і науки України від 10.05.2016 р. № 491)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Автори:

- М. І. Пентиліук* — «Вступ», «Речення з відокремленими членами», «Словник»;
С. А. Омельчук — «Просте речення. Двоскладне речення. Головні та другорядні члени речення»,
 «Повторення в кінці року»;
І. В. Гайдаєнко — «Однокладні речення. Неповні речення», «Речення зі звертаннями,
 вставними словами (словосполученнями, реченнями)»;
А. І. Ляшкевич — «Повторення та узагальнення вивченого», «Синтаксис. Пунктуація»,
 «Речення з однорідними членами»

Експерти, які здійснили експертизу даного підручника під час проведення конкурсного відбору проектів підручників для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів і зробили висновок про доцільність надання підручнику грифа «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України»:

- М. В. Пігур*, доцент кафедри української мови та методики її навчання Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, кандидат педагогічних наук;
Н. В. Юрченко, методист районного методичного кабінету відділу освіти Кам'янської районної державної адміністрації Черкаської області, учитель-методист;
В. В. Кошельник, учитель Плахтійвського НВК «ЗОШ № 2 I–III ступенів-гімназія» Саратського району Одеської області, учитель вищої категорії, учитель-методист, заслужений учитель України

Рецензенти:

- Л. М. Руденко*, доктор філологічних наук, професор кафедри слов'янських мов та методики їх викладання Херсонського державного університету;
І. П. Дроздова, доктор педагогічних наук, професор кафедри природничих і гуманітарних наук Харківського національного автомобільно-дорожнього університету;
Т. М. Шабельник, учитель української мови та літератури Харківської гімназії № 178 «Освіта», спеціаліст вищої категорії, учитель-методист

У 45 **Українська мова** : підруч. для 8 класу загальноосвіт. навч. закладів / М. І. Пентиліук, С. А. Омельчук, І. В. Гайдаєнко, А. І. Ляшкевич. — Х. : Вид-во «Ранок», 2016. — 272 с. : іл.

ISBN 978-617-09-2888-7.

УДК 373.5:811.161.2+811.161.2(075.3)

ББК 81.2Укр-922

Інтернет-підтримка

Для користування електронним додатком до підручника увійдіть на сайт interactive.ranok.com.ua

Служба технічної підтримки:

тел. (057) 719-48-65, (098) 037-54-68
 (понеділок—п'ятниця, з 10.00 до 18.00)
 E-mail: interactive@ranok.com.ua

- © Пентиліук М. І., Омельчук С. А., Гайдаєнко І. В., Ляшкевич А. І., 2016
 © Юхтман О. С., ілюстрації, 2016
 © ТОВ Видавництво «Ранок», 2016

ISBN 978-617-09-2888-7

Передмова

Дорогі восьмикласники!

Ви продовжуєте вивчати українську мову — могутнє знаряддя людської думки й спілкування.

Цей підручник допоможе вам оволодіти виражальними багатствами мови, системою її взаємопов'язаних синтаксичних одиниць. Ви докладно ознайомитеся з будовою словосполучень, більше дізнаєтеся про структуру й особливості простих речень. А головне — навчитесь застосовувати набуті знання, відтворюючи чужі та створюючи власні висловлювання, у повсякденному спілкуванні.

Вивчення одиниць синтаксису — словосполучення й простого речення — здійснюється на текстах різних типів і стилів, що дозволить вам удосконалювати свої комунікативні вміння та мовленнєву компетентність.

Матеріал підручника розподілено за параграфами, кожен із яких містить різні рубрики. Щоб добре засвоїти відомості із синтаксису, звертайтеся до теоретичного матеріалу. У ньому подано всі необхідні правила з теми. Теоретичні відомості, що потребують особливої уваги, винесено в рубрику «Із секретів синтаксису». Наприкінці кожного розділу рубрика «Подумайте і дайте відповіді» допоможе, застосовуючи рефлексію, узагальнити вивчене й підготуватися до контрольної роботи.

У самостійному засвоєнні вивченого вам допоможуть схеми, таблиці, проблемні питання у вправах «Мовознавче дослідження». Працюючи із завданнями «Слово-диво», «Мудрість народна», «Культура мовлення», ви відчуєте красу й силу слова, зможете прилучитися до поетичного образу і творення зразкового власного мовлення. Тексти «Видатні українці» збагатять вас цікавою інформацією. У вправах

«Краса врятує світ» подано репродукції полотен живописців — класиків і сучасників. Зацікавить вас і рубрика «Комунікативний практикум». Виконуючи ситуативні та ігрові завдання, розробляючи проекти, працюючи в парах, групах і класом, ви переконаєтеся, що з кожним роком удосконалюєте своє мовлення, набуваєте вмінь успішно спілкуватися.

Бажаємо вам плідної праці й успіхів!

Умовні позначки

Теоретичний матеріал

Говорімо без помилок!

Із секретів синтаксису

Гра

Подумайте і дайте відповіді

Комунікативний практикум

Домашнє завдання

Завдання за вибором

Робота в групах

Робота в парах

Електронний додаток на сайті
interactive.ranok.com.ua

Вступ

§

1

Мова — найважливіший засіб спілкування, пізнання і впливу

1 Прочитайте текст мовчки. Визначте його стиль і жанр. Доберіть заголовок.

З раннього дитинства і до глибокої старості людина невіддільно пов'язана з мовою. Це *єдине знаряддя*, що вивищує людину над світом, робить її нездоланною в пошуках істини. Розпочинається прилучення дитини до краси рідної мови з милих бабусиних казок і материнської колискової пісні. Кожен день дає нам урок пізнання. І завжди і скрізь наш учитель — мова.

Усі діяння наші, думи і сподівання закріплюються в слові. Слово — наше *найзіркіше око, наймогутніша сила*.

За допомогою слова ми проникаємо в думи й почуття, які хвилювали людей за тисячоліття до нас. Також можемо звернутися до далеких нащадків і передати їм у слові найсокровенніше. Слово — *найвірніший посланець* із минулого в сьогодення та із сьогодення у прийдешнє. Завдяки його могутності не замулюється людський досвід. Це схованка мудрості й невмирущості народу.

(За І. Вихованцем)

- З'ясуйте значення виділених словосполучень. Як вони характеризують нашу мову? Побудуйте розповідь про мову, використавши їх як ключові слова.
- Поміркуйте, що автор хотів довести в останньому реченні. Аргументуйте свої міркування прикладами.

- 2 Слово-диво.** Прочитайте виразно уривок із вірша Степана Литвина. Який заголовок ви дібрали б до нього? Аргументуйте свій вибір.

Люблю, мов сонце, материнську мову,
 Вселюдську мудрість мова осяга.
 Грінченко й *Даль* ведуть у *даль* чудову.
 О словників жага, віків снага!
 А слово і голубить, і карає,
 А слово і вбиває, й воскреша...
 Ти, мово,— море, небо неокрає,
 Несмертність наша, правда і душа.
 Майну дитинства милими краями —
 І серце незрівнянно защемить.
 Щебече рідна мова солов'ями,
 Гаями, наче молодість, шумить.
 Народжена і жити, і вмирати,
 Людина слів у вирій не бере.
 Не вмре ніколи рідне слово Мати,
 Найперше слово Мама не помре!

- Випишіть ключові словосполучення, що розкривають роль рідної мови в житті народу й кожного з нас.
- Доведіть, що виділені слова — омоніми, і з'ясуйте їхню роль у тексті. Назвіть синоніми й антоніми, які виконують емоційно-експресивну роль.
- Які думки виникли у вас під час читання поезії? Доведіть, що рідна мова впливає на розум і почуття людини та слугує засобом пізнання.

- 3 Мовознавче дослідження.** Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок. Доведіть, що текст належить до наукового стилю.

Людина виокремилась зі світу, що її оточує, і піднялася над ним завдяки мисленневій і мовленневій діяльності, спілкуванню за допомогою виняткової системи — природної мови. Спілкування (комунікація) — особливий тип людської діяльності, поряд із діяльністю когнітивною (мисленневою), трудовою, ігровою та ін. Комунікація в суспільстві здійснюється за певними законами, у межах віками відпрацьованих моделей, усталених форм. Зв'язки мислення і мовлення втілюються передовсім у про-

*діяльність
 спілкування
 комунікація
 модель
 мовлення
 мислення*

цесах породження і сприйняття мовлення, які, у свою чергу, відбуваються за певними мисленнево-мовленневими законами і правилами.

Спілкування людей — складний процес взаємодії особистостей у конкретному часовому й просторовому вимірі. Будь-які стосунки людей із використанням мови мають багато спільних ознак...

Життя і діяльність суспільства неможливі без спілкування людей, оскільки воно є необхідною умовою будь-якої діяльності. Спілкування — одна з необхідних і всезагальних умов формування і розвитку суспільства й особистості.

(За Ф. Бацевичем)

- Запишіть ключові слова-терміни, що в рамці, і знайдіть їх тлумачення в словнику.
- Перекажіть текст, доповнивши його тезою «Мова — основний засіб спілкування». Аргументуйте власними прикладами.

4 Прочитайте висловлення видатних людей про мову. Прокоментуйте кожне з них. Чий вислів вам найбільше сподобався й чому? Що нового ви дізналися про мову?

1. Мова є річище, яким дух може котити свої хвилі з твердою *впевненістю*, що джерела, до яких його підводять, ніколи не всохнуть. (В. фон Гумбольдт) 2. Мова — це засіб формування, оформлення та існування думки: без називання нема думання, осмислення *реальності*. (В. Іванишин, Я. Радевич-Винницький) 3. Людина має *схильність* спілкуватися із собою подібними, тому що в такому стані більше почуває себе людиною. (І. Кант) 4. Слова мають величезну владу над нашим життям, владу *магічну*, ми зачаровані словами і значною мірою живемо в їхньому царстві. (М. Бердяєв) 5. Високої мовної довершеності досягає та людина, яка багато працює над мовою, прагне правильно говорити, виявляти в мовленні — усному та писемному — свою індивідуальність, усвідомлюючи, що «я є мова». (О. Сербенська) 6. Руйнування мови — основи національної культури — це вже не просто вина, а злочин держави перед народом. (А. Мокренко) 7. Господь допомагається від кожної людини трьох речей: від душі — щирої віри, від мови — правди, від тіла — стриманості. (От. Григорій-пустельник)

- Доведіть правдивість останнього вислову. Наведіть свої аргументи.
- Доберіть синоніми до виділених слів і з'ясуйте їх значення.

Комунікативний практикум

5

Прочитайте текст за особами. Зверніть увагу на те, як один зі співрозмовників переконує іншого в правильності сполучуваності та вживання слів у мовленні. Чи можна зробити висновок: мова не тільки засіб спілкування, а й пізнання і впливу? Наведіть приклади-аргументи з тексту.

МІЛКА ТАРИЛКА І ДРІБНА МОНЕТА

— Може, в тебе є мілкі гроші, дай мені, будь ласка, на метро,— сказав Костя старшому братові.

— *Мілких* немає, є *дрібні*,— відповів той, дістаючи гроші.

— А що, хіба не все одно?

— Про гроші кажуть *дрібні*, а не *мілкі*.

— Не знаю, у нашому класі всі говорять *мілкі гроші*.

— Значить, неправильно.

— А як же знати, коли треба говорити *мілкий*, а коли *дрібний*? — спитав Костя.

— А так: *дрібний* означає «малий», «невеликий» (*дрібні діти*, *дрібні гроші*). А слово *мілкий* має значення «неглибокий» (*мілка тарілка*, *мілка оранка*). Якщо в тебе сумнів, який саме прикметник — *дрібний* чи *мілкий* — треба вживати з певним словом,— підстав синонім до кожного з них. Наприклад, до слів *дощ*, *монета*, *власник* не можна підставити слова *неглибокий*: вони не сполучаються з ним за змістом. Отже, не кажуть «мілкий дощ», «мілка монета», «мілкий власник». А прикметник *невеликий* своїм значенням підходить до цих слів, тому можна вжити його синонім *дрібний*. Наприклад, «І шумить, і гуде, *дрібен* дощик іде». Чув таку пісню?

— Але тарілка може бути мілка й водночас невеличка. Як же тоді?

— Зараз скажу. *Мілка* тарілка — *неглибока*. Але тарілки розрізняють ще й за розміром. Коли йдеться про невелику мілку тарілку, то чи можна сказати, що це «дрібна мілка тарілка»? Очевидно, таке «сусідство» небажане, краще назвати її *маленькою мілкою тарілкою*.

(Є. Чак)

- Доберіть синоніми до слів *дрібний*, *мілкий*. Скористайтеся довідкою.

Довідка: малий, плаский, дріботливий, плескатий, плоский, незначний, небагатий, мілкуватий, розмінний.

- Уявіть, що герой оповідання — Костя — запитав про особливості вживання слів *мілкий* і *дрібний* учителя української мови. Усно перебудуйте текст вправи на монолог-пояснення вчителя. Що від цього зміниться? Як учитель може зацікавити учнів, щоб домогтися засвоєння значень слів *мілкий* і *дрібний*? Зробіть висновок про роль обставин мовлення в спілкуванні.

- 6** **Мудрість народна.** Прочитайте прислів'я і приказки. Які поради щодо спілкування вони містять? Випишіть: один учень — позитивні поради, другий — застереження. Обміняйтесь зошитами й перевірте роботу.

1. Рана загоїться, зле слово — ніколи. 2. Слово не стріла, а глибоко раниць. 3. На велике діло — велике слово. 4. Ласкаве слово — ніби весняний день. 5. Наймогутніша зброя — слово. 6. Усе гине, та добре слово вічне. 7. Слова — як мед, а діла — як полин. 8. Добре слово краще, ніж гроші. 9. Умієш говорити — уміє слухати. 10. Що маєш казати — наперед обміркуй. 11. Слово до слова — зложиться мова. 12. Уміє вчасно сказати і вчасно замовкнути.

- Побудуйте міркування за змістом останнього вислову. Як ця порада впливає на діалогічне спілкування?

Подумайте і дайте відповіді

1. Чому мова — засіб спілкування, а мовлення — процес спілкування?
2. Як ви розумієте поняття *спілкування (комунікація)*?
3. Чи мовлення і спілкування одне й те саме? Якщо ні, то чому?
4. Яку роль відіграє рідна мова в розвитку особистості?
5. Коли і як ми впливаємо на співрозмовника?
6. Чи виявляється в спілкуванні рівень культури мовлення? Як саме?
7. Наведіть приклади мовних засобів впливу на людину під час спілкування.

Домашнє завдання

- 7** Підготуйте розповідь у науковому стилі з теми «Мова — засіб мислення і спілкування». Використайте тексти попередніх вправ.

Повторення та узагальнення вивченого

2

Лексикологія. Фразеологія

8 Прочитайте текст. Визначте його тему, з'ясуйте стилістичну належність. Доберіть заголовок. Спробуйте дати відповідь на запитання, поставлене в тексті.

Багато загадок ставить перед дослідниками «Слово о полку Ігоревім». Але, мабуть, найбільша загадка — сам автор твору. Його ім'я історія не зберегла. Хто ж може ним бути? Десятки різних захоплюючих гіпотез висувають учені, щоб відповісти на це просте запитання. Одні пропонують шукати автора твору поміж *князів*, інші — серед дружинників, учасників походу на *половців*, треті — у монастирських *келіях*, де при тьмяному світлі свічки творилися *літописи*.

Нещодавно відомий український учений Леонід Махновець видав ґрунтовну монографію під промовистою назвою «Про автора «Слова о полку Ігоревім»». Вона стала підсумком багатолітньої роботи дослідника над цією темою. Ретельно проаналізувавши біографії, суспільне становище і ступінь близькості до князя Ігоря кількох тисяч його сучасників, Леонід Махновець назвав ім'я людини, яка, за його переконанням, є автором геніальної поеми. Це — Володимир Ярославич, син галицького князя Ярослава Осмомисла (до речі, батька Ігоревої дружини Ярославни). Ось як характеризує його дослідник: «Дивовижно обдарований поетичними здібностями, учень славетного Бояна, котрого він, вважаю, знав особисто, Володимир Ярославич, інтелектуал, інтелігент XIII віку, володіючи енциклопедичними, історичними, державними, політичними, природничими та іншими знаннями, будучи на висоті передових — по суті, всенарод-

них — поглядів свого часу, залишив високоідейний і високохудожній твір колосальної сили».

Версія українського вченого видається справді переконливою.

Отже, ім'я автора «Слова о полку Ігоревім» вже перестало бути великим анонімом?

(М. Слабошпицький)

- Визначте в тексті власне українські слова.
- Проаналізуйте виділені слова за походженням. Чи можливо замінити ці слова сучасними? Аргументуйте свою думку. Наведіть приклади слів активної та пасивної лексики.
- Запам'ятайте значення вжитих у тексті слів *монографія* та *анонім*. Зробіть лексичний розбір їх.

Монографія — наукове дослідження, у якому висвітлюється одна тема.

Аноні́м — автор твору, який приховує своє ім'я.

- 9** **Мудрість народна.** Прочитайте прислів'я і приказки. З'ясуйте їх зміст. У яких ситуаціях ви могли би почути або використати подані вислови? Знайдіть слова з переносним значенням.

1. Не подумавши, і кілочка не затешеш. 2. Знання красить, а незнання *смішить*. 3. Таке *верзе*, що й купи не тримається. 4. Грамоти вчиться — завжди пригодиться. 5. Не завжди говори, що знаєш, а завжди знай, що говориш. 6. Або розумне казати, або зовсім мовчати. 7. Хто своєї мови *цурається*, той сам себе стидається. 8. Від науки голова не болить.

знання́
незнання́

- До виділених слів доберіть синоніми.
- Визначте правопис слів, поданих у рамці. Чи можна їх назвати антонімами? Аргументуйте свою думку. Доберіть 4–5 слів на подану орфограму. Запишіть їх.

- 10** Доберіть до поданих слів антоніми. Кожен з антонімів запишіть із синонімами.

Зразок. Гарний (хороший, красивий) — поганий (негожий, невродливий).

Спокійний, подібний, веселий, дорогий, сміливий, трудолюбивий.

Повторення та узагальнення вивченого

- Складіть 3–4 речення, увівши до них фразеологізми з поданими словами. Використайте фразеологічний словник.

- 11** До наведених словосполучень або тлумачень доберіть іншомовні відповідники. Використайте слова з довідки.

Автор музичного твору. Правка тексту. Необов'язковий для вивчення навчальний курс. Різновид комічного. Великий літак далекого сполучення. Виконання музичного твору двома співаками або на двох інструментах. Людина, якій притаманна надзвичайна обдарованість. Єдиний у своєму роді предмет. Хід розвитку, зміна якогось явища.
Довідка: редагування, лайнер, факультатив, гумор, дует, геній, композитор, унікальний, динаміка.

- 12** Прочитайте речення. Випишіть фразеологізми й визначте джерело походження кожного з них.

1. Я люблю, щоб дівчина була трохи *бриклива*, щоб мала серце з перцем. (*І. Нечуй-Левицький*) 2. Без *вірного* друга велика туга. (*Нар. творч.*) 3. *Лихо* давне й сьогочасне. (*Панас Мирний*) 4. Хто моря переплив і спалив кораблі за собою, той не вмре, не здобувши нового добра. (*Леся Українка*) 5. Не все одразу дається, а потроху та помалу, то зробиш користі чимало. (*Нар. творч.*) 6. Наша ціль — людське щастя і воля. (*І. Франко*)

- Поясніть значення фразеологізмів. У разі потреби скористайтеся фразеологічним словником. Які ще види словників ви знаєте?
- До виділених слів доберіть антоніми.

- 13** Відновіть сталі вислови, уписавши потрібні за змістом заперечні й неозначені займенники з довідки.

Тут ... не так; не жаліти ...; за ... ціну; перекладати на ... плечі; ... гріха таїти; обертатися на ...; ... силою; *хай йому* ...; ... мірою.
Довідка: ніщо, ніякою, нічого, деякою, чиїсь, щось, всяку, нічо́го, абищо.

- Складіть і запишіть 3–4 речення з відновленими фразеологізмами.
- Поясніть правопис ужитих у фразеологізмах займенників. Доберіть фразеологізм-синонім до виділеного сталого вислову.

- 14** **Культура мовлення.** Прочитайте виразно уривок із вірша Дмитра Білоуса. Знайдіть і зачитайте речення з фразеологізмом. З якою метою автор використав його? Які форми мовлення поєднано в тексті? З'ясуйте роль питальних речень. Схарактеризуйте останнє речення за метою висловлювання.

ПИТАЮТЬ ЧАСОМ ЖУРНАЛІСТИ

Питають часом журналісти,
колеги з радіо й газет:
— Чи не могли б ви розповісти,
як мислить, пишучи, поет?
Як тему він бере сучасну,
шукає творчого ключа?
І як вплива на творчість власну
робота перекладача?
— Що ж, мушу брать бика за роги:
нелегко щось своє утнуть.
Та все ж поета перемоги
тут більш чи менш одразу ждуть.
Бо серце, схоже на *радара*,
в секунду ловить безліч хвиль.
А вже як не стає зусиль,
кричиш: який же я нездара!..

- Проаналізуйте розділові знаки при діалозі. Пригадайте, як називаються висловлювання співрозмовників у діалогічному тексті.
- З'ясуйте лексичне значення виділеного слова (у разі потреби зверніться до словника наприкінці підручника). Складіть із ним складне речення, використовуючи сполучники *бо*, *щоб*.

Комунікативний практикум

- 15** Розгляньте малюнок (с. 14) й уявіть ситуацію: у класі відбувається зустріч із колишнім випускником вашої школи — капітаном далекого плавання. Він розповідає про свій життєвий шлях, цікаві подорожі та зустрічі в різних країнах світу, несподівані пригоди.

- А** Складіть і запишіть монологічне висловлювання від імені випускника-капітана. Використовуйте запозичені слова, неологізми, професійну морську лексику.

Повторення та узагальнення вивченого

Б Складіть і запишіть діалог між слухачами й капітаном. Використовуйте за-
позичені слова, неологізми, професійну морську лексику.

Подумайте і дайте відповіді

1. Що вивчає лексикологія?
2. Які групи слів за значенням ви знаєте?
3. Які групи слів за походженням ви знаєте? Наведіть приклади.
4. На які групи поділяють лексику залежно від стилістичного використання?
5. Як ви розумієте поняття *активна і пасивна лексика*?
6. Що таке фразеологія?
7. Які різновиди фразеологізмів вам відомі? Наведіть приклади.
8. Які види словників вам відомі?

Домашнє завдання

16 Прочитайте. Виконайте одне із завдань.

1. Про того, хто нещадно експлуатує, оббирає, утискає. 2. Про того, хто підступністю, хитрощами залучає кого-небудь до числа

своїх однодумців. 3. Про того, хто виходить із покори, позбувається обмежень. 4. Про того, хто розгнівався, образився. 5. Про того, хто в поганому настрої, гнівається, нервує. 6. Про того, хто зроблений (за біблійною легендою) з ребра Адама. 7. Про того, хто багато розмовляє, схиляючись до неправди.

А Користуючись довідкою, доберіть фразеологізми, які відповідали б змісту висловів.

Довідка: зачепити гаком; зламати вудила; драти по три шкури; як сич надувся; муха вкусила; адамове ребро; байки плести.

Б До виділеного в довідці фразеологізму доберіть синонімічні й складіть із ними речення. У разі потреби зверніться до фразеологічного словника.

3

Морфологія. Основні правила правопису

17

Прочитайте текст. Визначте стиль його. Доберіть заголовок у формі словосполучення. Аргументуйте свій вибір. Доведіть, що вироби з мореного дуба є цінними речами. Пригадайте, які дубові вироби вам доводилося бачити.

З давніх-давен цінували люди меблі та прикраси, зроблені з мореного дуба. Надто вже вишукані, міцні й красиві вони виходили.

Дуб «морився» на дні водоймищ. Спочатку річка підмивала береги: у воду сипався пісок, сповзала глина, а разом із цим зсувалися й дерева, що росли на берегах. Деякі з них падали на дно на тому ж місці, де сповзали. Інші вода відносила вниз за течією або до озера, куди впадала річка. Вони намокали, важчали й теж тонули. Стовбури дерев поступово заносило піском та мулом, і лежали вони під водою довгі-довгі роки. Деревина дубів поступово ущільнювалася, і чим більше минало часу, тим міцнішим ставало дерево.

Потім русло переміщувалося, озера пересихали. А стовбури залишалися на суходолі, де їх і знаходили люди. Робили з них чудові меблі, які не боялися ані вологи, ані плину часу, ані коливань температури. Ще б пак! Адже деревина, з якої їх робили, пройшла *гартування* і водою, і температурою, і часом.

Багато таких дубів знаходять у нас в Західній Україні, в районах лісової та лісостепової частин України. Знаходять їх і в інших куточках нашої Батьківщини.

(В. Улан)

- Випишіть слова з префіксами *пере-*, *з(-с-)* і поясніть їх написання.
- Виділене слово розберіть як частину мови. Яку синтаксичну роль воно виконує? Доберіть 3–4 приклади на орфограму в цьому слові.

18 Пригадайте вивчений у попередніх класах матеріал про частини мови та завершіть висловлювання.

1. Морфологія — розділ науки про мову, що вивчає ...
2. Частини мови — це ...
3. У сучасній українській літературній мові налічують ... частин мови, які поділяються на ... і ...
4. Вигук — особлива частина мови, тому що ...
5. Кожна частина мови характеризується ...

- Складіть і накресліть схему «Частини мови». Доберіть і запишіть приклади до кожної частини мови.

19 Прочитайте. Утворіть 5–6 різних за метою висловлювання речень. До їх складу введіть службові частини мови й вигуки.

Сонце спіпить, сколихнулись відчуття, материнська мова, зустрівся перехожий, учень відповідав, школярі бешкетують, хворий лежить, художник малював, дідусь розповів, урок закінчився, зеленіють верболози, очі сяяли, чоловіки привіталися, час летить, знання поглиблюються, вони дружили, годинник зупинився, виникають думки.

- Запишіть утворені речення й накресліть їх схеми. Поясніть розділові знаки в реченнях. Визначте, якими частинами мови виражені другорядні члени речення.

20 Спишіть текст, ставлячи подані в дужках іменники в потрібній формі. Аргументуйте свій вибір. Доберіть заголовок, який би виражав основну думку висловлювання. Підтримайте або спростуйте твердження автора про слово, висуваючи власні тези.

Слово — найтонше доторкання до серця, воно може стати і ніжною запашною (квітка), і живою (вода), що повертає (віра) в добро, і гострим (ніж), і розжареним (залізо), і (бруд). Мудре й добре слово дає радість, нерозумне і зле, необдумане й нетактовне — прино-

силь (біда). (Слово) можна вбити й оживити, поранити й вилікувати, посяяти (тривога) й (безнадія) і одухотворити, розсіяти сумнів і засмутити, викликати (посмішка) і (сльоза), породити (віра) в людину й зародити (невіра), надихнути на (праця) і скувати (сила) (душа)... Зле, невдале, нетактовне, просто кажучи, нерозумне слово може образити, приголомшити (людина).

(За В. Сухомлинським)

- Розкажіть про поділ іменників на відміни та групи. Наведіть приклади з тексту.
- Зробіть синтаксичний розбір останнього речення. Якими членами речення виступають іменники?
- Поясніть значення слів і словосполучень *запашна квітка, бруд, нетактовне, одухотворити, сумнів, зародити невіру, образити, приголомшити*.

21 Запишіть назви річок у родовому відмінку.

Дніпро, Євфрат, Дон, Дністер, Амур, Збруч, Хорол, Смотрич, Дунай, Псел, Рейн, Тетерів, Донець, Ніл, Єнісей.

- З'ясуйте, чому в одних словах виступає закінчення *-а (-я)*, а в інших — *-у (-ю)*.

22 Прослухайте. Доведіть, що це текст. Назвіть його основні ознаки, ілюструючи відповідь прикладами. Доберіть заголовок. Визначте можливого адресата й мету висловлювання. Випишіть ключові слова.

Чарівна природа рідного села, розмай дерев, квітів, зеленого *руна* трав стали для Катерини Білокур *академією мистецтва*. Дівчина самотужки осягає таємниці техніки живопису. До художнього відтворення краси довколишнього світу йде навмання. Милуючись кожною квіточкою, листочком, травинкою, кольоровою гамою сутінків і світанків. Вона у природи навчається поєднувати кольори та відтінки, передавати на полотні світлотіньові переходи. Найпліднішим у її творчості був післявоєнний період. Нею створено такі перлини, як «Цар Колос», «Буйна», «Привіт урожаю», «Рідне поле», «Сніданок», «У Шрамківському районі на Черкаській землі» та ін.

(О. Гончар)

- Доберіть кілька означень до слів *природа, село, квітка*.
- Поясніть значення виділених слів (у разі потреби зверніться до словника наприкінці підручника).
- Випишіть займенники. Розберіть як частину мови.
- Поясніть розділові знаки в тексті.

Повторення та узагальнення вивченого

- 23** Запишіть дієслова в три колонки: у першу — утворені префіксальним способом, у другу — суфіксальним способом, у третю — префіксально-суфіксальним способом.

Випрасувати, сідлати, стратити, вилити, *вдуматися*, зрешетити, влетіти, змерзнути, недосолити, голосувати, озвучити, штовхнути, змалювати, *пояснити*, зробити.

- Складіть 3–4 речення, використовуючи подані дієслова. Визначте синтаксичну роль їх.
- Доберіть синоніми до виділених дієслів.

- 24** Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок. Перепишіть, уставляючи пропущені літери й записуючи цифри словами. Яку роль у побудові тексту відіграють числівники? Визначте розряд числівників. З'ясуйте функцію сполучників. Чим пояснити поділ тексту на абзаци?

Єг..петські п..рам..ди — перші за хронологією із 7 чудес світу, 7 споруд, що вражали жителів своєю гранд..озністю.

До інших 6 належать: «висячі сади» Сем..рам..ди у Вав..лоні; храм Артем..ди в Ефесі, пізніше спалений Геростратом; *статуя* Зевса Ол..мп..йського роботи грецького скульптора Ф..д..я; прикрашений барельєфами і *статуями* Мавзолей у Гел..карнасі; *Колос* Родоський — мідна статуя бога Сонця *Гел..оса*, понад 70 метрів заввишки, зведена біля входу в гавань Родосу. 7 чудом світу вважають маяк на острові Фаросі, збудований у 300–280 роках до нашої ери, *мармурова* башта якого мала висоту близько 180 метрів.

(За кн. «Шкільний меридіан»)

- **Культура мовлення.** Провідмініяйте 3–4 числівники на вибір. З'ясуйте питання про паралельні відмінкові закінчення кількісних числівників.
- Назвіть орфограми, над якими ви працювали, вставляючи пропущені літери.
- Поставте наголос у виділених словах.

- 25** **Слово та мистецтво.** Прочитайте народну думу «Буря на Чорному морі». Яким у ній зображено море? Розгляньте репродукцію картини Івана Айвазовського «Місячна ніч на Чорному морі». Порівняйте Чорне море, описане в думі та зображене на картині. Як впливає образотворче мистецтво на сприйняття й розуміння опису моря в думі?

І. Айвазовський. Місячна ніч на Чорному морі

Об'єднайтеся в групи та опишіть картину, порівнюючи твір живопису й текст народної думи.

26 Слово-диво. Прочитайте виразно вірш Вікторії Чемерис. Доберіть заголовок. Визначте основний мотив. Поміркуйте, яку роль відіграють різні частини мови у творенні тексту.

О слово рідне! Хто без тебе я?
 Чи буде жить в віках душа моя,
 Чи буде сонцем в небі пламенить,
 А чи залишиться в пітьмі століть?
 О слово рідне! Знаю: тільки ти
 До мрій прозорих підведеш мости.
І вилетіть дзвінкий пташиний спів
До батьківських, до рідних берегів.
 О слово рідне — чисте джерело.
 Мене з дитинства в юність привело
 Ти — промінь світанкової зорі,

Суцвіття ніжне в весняній порі.
 О слово рідне — синь і небокрай.
 З народом вік живи і процвітай.
 І лине хай в небесну голубиць
 Твоя цілюща, життедайна синь.

- Запишіть виділене речення й проаналізуйте кожне слово як частину мови.
- Поясніть лексичне значення слів *джерело*, *промінь*, *суцвіття*. Доберіть до них синоніми.

Комунікативний практикум

- 27** Складіть діалог на тему «Здійснення мрій». Використовуйте рядки з поезії Вікторії Чемерис.

Подумайте і дайте відповіді

1. Чому частини мови поділяють на самостійні та службові?
2. Що лежить в основі поділу самостійних частин мови на змінні й незмінні?
3. Назвіть змінні самостійні частини мови. Наведіть приклади.
4. Які ви знаєте форми дієслова? Схарактеризуйте їх.
5. Які особливості має прислівник як самостійна частина мови? Проілюструйте прикладами.
6. Назвіть службові частини мови. Наведіть приклади.
7. Розкажіть про місце вигуку серед частин мови.
8. Які основні орфограми ви можете прокоментувати?

Домашнє завдання

- 28** Оберіть одне із завдань і виконайте його.

- А** Доберіть до поданих слів спільнокореневі, які б належали до різних частин мови.

Днювати, кам'яний, синява, надвоє, чорний, холод, співати.

- Б** Зробіть морфологічний розбір слів *холод*, *співати*.

В **Культура мовлення.** Слово *надвоє* має подвійний наголос. Поміркуйте, як зміниться значення вжитого слова з різним наголошуванням, склавши відповідні речення.

Розвиток мовлення

Особливості побудови тексту з елементами опису

- 29** Прослухайте текст. Визначте тип мовлення. Доведіть належність тексту до художнього стилю. Доберіть заголовок.

Після обіду купалися; Танцюра купався трохи осторонь від товариства, і по вологому піску узбережжя було видно глибоко впечата-ний слід його важкого протеза.

Потім усі гуртом пішли вподовж коси по бережечку, і так було тут гарно, вільно, роздольно, що й сперечальники, нарешті, попри-мовкали, погляди людей ласкавістю засвітились, хмелем зачаровано-сті. Танцюра, світячи сивиною, рішуче кульгав попереду, скрип його протеза і скрик чайки були чи не єдині звуки довколишнього світу. Танцюрі, видно, подобалось бути в ролі вожака, він ішов повеселі-лий, ведучи вперед товариство, протез його вгрузав упевнено, він його аж вкручував у пісок.

Море випліскує хвилю за хвилиною, миє й миє косу, що просте-лилася пластома в синяву моря. Десь аж там, на вістрі її, мав бути морський маяк. Якби не мла, білу вежу його було б видно й сюди — ясними ранками вона блищить, біліє на обрії. Одначе й зараз, хоч млисто було, крізь марево спеки всі поглядали вперед: чи не забовва-ніє часом десь там, край неба, біла вежа маяка. Люди суші, а чомусь їх не покидала така цікавість.

Повно було дикого птаства. Клекотіло в повітрі, спочивало табу-нами на воді, жовтіло безпомічними пташенятами в бур'янах, де всю-ди валялись скаралущі, покинутий одяг тих, що вже повискакували на волю. Лебеді білили далеко в морі, набагато далі, ніж вранці. Їх розглядали у бінокль, що його прихопив один з молодих доглядачів.

Заглибились далеко на косу, коли їх догнали ще двоє: Ольжин шеф, зсутулений кандидат наук із контори заповідника, та цей самий смаглявий красень, цей чубатий парубок-егер... Ольги він начебто й не помітив. Сягнуто ступаючи у своєму потертому егерському га-ліфе, все пряв очима вперед, і в руці у нього була — Ольга очам не повірила — мисливська рушниця.

(О. Гончар)

- **Зміст і структура тексту.** Визначте тему й основну думку тексту. Поміркуйте, за яких історичних часів розгортаються описані в тексті події. Виділіть структурні частини прослуханого. Назвіть ключові слова й словосполучення, що розкривають тему тексту. Поділіть текст на смислові частини та визначте мікротеми. Запишіть складний план тексту.
- **Мовностилістичний аналіз тексту.** Назвіть власні назви та поясніть їх правопис. З'ясуйте лексичне значення слів *єгер*, *скаралуці*, *кандидат наук*, *галіфе*. Доберіть синоніми до слів *сягнуто*, *пластома*, *попримовкали*, *млисто*. Назвіть художні засоби, використані письменником для розкриття теми, основної думки тексту та опису місцевості. Визначте типи мовлення, поєднані в тексті. Доведіть свою думку.
- Побудуйте висловлювання з елементами опису на основі опрацьованого тексту. Використайте пам'ятку.

Як готуватися до побудови тексту з елементами опису

1. Прочитайте або прослухайте текст.
2. Визначте стиль і тип мовлення, тему й основну думку висловлювання.
3. Поміркуйте над елементами опису на основі спостережень або уяви.
4. Складіть план відповідно до теми й змісту висловлювання.
5. Продумайте послідовність опису й будови вашого висловлювання відповідно до плану.
6. Доберіть слова, словосполучення, які допоможуть вам побудувати висловлювання з елементами опису.
7. Відтворіть висловлювання спочатку подумки, а потім — в усній чи писемній формі.

- 30 Прочитайте текст. Визначте його основну думку, стиль і тип мовлення. Доберіть заголовки у формі словосполучення.

Для того щоб емоції легше було приборкувати, надавати їм естетичного виразу, використовується художній образ. Це вперше почали практикувати античні оратори, які щедро запозичували з художньої літератури поетичні прийоми.

Відмінність образу від логічного умовиводу полягає в тому, що образ наче наочно показує, малює вашу думку. Образи ґрунтуються на конкретно-чуттєвих переживаннях дійсності: зорових, слухових

чи тактильних враженнях. Так, мистецтво живопису (живописний образ) спирається на те, що бачать наші очі. Музика використовує те, що здатні відчувати наші вуха. А слово містить у собі можливості всіх видів мистецтва.

Ось Д. Загул змалює нам жнива, коли над полем дзижчать серпи, перетинаючи сухі й пружні, нагріті сонцем стеблини жита:

Між межами жваво, живо
Жовте жито жнуть женці.

Що створює тут враження отого дзижчання? Повтор звуку «ж» у кожному слові вірша.

А можна словом і «малювати»: «Ідуть дощі. Холодні осінні тумани клубочаться угорі й спускають на землю мокрі коси» (М. Коцюбинський). Ми ніби бачимо в уяві своїй оті «мокрі коси», що їх спускає кубло вологого мороку нагорі — хмара, бачимо дощ, немов живу істоту, породження осені.

Як відомо, у мові нашої виділяються звуки, слова, словосполучення й речення. Образ твориться переважно на рівні звука та слова, однак художня гра може спостерігатися й на рівні синтаксису...

(За С. Абрамовичем, М. Чикарьковою)

- З'ясуйте зміст першого речення. Що вам відомо про античних ораторів та ораторське мистецтво? Чи можна когось із вашого класу назвати оратором?
- Поділіть висловлювання на мікротеми та усно доповніть одну з них відомою вам інформацією.
- Складіть план і стисло перекажіть текст. Використайте пам'ятку.

Як готуватися до стислого переказу тексту

1. Прочитайте або прослухайте текст.
2. Визначте стиль і тип мовлення, жанр твору.
3. Подумки виділіть найважливішу інформацію в тексті, відкиньте другорядне.
4. Складіть план відповідно до теми та змісту висловлювання.
5. Викладайте матеріал послідовно.
6. Не скорочуйте текст надмірно.
7. Намагайтеся передати причиново-наслідкові зв'язки та відтворити засоби образності тексту.

Синтаксис. Пунктуація

Ви розпочинаєте вивчення ще одного цікавого розділу граматики — синтаксису. Якщо в морфології вивчають морфологічну будову слів, особливості їх словозміни, формотворення, об'єднання слів у відповідні частини мови, то в синтаксисі ці слова розглядають як елементи словосполучення, а також як складові частини речення й тексту.

Ви переконаєтеся на практиці, що синтаксична система української мови розвинена й гнучка.

Синтаксис — розділ науки про мову, що вивчає словосполучення й речення, їх будову, види, граматичне значення, способи зв'язку слів у словосполученнях та реченнях.

Пунктуація — розділ науки про мову, що вивчає систему правил про вживання розділових знаків.

4

Словосполучення. Будова й види словосполучень

31 Видатні українці. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку. Продовжте перелік першорядних постатей українського народу.

СИНИ УКРАЇНИ

У кожного народу є свої історичні постаті першої величини, яких не в змозі прикрити пил віків, як і не можуть зламати їх кайдани *можновладців* чи оббрехати діячі псевдонауки. До таких велетнів української національної культури, політичної думки і дії останніх двох століть безперечно належать Тарас Шевченко, Іван Франко та Михайло Грушевський. Саме з їхніми іменами, їхньою творчою

спадщиною насамперед пов'язані ідеї відродження української культури, науки, громадської думки, відродження історичної свідомості й національної гідності народу. Всі вони належали до революційного крила української інтелігенції, яка ніколи не обмежувала поле своєї діяльності суто національними проблемами, а поряд з усвідомленням необхідності боротьби за національне визволення прагнула домогтися й визволення соціального.

Саме ці великі постаті українського народу били на сполох з приводу майже цілковитої *русифікації* на Сході, *полонізації* або *онімечення* на Заході, особливо в міських та «інтелігентних» прошарках населення.

Саме їхній приклад, їхня самопожертва й непримиренна позиція революційних демократів будили свідомість народу, кликали його до боротьби за державність.

(А. Трубайчук)

- Запишіть 5–6 словосполучень. Позначте головне й залежне слова.
- Які сполучення слів не є словосполученнями? Аргументуйте своє твердження.
- З'ясуйте лексичне значення виділених слів. У разі потреби зверніться до словника наприкінці підручника.

32 Мовознавче дослідження. Розгляньте схему та складіть зв'язне висловлювання про види словосполучень за способом вираження головного слова.

Вид словосполучення	Спосіб вираження головного слова
Іменникове	іменник: <i>гарна ^x сукня</i>
Прикметникове	прикметник: <i>повний ^x води</i>
Числівникове	числівник: <i>три ^x підручники</i>
Займенникове	займенник: <i>де^xщо незрозуміле</i>
Дієслівне	дієслово: <i>ход^xити на плавання</i>
Прислівникове	прислівник: <i>глибоко ^x в морі</i>

- Наведіть власні приклади кожного виду словосполучення.

- 33 Слово-диво.** Прочитайте виразно уривок із вірша Василя Голобородька «Ми йдемо». Визначте основну думку твору. Що мав на меті автор, створюючи цю поезію?

Ми йдемо по Україні:
від степів до гір,
від лісів до морів —
звідусіль виходимо на прадавні шляхи,
і немає нам ліку.

Ми чинимо волю наших прадідів,
це вони нас послали у путь,
щоб ми йшли нашою віковичною землею
із нашими багатолюдними містами,
із нашими тихомрійними селами,
із нашими золотoverхими церквами...

Ми йдемо по Україні,
пов'язані вишиваними дівочими руками рушниками,
і радість сяє в наших очах.

- У кожному реченні назвіть усі можливі словосполучення. Визначте їх вид.
- Запишіть 3–4 словосполучення різних видів.

Словосполучення — це поєднання двох або більше повнозначних слів, що виражають єдину назву предмета, поняття, уявлення й виступають однією поширеною назвою: *дитячі усмішки, доля поета, говорити голосно*.

Словосполучення, як і слова, виступають складовою частиною речення. Словосполученню не властива інтонаційна закінченість.

Словосполучення складається з **головного** і **залежного слів**.

За будовою словосполучення бувають **прості** (складаються з двох повнозначних слів: *невеликий твір, написав швидко*) і **складні** (утворені з трьох і більше повнозначних слів: *дуже пізно прийшов, цікава фотографія в альбомі*). Слова в словосполученні мають **змістовий зв'язок** (ставлять запитання від головного слова до залежного: *йти (як?) повільно*) і **граматичний** (здійснюють за допомогою залежного слова або закінчення та прийменника: *листя дерев, стояти серед однокласників*).

Не є словосполученнями:

- 1) поєднання підмета і присудка: *світло гасне*;
- 2) однорідні члени речення: *сиділа і слухала*;
- 3) поєднання іменників та займенників із прийменниками: *на обрії, до них*;
- 4) дієслова з частками: *таки зробив, слухайте ж, хотів би*;
- 5) складені форми слів: *буду навчатись, найбільш здатний*;
- 6) фразеологізми: *байдики бити, бути наготові*.

34

Запишіть словосполучення: один учень — прості, другий — складні. Визначте зв'язок між словами в словосполученнях (за змістом чи граматичний). Доведіть правильність виконання завдання.

Народний звичай, стеблина соломи, козацька важка доля, дуже несподіваний вчинок, прийти вчасно, зустрічати ранню весну, високий на зріст, дуже рано стемніло, низенький хлопець із м'ячем, нова кімната, підплив повільно, гарно відпочивати.

Доберіть п'ять означень до слова *доля*. Складіть речення з ними.

Із секретів синтаксису

Слід відрізнити *лексичні* словосполучення від *фразеологічних*. Фразеологічні словосполучення є одним членом речення, і їх можна замінити словом або кількома словами. Наприклад: *прийти невчасно* — лексичне словосполучення; *прийти як рак свисне* — фразеологічне словосполучення.

35

Визначте з-поміж поданих сполучення слів, які не є словосполученнями.

Школярі навчаються, старанні й відповідальні, боліти душею, на півдні, наживати ворогів, чудова природа, бореться й живе, хвилюється людство, пальцем не ворухнути, дванадцять підручників, двоє з дослідників, занадто пізно прийшов, гарненька спідниця з мереживом, лежати в недузї.

Випишіть окремо лексичні й фразеологічні словосполучення. Усно доберіть до фразеологічних словосполучень слово або слова, які відповідали б їхньому значенню.

Подумайте і дайте відповіді

1. Що вивчає синтаксис?
2. Що називають словосполученням? Наведіть приклади.
3. Які бувають словосполучення за вираженням головного слова? Наведіть приклади.
4. Назвіть види словосполучень за будовою, ілюструючи прикладами.

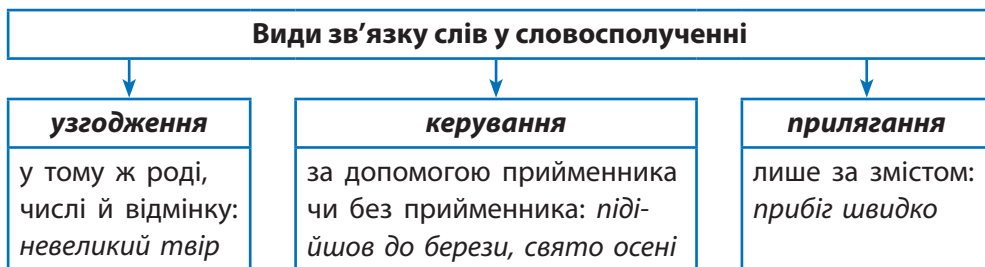
Домашнє завдання

- 36** Уявіть, що ви готуетесь до уроку географії і одним із завдань є розповідь на тему «Чудовий край — Україна». Складіть висловлювання в публіцистичному стилі, використовуючи словосполучення *називають європейською, географічний центр України, на південному заході, багато національностей, один із найцікавіших куточків, налічує 24 області*.

5 Види зв'язку слів у словосполученні

- 37** **Мовознавче дослідження.** Розгляньте схему. Що нового ви дізналися про зв'язок слів у словосполученні? Зробіть висновок, що таке узгодження, керування, прилягання.

Гра «Хто більше?»

- 38** Доберіть приклади словосполучень кожного виду зв'язку для опису поданих фотоілюстрацій. Назвіть міста, де споруджено ці пам'ятники. Чиї імена вони увічнюють?

Пам'ятник Т. Шевченку

Пам'ятник княгині Ользі

У словосполученні між головним і залежним словами розрізняють три види підрядного зв'язку: **узгодження, керування, прилягання**.

Узгодження — спосіб зв'язку, коли залежне слово ставимо в тих самих формах, що й головне: *зоряне небо, сміливий хлопчик*.

Керування — спосіб зв'язку, при якому залежне слово ставимо в тому відмінку, якого вимагає головне слово: *виконаний (ким?) школярами, куточок (чого?) лісу*. При зміні головного слова залежне не змінюють: *збираю листя, збирають листя, збираємо листя, збирає листя*. Керування може бути іменниковим, прикметниковим, займенниковим, дієслівним, прислівниковим.

Прилягання — спосіб зв'язку, при якому залежне слово, маючи незмінну форму, слід поєднувати з головним лише за змістом. Залежними словами при цьому виступають прислівники, дієприслівники, неозначена форма дієслова: *бажання **говорити**, упоратися **несподівано**, вирішують **ідучи***.

- 39** Спишіть словосполучення. Визначте вид зв'язку слів у них. Аргументуйте свій вибір.

Сіяти зерно, місто Херсон, зібрати зошити, сильний духом, говорити пошепки, українська література, занадто відповідально, відверта розмова, поспішаючи до дошки, заходиш у метро, *наша історія*.

- Складіть речення з виділеним словосполученням.
- З-поміж поданих визначте словосполучення, які можна перебудувати так, щоб слова між собою поєднувалися лише за змістом.

Гра «Хто швидше?»

- 40** Визначте види зв'язку слів у словосполученнях кожної групи. Аргументуйте свій вибір.

1. Читання вголос, кава по-віденськи, шапка набакир, сьогодні *вдень*, зовсім поруч.
2. Щоденна *праця*, непохитна мужність, рідний дім, молодіжний фестиваль, єдина мета, кожен день.
3. Славити Батьківщину, пісня про *щастя*, потрібний людям, *радісно* дітям, готуватися до зустрічі.

- Доберіть антоніми до виділених слів й усно складіть із ними словосполучення.

- 41** **Слово-диво.** Прослухайте текст. З якого твору взято цей уривок? Визначте стиль і тему тексту.

Діялось се в тридцятих роках минулого століття. Українське *поспільство*, поборене в класовій боротьбі, з ярмом панщизняної неволі на шиї, тягло свою долю з глухим ремством. То не віл був у ярмі, якого паша й спочинок могли зробити щасливим: ярмо було накладене на шию дикому турові, загнаному, знесиленому, але ов'яному ще степовим вітром, із не втраченим іще смаком волі. Він ішов у ярмі, скорившись силі, хоч часом із гніву очі йому наливались кров'ю, і тоді він хвищав ногами і наставляв роги...

Вільний дух народу ще тлів під попелом неволі. Свіжі традиції волі, такі свіжі, що часом трудно було відрізнити сьогодні од вчора, підтримували жевріючу під попелом іскру. Старше покоління, свідок іншого життя, показувало ще на долонях мозолі від шаблі, піднятої в оборону народних і людських прав. Пісня волі, опоетизованої,

може, у дні лихоліття, чаруючим акордом лунала в серцях молоді, поривала її туди, де ще не чуть кайданів, скованих на людей людьми. На широкі бессарабські степи, вільні, без пана й панщини, рвалась гаряча уява й тягла за собою сотки й тисячі...

(За М. Коцюбинським)

- З'ясуйте лексичне значення виділеного слова (скористайтеся словником наприкінці підручника). Як ви розумієте вислів «свіжі традиції волі»?
- Випишіть із тексту по 3–4 словосполучення з різними видами зв'язку. Перетворіть їх на словосполучення з іншим видом зв'язку. Які зміни відбулися?

Гра «Хто швидше?»

42 З поданих слів утворіть словосполучення з видом зв'язку керування.

Директор, школа; атестація, історія; говорити, подруга; здібний, математика; запрошувати, однокласник; вітайте, Олена Вадимівна; на-полягати, змагання; сильніший, команда; відповідай, Вероніка.

- Складіть 3–4 речення з утвореними словосполученнями (усно).
- Зробіть синтаксичний розбір 3–4 словосполучень.

План синтаксичного розбору словосполучення

1. Виділіть словосполучення в реченні.
2. Назвіть головне та залежне слова. Поставте запитання.
3. Укажіть вид словосполучення за будовою (просте, складне).
4. Визначте, якими частинами мови виражені головне і залежне слова.
5. Визначте вид словосполучення за способом вираження головного слова (іменникове, прикметникове, займенникове, числівникове, дієслівне, прислівникове).
6. З'ясуйте вид зв'язку слів у словосполученні (узгодження, керування, прилягання).

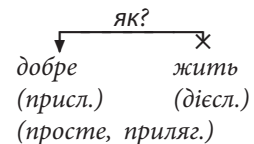
Зразок розбору

Добре жить тому, чия душа і дума добро навчилися любити. (Т. Шевченко)

Усний

У словосполученні *добре жить* головне слово — *жить*. Залежне — *добре*. *Жить* (як?) *добре*. Головне слово виражене дієсловом, залежне — прислівником. Словосполучення *добре, за* способом вираження головного слова — дієслівне. Вид зв'язку слів у словосполученні — прилягання.

Письмовий

- 43** Уявіть, що ви готуєтеся до контрольної роботи з теми «Словосполучення». Складіть монологічне висловлювання про словосполучення, використовуючи план синтаксичного розбору й теоретичний матеріал. Доберіть власні приклади. Який стиль мовлення ви використаєте?

Подумайте і дайте відповіді

1. Який зв'язок може бути між словами в словосполученні? Як відрізнити граматичний зв'язок слів у словосполученні від зв'язку за змістом? Наведіть приклади.
2. Які ви знаєте види зв'язку слів у словосполученні? Наведіть приклади.
3. Визначте вид зв'язку слів у поданих словосполученнях: *дуже швидко, повертатися додому, написаний дівчиною, відпочивати з батьками, материнська ласка, трьох друзів.*

Домашнє завдання

- 44** **Краса врятує світ.** Розгляньте репродукцію картини. Оберіть одне із завдань і виконайте його.

М. Пимоненко. Вечоріє

А За поданими нижче схемами доберіть словосполучення для опису картини та запишіть їх. Зробіть синтаксичний розбір словосполучень.

1. дієслово + іменник у знахідному відмінку
2. прикметник + іменник у називному відмінку
3. займенник + прийменник + іменник у родовому відмінку
4. дієслово + дієприслівник
5. прислівник + прислівник
6. числівник + прийменник + прикметник + іменник у родовому відмінку
7. дієслово + прийменник + іменник у давальному відмінку

Б Усно утворіть 3–4 словосполучення за власне створеними схемами, яких немає в переліку (див. завдання А). Зробіть синтаксичний розбір словосполучень.

ЗАПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

I. Дайте відповіді на запитання.

1. Що вивчають синтаксис і пунктуація? Сформулюйте чітко визначення.
2. Яку одиницю синтаксису називають словосполученням?
3. З яких частин складається словосполучення?
4. Назвіть види словосполучень за будовою. Наведіть приклади.
5. На яке слово необхідно звернути увагу, щоб розділити словосполучення на види?
6. Які види словосполучень ви знаєте?
7. Які словосполучення виступають як один член речення?
8. Як визначити зв'язок слів у словосполученні?
9. Які є способи зв'язку слів у словосполученні?
10. Наведіть приклади лексичних і фразеологічних словосполучень. У чому полягає відмінність між ними?
11. Які сполучення слів не є словосполученнями? Наведіть приклади.
12. Чому підмет і присудок не можна назвати словосполученням?

II. Складіть діалог з однокласником (однокласницею), використовуючи подані вище запитання.

III. Виконайте завдання.

I рівень

1. Укажіть рядок, у якому всі словосполучення дієслівні.
 - А виконати завдання, мрія про щастя, читаючи книгу, думати над прочитаним, гаяти час, відповісти на запитання
 - Б пам'ятати про подвиг, думка про товариша, поглядати у вікно, спостерігати за дітьми, мрія вчитися, радість перемоги
 - В сповнений надій, доглядати хворого, купити ліків, сподіватися на краще, одержати нагороду, повернутися в місто
 - Г працювати на совість, допомагати батькам, виконуючи доручення, вручити подарунок, вступити до інституту, чекати весни

II–III рівні

2. Прочитайте уривок із тексту. Поясніть розділові знаки.
 Пишні левади *пропахли медовим ароматом*. Барвляться на них у веселому танці білі, салатові й голубенькі метелики, з досвітку й до смеркання *заклопотано гудуть* огрядні джмелі й трудівниці-бджоли. Кому не хочеться *поласувати духмяним медом* із розмаїтого левадного травозілля!

(За М. Яценком)

3. Випишіть виділені в тексті словосполучення й зробіть їх синтаксичний розбір.

IV рівень

4. Побудуйте висловлювання-розповідь із теми «Синтаксис і пунктуація — важливі розділи науки про мову».

Просте речення. Двоскладне речення. Головні і другорядні члени речення

Серед розмаїття синтаксичних одиниць реченню належить центральне місце, оскільки воно безпосередньо формує повідомлення. Саме в реченні реалізовано найважливіші функції мови: комунікативну й пізнавальну.

Основною ланкою синтаксичної системи української мови є *двоскладні речення*. Для них характерні необмежені виражальні можливості, різноманітність конструкцій, широке використання лексики. Граматичну основу двоскладного речення становлять підмет і присудок як головні члени. Між ними утворюється особливий граматичний зв'язок: присудок вимагає підмета у формі називного відмінка, а підмет підпорядковує присудок, визначаючи його форми числа, особи (роду).

§

6

Речення. Порядок слів у реченні. Логічний наголос

45 Прочитайте текст. Визначте тему його. Назвіть речення, що передає основну думку тексту. Про яку функцію мови йдеться? Відповідь проілюструйте прикладами з тексту.

Кожен день дає нам урок пізнання. І завжди і скрізь нашим учителем є мова.

*пізнання
посланець*

Усі діяння наші, думи і сподівання закріплюються у слові. Слово — наше найзіркіше око, наймогутніша сила. Через слово людина пізнає недоступне безпосередньому сприйманню. У цьому диводійному дзеркалі відбиваються всі «айсберги» світу.

У слові постають перед нашим зором сторінки давньої історії та здобутки майбутнього. Промовляють до нас високі снігові вершини гір, водоспади Америки й Африки, льодові пустелі Арктики, глибінь космосу. Стають зримими найдрібніші частинки Всесвіту.

За допомогою слова ми можемо звернутися до далеких нащадків і передати їм у слові найсокровенніше. Слово — найвірніший посланець із минулого в сьогоднішнє і з сьогоднішнього в майбутнє. Завдяки його могутності не замулюється досвід людський. Це схованка мудрості і невмирущості народу.

(За І. Вихованцем)

- У прямому чи переносному значенні вжито виділене в тексті слово? Поясність значення його.
- Запам'ятайте наголошення слів, поданих у рамці.
- Поміркуйте, які засоби пізнання дійсності, крім книги, доступні людині. Складіть про це 2–3 речення. Підкресліть у них граматичні основи.

Речення — основна інтонаційно та граматично оформлена одиниця мовного спілкування, що виражає закінчену думку. Наприклад: *Є багато, звісно, таємниць на світі, та життя навіки збереже одну.* (В. Рафальський) Речення складається зі слів і словосполучень, але відрізняється від словосполучень такими ознаками:

- 1) є одиницею спілкування;
- 2) за допомогою речення формуємо й передаємо думку;
- 3) граматично оформлене в закінчену цілість (за допомогою закінчень і службових слів);
- 4) інтонаційно оформлене.

Види речень за будовою граматичних основ

двоскладні

мають підмет і присудок: *До тебе завше я душею лину.* (З. Кучерява)

односкладні

мають лише один головний член у формі підмета або присудка: *В океані рідного народу відкривай духовні острови!* (В. Симоненко) *Вечір. Ніч.* (П. Тичина)

- 46** Прочитайте рекламні гасла. Згрупуйте окремо речення двоскладні й однокладні. Підкресліть у них граматичні основи.

1. Доторкнись до всього світу! 2. Купуй українське! 3. Мрія стає доступнішою. 4. Обери свій стиль. 5. Продається все! 6. Ранок буде добрим! 7. Ціни тануть. 8. Цінуй країну єдину! 9. Шукаємо світлі голови! 10. Територія низьких цін.

- Схарактеризуйте речення за інтонацією.

Гра «Хто більше?»

- 47** Пригадайте відомі вам рекламні гасла. Запишіть їх. Підкресліть граматичні основи. Зробіть висновок, які речення переважають — двоскладні чи однокладні.

- 48** Прочитайте речення, правильно інтонуючи їх. Схарактеризуйте їх за метою висловлювання. Назвіть окличні речення. Яка роль їх в усному мовленні?

1. Рідна мова в рідній школі! Що бринить нам чарівніш? (*Олександр Олесь*) 2. Наша дума, наша пісня не вмре, не загине... (*Т. Шевченко*) 3. Прости! Воскресни! Повернися! Возродися! Забувай віщим і вічним Словом від лісів — до моря, від гір — до степів. (*К. Мотрич*) 4. О, явивсь мені, слово,— душі освята! Серце кличе! Ти чуєш, як серце жде? (*Г. Світлична*) 5. Любов до Батьківщини неможлива без рідного слова. (*В. Сухомлинський*)

- Запишіть друге та п'яте речення. Підкресліть у них граматичні основи. Зробіть висновок: які речення називаються двоскладними?

Під час спілкування велике значення мають **порядок слів** у реченні та **логічний наголос**.

Порядок слів у реченні буває **прямим** і **зворотним**.

За прямого порядку слів підмет завжди стоїть перед присудком: стежина до маминої хати петляє через город. (*В. Скуратівський*); означення, виражене прикметником, займенником, порядковим числівником,— перед іменником: чудова думка втрачає всю свою цінність, коли вона погано висловлена. (*Вольтер*)

Зворотний порядок слів протилежний прямому. Його часто використовують у художньому стилі для надання мові більшої урочистості, виразності: Цвітуть соняшники... (*Є. Гуцало*) Цвіт слова народного. (*О. Гончар*)

Велику роль для увиразнення висловлювання відіграє **логічний (смысловий) наголос**. Щоб підсилити смислову роль слова, його інтонаційно виділяють у реченні: Слово «**література**» вжив **уперше** Цицерон у значенні літературної, граматичної освіти. (М. Грушевський) Слово «література» вжив **уперше** Цицерон у значенні літературної, граматичної освіти. Слово «література» вжив **уперше Цицерон** у значенні літературної, граматичної освіти.

- 49** З тексту вправи 48 випишіть речення, у яких: 1) підмет стоїть після присудка; 2) означення — після означуваного слова. Визначте порядок слів у цих реченнях.

- 50** Прочитайте текст, дотримуючись правильної інтонації та виділяючи логічним наголосом потрібні слова. З'ясуйте стиль тексту.

Море дедалі втрачало спокій. Чайки знімалися з одиноких берегових скель, припадали грудьми до хвиль і плакали над морем. По-темніло, змінилося море. Дрібні хвилі зливалися до купи й непомітно підкрадалися до берега. Під човном клекотіло, кипіло, шумувало.

Зійшов над морем місяць. Скелі стали ближчими. Ріс місяць і блід, росли скелі і блідли... Плеще веслами човен у морі, а з-під весел скачуть вогні, дрібні, маленькі, зелені. Здається, що весло вигрібає з моря приховані у воді багатства.

(За М. Коцюбинським)

- Які речення за будовою переважають у тексті: прості чи складні? Випишіть прості речення, підкресліть у них граматичні основи. Укажіть речення зі зворотним порядком слів.

- 51** **Мовознавче дослідження.** Запишіть вислови у формі римованих рядків. Визначте, які слова-символи, що характеризують мову, використано в них.

1. Мова — народу берегиня, перлина, скарб його життя. І рідне слово — це святиня, незламна сила майбуття. (К. Линдюк) 2. Я від колиски чую рідну мову, вона мені веселкою бринить, в ній гомін буйнолистої діброви, закутаної в сивину століть. (О. Деркач) 3. Мово рідна! Ти — вода у спеку, без якої по життю не йти, не злетіти в подорож далеку, не втоптати стежки у світи. (М. Дорош) 4. О мово! Ти — перлина із перлин, ти — спраглому жадана прохолода, ти гордо поставала із руїн, об'єднуючи племена в народи. (Л. Мазур) 5. Любіть

красу своєї мови, звучання слів і запах слів: це квітка ніжна і чудова широких батьківських степів. (Т. Масенко)

- Підкресліть слова, на які падає логічний наголос.
- Прочитайте виразно відновлені поетичні рядки, дотримуючи правильної інтонації.

Комунікативний практикум

52

Працюючи в парі з однокласником, складіть і запишіть діалог (10–12 реплік) із теми «Що робить людину великою?». Використовуйте, коли це доцільно, зворотний порядок слів. У реченнях виділіть граматичні основи. Зробіть висновок, які речення — двоскладні чи односкладні — переважають у репліках діалогу.

Подумайте і дайте відповіді

1. Яку одиницю мови називаємо реченням?
2. Чим відрізняється речення від словосполучення?
3. Яке речення називаємо двоскладним, а яке — односкладним?
4. Яке значення має порядок слів у реченні?
5. Яку роль в усному мовленні відіграє логічний наголос?

Домашнє завдання

53

За фотоілюстрацією письмово складіть невеликий твір-опис (5–6 речень). Підкресліть слова, на які падає логічний наголос. Яку роль відіграє логічний наголос в усному мовленні?

§

7

Головні члени речення.

Підмет, способи вираження його

- 54** Прочитайте текст. Визначте його стильову належність. Доберіть заголовок. Випишіть слова або сполучення слів, що становлять граматичну основу речення.

В основі загальнолюдських цінностей лежить загальнолюдська мораль. Вони не є чимось сталим, незмінним. Із часом цінності наповнюються новим змістом, можуть мати інший рівень значущості. Однак людство завжди цінувало такі *чесноти*, як правдивість, співпереживання, увічливість, підтримку інших, передусім слабких і молодших, повагу до старших за віком і статусом. Водночас засуджували брехливість, *брутальність*, нечесність, жорстокість, байдужість, агресивність, нетерпимість.

Великі гуманісти минулого були філософами і психологами одночасно. Вони усвідомлювали, що зрозуміти природу людини можливо, лише виявивши норми й цінності життя її.

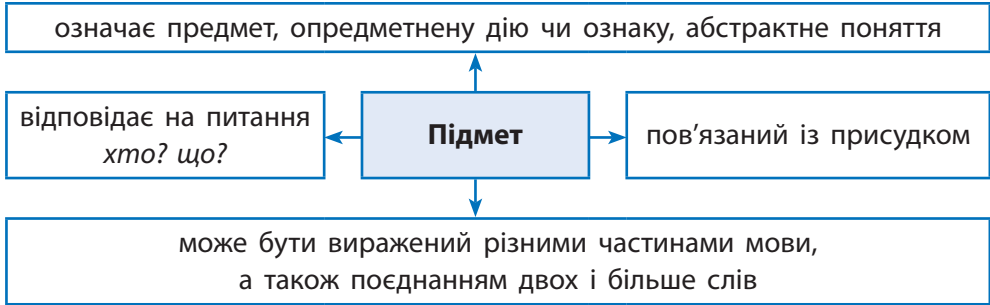
Оскільки людина є мірою всіх речей, вона є найважливішою цінністю й основним багатством суспільства. Розвиток цього підходу сприяв становленню гуманістичної етики та психології.

(Т. Чмут)

- Пригадайте, що вам відомо про головні члени речення з уроків української мови в 5-му класі.
- Зверніть увагу на способи вираження підмета.
- Поясніть лексичне значення виділених слів. Доберіть до них синоніми. За потреби скористайтесь словником наприкінці підручника.

- 55** Проаналізуйте схему (с. 41). З'ясуйте, що означає підмет, на які питання відповідає, з яким членом речення може поєднуватися та чим може бути виражений.

- Яка інформація про підмет є для вас новою?
- Сформулюйте визначення підмета.

Підмет — це головний член двоскладного речення, пов'язаний із присудком, що означає предмет і відповідає на питання *хто?* або *що?* Підмет може бути виражений різними частинами мови.

Підмет і присудок взаємозв'язані та взаємозалежні.

Підмет із залежними від нього другорядними членами речення становить групу підмета, а присудок із залежними від нього другорядними членами — групу присудка. Наприклад: [Добре вихована людина] [почуває себе комфортно в різних ситуаціях]. (Г. Чайка)

56 Мовознавче дослідження. Прочитайте текст мовчки. Усно визначте синтаксичну роль виділених слів. Перебудуйте подані речення так, щоб ці слова були вжиті в ролі підмета.

Зразок. В Україні завжди високо цінували ввічливість у ставленні до людей. —
В Україні ввічливість завжди високо цінувалась у ставленні до людей.

Традиційно розрізняють внутрішню і зовнішню культуру. Протиставляють, з одного боку, духовні багатства людини, її моральність, а з іншого — до-тримання норм пристойності. Безперечно, суспільно вартісною особистістю можна назвати людину з багатим духовним світом, високою моральністю, розвиненим почуттям справедливості, громадянського обов'язку тощо. Проте жодна із цих цнот не підкаже людині, як, наприклад, цілувати дамі руку чи як поводитися на фуршеті. Людство легше любити, ніж конкретну людину, тому часом носії «високої культури» нізащо не поступляться літній людині нижньою полицею в купе потяга і не допоможуть їй винести валізу з вагона. Отже, внутрішню і зовнішню культуру мають органічно поєднувати.

громадянський
громадський

(За Я. Радевичем-Винницьким)

Просте речення. Двоскладне речення. Головні і другорядні члени речення

- Доберіть до тексту заголовки, що виражав би тему висловлювання.
- Поясніть лексичне значення слів, поданих у рамці. Скористайтеся словником наприкінці підручника.
- До слова *цнота* доберіть синонім. Скористайтеся словником наприкінці підручника.

57 Проаналізуйте схему. Зробіть висновок про способи вираження підмета.

58 Прочитайте вислови вголос. Запишіть їх, підкресліть головні члени. Використовуючи теоретичний матеріал схеми, з'ясуйте, чим виражені підмети.

1. Один у другого питаєм, нащо нас мати привела? Чи для добра? Чи то для зла? Нащо живем? Чого бажаєм? (Т. Шевченко)
2. Хто не жив посеред бурі, той ціни не знає силі, той не знає, як люди-

ні боротьба і праця милі. (*Леся Українка*) 3. Є тисячі доріг, мільйон вузьких стежинок. Є тисячі ланів, але один лиш мій. (*В. Симоненко*) 4. П'ять пальців твоєї руки неоднакові. Де ж ти бачив двох подібних людей? (*В. Підпалий*) 5. Сміливі завжди мають щастя. (*І. Багряний*) 6. Жити — Вітчизні служити. (*Нар. творч.*)

■ Визначте тематику висловів. Чи можна вважати їх повчальними?

- 59** **Мовознавче дослідження.** Визначте межі речень. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. З'ясуйте, яким членом речення є виділені слова. Дайте повну характеристику підмета, скориставшись планом.

Жоден із нас не може жити поза суспільством а *жити* в суспільстві означає дотримувати законів і норм співжиття це є соціальною культурою соціальна культура — явище загальнолюдське вона є атрибутом будь-якого суспільства але водночас завжди має етнічні особливості вони зумовлені кліматичними умовами рівнем цивілізаційного розвитку соціально-економічним ладом контактами з іншими народами станом освіти національним характером ментальністю було б дивно якби соціальна культура українців в усьому збігалася з культурою японців арабів французів *усе сказане* стосується і культури спілкування та поведінки людей у різних видах їхньої діяльності, у взаєминах між членами суспільства.

ментальність

(За Я. Радевичем-Винницьким)

- Зробіть висновок, чи завжди підмет виражений іменником.
- Поясніть лексичне значення слова в рамці (скористайтеся словником наприкінці підручника). Доберіть до нього спільнокореневі слова. Назвіть способи творення їх.

План характеристики підмета

1. Виділіть у двоскладному реченні підмет (підкресліть його).
2. З'ясуйте, на яке питання він відповідає.
3. Дослідіть, що означає підмет (предмет, опредметнена дія чи ознака, істота, абстрактне поняття).
4. Визначте спосіб вираження підмета.

Просте речення. Двоскладне речення. Головні і другорядні члени речення

- 60** Уведіть подані словосполучення в речення так, щоб виділені слова виконували роль підмета. З'ясуйте, чи можна вважати побудовані речення граматичними синонімами.

Зразок. Знати норми спілкування важливо. — Знання норм спілкування важливе.

Досягти мети — досягнення мети; знати норми спілкування — знання норм спілкування; відчувати співрозмовника — відчуття співрозмовника; сприймати виступ — сприйняття виступу.

- Визначте спосіб вираження підметів у побудованих реченнях.

- 61 Видатні українці.** Кого зображено на фотоілюстрації? Що вам відомо про життя та творчість цього українського співака й композитора? Чого навчають його пісні? Складіть речення так, щоб підмети були виражені: 1) прізвищем, ім'ям та по батькові; 2) назвою художнього твору; 3) поєднанням числівника з іменником.

- 62** Відновіть уривок із вірша Володимира Самійленка «Патріоти», уставляючи необхідні за змістом підмети. Скористайтеся довідкою. З'ясуйте, чим виражені підмети.

... укупі стояли,
А ... дививсь оддалі,
Як ... гаряче розмовляли
Про долю своєї землі.

... у широкій промові
Народні права боронив;
... докази всі наукові
По пунктах як слід розложив.

А ... про теє доводив,
Як дійде ... своїх прав,
І в поступі інших народів
... місце йому показав.

Так ... вели язиками
Роботу для краю свого,
Гукали й махали руками,
Де ... вимагала того.

Довідка: два хлопці, третій, ті, один, він, другий, народ, двоє, річ.

- Складіть речення зі словами *один, другий, третій* так, щоб вони були означеннями.
- Що виражає заголовок вірша? Яку людину можна назвати патріотом? Складіть усний твір-роздум із цієї теми.

Комунікативний практикум

63

Складіть невеликий твір із теми «Який рівень культури спілкування можна назвати високим?». Виділіть головні члени речення. Визначте, чим вони виражені.

Подумайте і дайте відповіді

1. Яку функцію в реченні виконують головні члени?
2. Який головний член речення називають підметом?
3. Назвіть способи вираження підмета. Наведіть приклади.

Домашнє завдання

64

Виконайте одне із завдань.

А Доберіть із текстів художньої літератури 3–4 приклади речень, у яких підмети були б виражені поєднанням кількох повнозначних слів (числівника й іменника, займенника й іменника), фразеологізмом.

Б Як ви розумієте твердження Антуана де Сент-Екзюпері, що єдина справжня розкіш — це розкіш спілкування? Працюючи в парі з однокласником, складіть і запишіть діалог дискусійного характеру (10–12 реплік) із теми «У чому полягає цінність спілкування?». У репліках діалогу виділіть граматичні основи. Поясніть, чим виражений підмет.

8

Простий і складений присудок

65

Прочитайте текст. Значення незнайомих слів з'ясуйте за словником наприкінці підручника. Яке речення в тексті є ключовим? Доберіть заголовок. Перекажіть текст, зберігаючи його стильові ознаки.

Слово у спілкуванні буває животворним і руйнівним. Воно може об'єднувати і роз'єднувати людей, приносити задоволення або завдавати прикросів. Усе залежить від того, яку інформацію люди передають за допомогою слова.

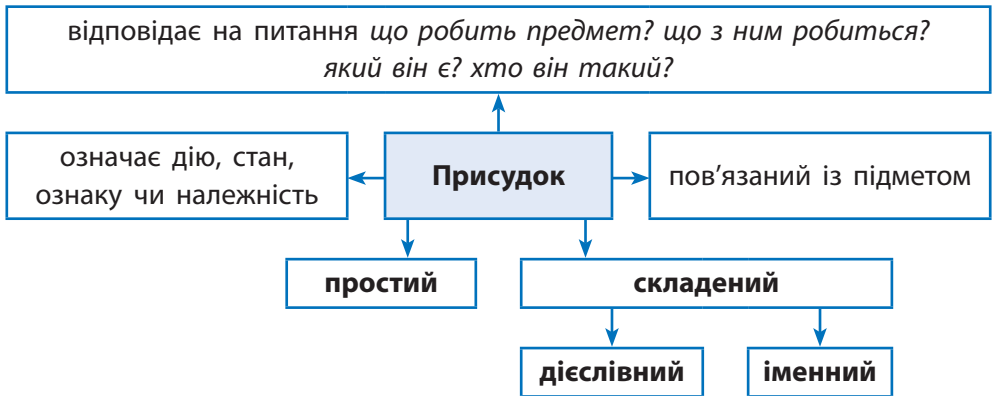
Для поліпшення інформування більшість людей дедалі ширше використовує технічні засоби, зокрема комп'ютери, і в цьому, звичайно, вбачається прогрес. Але водночас безпосереднє спілкування заміняється опосередкованим, яке здійснюють засоби масової інформації, а це призводить до зростання відчуженості між людьми, зниження рівня їхньої комуні-

кабельності, контактності, а також емоційності. Водночас людина — це жива істота, яку не може і не повинна замінити машина. Тому роль слова в міжособистісній та діловій взаємодії людей має особливе значення.

(За Т. Чмут)

- Визначте в реченнях головні члени. Зверніть увагу на присудки.
- Чи згодні ви з думкою, висловленою в тексті? Доберіть назву до ілюстрації. Продовжте текст власними міркуваннями, склавши за ілюстрацією 2–3 речення.

66 Проаналізуйте схему. З'ясуйте, що вам відомо про присудок як головний член речення, а яка інформація є новою.

- Skorиставшись схемою, дайте повне визначення присудка як головного члена речення.

Присудком називають головний член двоскладного речення, пов'язаний із підметом, що означає дію, психічний або фізичний стан, ознаку чи належність і відповідає на питання *що робить предмет? що з ним робиться? який він є? хто він такий? у якому стані перебуває?* та ін.

67 Запишіть речення, ставлячи дієслова, що в дужках, у відповідну форму способу й часу. Підкресліть присудки.

1. Сковорода (навчати) бути обачливим у виборі друзів. 2. Найбільшої інтенсивності дружба (досягати) в юнацькі роки. (*Л. Сохань*) 3. Обманюючи, людина (обманювати) передусім саму себе. (*Д. Лихачов*) 4. Знайшовши надійного друга, ти (не залишати) його в біді. (*В. Сухомлинський*) 5. Спілкуючись із дорослими, ти (не забувати) про етику й етикетні норми. 6. Необхідно обирати таку стратегію життя, яка (забезпечити) успіх у професійній діяльності та (задовольнити) інших. (*Із часопису*)

Зробіть висновок про способи вираження простого присудка. Свої спостереження зіставте з теоретичним матеріалом.

Присудки поділяють на **прості** та **складені**.

Простий присудок може бути виражений:

1) формами дієслів дійсного способу в теперішньому, минулому та майбутньому часі. Наприклад: *Біля сухого дерева й сире горить*. (Нар. творч.) *Ложка дьогтю зіпсує бочку меду*. (Нар. творч.);

2) формами дієслів наказового й умовного способів: *Нехай цвітуть про тебе співи...* (В. Сосюра) *Поїхав би я в гості, та люди не кличуть*. (Нар. творч.);

3) фразеологізмом: *Весна вступила у свої права*.

68 Прочитайте. Визначте тип мовлення. Доберіть заголовок, який виражав би основну думку тексту.

Багато хто вважає, що інтелігентна людина — це людина начитана, високоосвічена, яка багато подорожує, знає кілька мов.

Проте можна все це мати й не бути інтелігентом, а можна нічого цього не мати й бути

*інтелігэнт
інтелігэнтність
інтелігэнтний*

все-таки внутрішньо інтелігентною людиною. Позбавте справді інтелігентну людину пам'яті. Хай вона забуде все на світі, *не буде знати* класиків літератури, *не буде пам'ятати* найкращих творів мистецтва, але якщо вона зможе перейнятися красою природи, зрозуміти характер та індивідуальність іншої людини, а зрозумівши, допоможе їй не проявити брутальності, байдужості, зловтіхи, заздрості й гідно оцінить її — ось це буде істинний інтелігент.

(Д. Лихачов)

- Випишіть прості присудки. Визначте спосіб вираження їх.
- Зверніть увагу на виділені присудки. З'ясуйте, до простих чи складених вони належать. Прочитайте речення з виділеними присудками, змінюючи складену форму майбутнього часу дієслів на складну.
- З'ясуйте походження слів, поданих у рамці. Утворіть словотвірний ланцюжок, з'ясувавши спосіб творення їх.

Із секретів синтаксису

Присудок, виражений дієсловом складеної форми майбутнього часу, належить до простих. Наприклад: *Я на вбогім сумнім перелозі **буду сіять** барвисті квітки, **буду сіять** квітки на морозі, **буду лить** на них сльози гіркі.* (Леся Українка) Порівняйте: *Я на вбогім сумнім перелозі **сіятиму** барвисті квітки, **сіятиму** квітки на морозі, **литиму** на них сльози гіркі.*

- 69** Установіть відповідність між фразеологізмами та синонімічними їм дієсловами.

припасти оком

посміхатися

робити вигляд

завмирати

скалити зуби

задивитися

скребти голову

мовчати

вростати в землю

набридати

валяти дурня

прикидатися

набрати в рот води

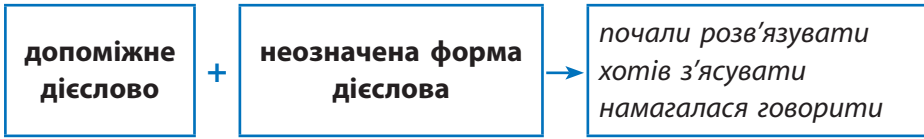
байдикувати

- За зразком складіть пари речень так, щоб у ролі простих присудків були: 1) фразеологізми; 2) синонімічні до них дієслова. Підкресліть головні члени речення.

Зразок. Він поставив на кін усе. — Він ризикнув усім.

- 70** Проаналізуйте схему. З'ясуйте, яку будову має складений дієслівний присудок.

Складений дієслівний присудок

- 71** **Мовознавче дослідження.** За зразком перебудуйте речення, замінивши прості присудки на складені дієслівні. З яких частин складаються такі присудки?

Зразок. Справжня дружба вчить ненавидіти корисливість. —
Справжня дружба може навчити ненавидіти корисливість.

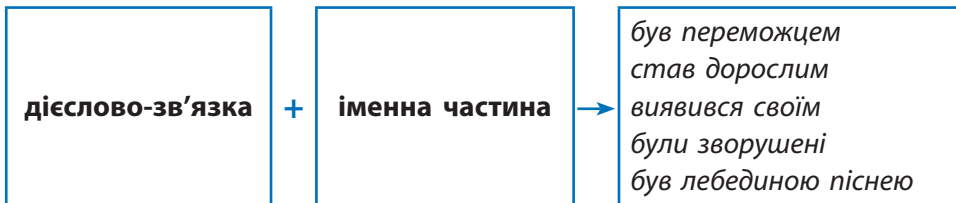
1. Взаємна відповідальність спонукає до самовиховання й самовдосконалення. 2. У дружбі ти проходиш справжню школу безкорисливості. 3. Дружба виховує відданість високому й ідеальному. 4. Дружба випробовується в біді й небезпеці. (За В. Сухомлинським)

нена́видіти

- Якого смислового відтінку надає реченню допоміжне дієслово складеного дієслівного присудка?
- Назвіть другорядні члени речення групи підмета та групи присудка в першому реченні.

- 72** Проаналізуйте за схемою будову складених іменних присудків. Чим виражені іменні частини?

Складений іменний присудок

- 73** Відновіть і запишіть народні вислови, уставляючи з довідки потрібні за змістом присудки. Доведіть, що відновлені присудки є складеними іменними.

1. Вірний приятель — то найбільший ... 2. Порада — ... 3. Мир та лад — великий ... 4. Лиха порада — готове ... 5. Щастя без розуму — ... дірява. 6. Правда — як ... : скрізь наверх спливає. (Нар. творч.)

Довідка: торбина, не зрада, олія, скарб, нещастя, клад.

Складені присудки поділяють на **складений дієслівний і складений іменний**.

Складений дієслівний присудок виражений поєднанням допоміжного дієслова в особовій формі та інфінітива. Допоміжні дієслова вказують на:

1) початок, продовження або завершення дії (*починати, братися, стати, продовжуватися, переставати, припинити* тощо): *На Русі словом «добрий» почали оцінювати людину за зовнішнім виглядом, красою.* (В. Ковальчук);

2) необхідність, бажаність, можливість дії (*мусити, могли, намагатися, бажати, мріяти, надумати, вирішити* тощо): *У товариство людина може принести із собою атмосферу підозрливості або радості і світла.* (Д. Лихачов).

- 74** Запишіть текст, визначаючи межі речень і розставляючи потрібні розділові знаки. Підкресліть граматичні основи. Зверніть увагу на способи вираження складених присудків.

Дружба вчить віддано любити і стійко мужньо ненавидіти бути непримиренним дружбу я назвав би вершиною з якої перед людиною відкриваються найдрібніші деталі доблесті і краси вульгарності і потворності дружба дає людині зіркість на добро і зло дружити — значить бути старанним учнем у школі вимогливості.

(За В. Сухомлинським)

- Назвіть речення, яке за будовою є «зайвим». Свій вибір обґрунтуйте.
- Що ви вкладаєте в поняття «дружити», «дружба», «справжній друг»? Складіть 3 речення зі складеними присудками. Підкресліть їх, визначте спосіб вираження.

Складений іменний присудок складається з дієслова-зв'язки та іменної частини. Іменна частина може бути виражена:

- 1) іменником: *Людина залишає по собі пам'ять.* (Д. Лихачов);
- 2) прикметником: *Там, на землі, щось було рожеве.* (Л. Костенко);
- 3) займенником: *Тут кожний камінь — мій.* (Л. Первомайський);
- 4) дієприкметником: *Двері в класі були прочинені.*

Рідше іменна частина складеного іменного присудка може бути виражена фразеологізмом: *Учив мудрець сумлінно, бо сам він був ходоця совість людська.* (Остап Вишня).

Із секретів синтаксису

Часто трапляються складені іменні присудки з нульовою зв'язкою *бути* у формі теперішнього часу. Наприклад: *Чумацький шлях — шлях твоїх пращурів.* (О. Гончар) Цю дієслівну зв'язку використовують, якщо речення виражає дію, що вже відбулася, або ту, що відбуватиметься. Порівняймо: *Чумацький шлях був шляхом твоїх пращурів.*

У реченнях зі складеним іменним присудком із нульовою зв'язкою між підметом і присудком потрібно ставити тире.

- 75** Прочитайте текст уголос. Визначте тему й основну думку. Випишіть присудки в три групи: 1) прості; 2) складені дієслівні; 3) складені іменні.

У первісному суспільстві дружба зазвичай пов'язувалася із символічним порідненням (кровна дружба, побратимство, братерство по зброї) і була принципово непорушною, а права й обов'язки друзів мали суворо відповідати традиції. Пізніше дружба зближується з товариськістю, що базується на спільності інтересів.

неоці́нений
неоці́нений

Дружба ушляхетнює життя, її шанували та звеличували мислителі давнини. Дружба, в оцінці Аристотеля,— найнеобхідніше для життя: адже *ніхто* не воліє жити без друзів, навіть якби він мав усі інші багатства. Дружба не тільки неоці́нена, а й прекрасна — ми уславлюємо того, хто любить своїх друзів. *Мати багато друзів* — це чудово, а деяким навіть здається, що бути хорошою людиною і другом — це те саме.

(Л. Сохань)

- Дослідіть синтаксичну роль виділених слів. З'ясуйте, якими частинами мови вони виражені.
- Поясніть відмінність у лексичному значенні слів у рамці. Чи до однієї частини мови вони належать? Складіть із ними словосполучення.

- 76** Проаналізуйте групи речень. Знайдіть «зайве» за видом присудка. Свій вибір обґрунтуйте.

- А** 1. Поведінка людини значною мірою визначається власними свідомими зусиллями. 2. Манера і стиль спілкування є чинником впливу

на людські стосунки. 3. Людство, безумовно, розуміє важливість моральної сфери. (За І. Трухіним)

Б 1. Менталітет людства невпинно змінюється. 2. Людство має таку могутню зброю, як колективний людський розум. 3. Моральний прогрес завжди був великою метою людей. (За І. Трухіним)

- Схарактеризуйте присудки, скориставшись поданим планом.

План характеристики присудка

1. Виділіть у двоскладному реченні присудок (підкресліть його).
2. З'ясуйте, на яке питання він відповідає.
3. Дослідіть, що означає присудок (дія, стан, ознака, належність).
4. Визначте вид його.
5. Укажіть на спосіб вираження присудка.

77

Складіть і запишіть речення: перший учень уживає одне з дієслів як допоміжне в складеному дієслівному присудкові, а другий — інше дієслово як зв'язку в складеному іменному. З'ясуйте спосіб вираження присудків.

Зразок. Починати, залишатися. 1) Зоря на небі рожева вже починала займатися.
(*Леся Українка*) 2) Він залишився самотнім.

1. Зуміти, лишитися. 2. Намагатися, робитися. 3. Продовжувати, уявлятися. 4. Перестати, називатися.

- Визначте порядок слів у записаних реченнях. Виділіть слова, на які падає логічний наголос.

Подумайте і дайте відповіді

1. Який головний член речення називають присудком?
2. Якими формами дієслова може бути виражений простий присудок? Наведіть приклади.
3. Який присудок називають складеним дієслівним? На що вказує допоміжне дієслово?
4. Який присудок називають складеним іменним? Чим може бути виражена іменна частина такого присудка?
5. Наведіть приклади речень із нульовою дієслівною зв'язкою у складеному іменному присудкові.

Домашнє завдання

78

Чи згодні ви з думкою, що бути хорошою людиною й другом — це одне й те саме? Викладіть свої міркування у формі твору-роздуму. Підкресліть присудки, визначте вид і спосіб вираження їх.

9

Тире між підметом і присудком

79

Прочитайте текст. З'ясуйте стиль і тип мовлення. Доберіть до тексту заголовок. Усно перекажіть прочитане.

Що таке благодійність? Ця людська риса належить до найбільших виявів гуманності. Це не просто прагнення тих, у кого багато грошей, поділитися з тими, у кого їх зовсім немає, до того ж практично без утрат для себе. Це особливий стан душі, що часто близький до самопожертви.

компанія
кампанія

Про матір Терезу вже багато писали, та її подвижницьке життя навряд чи вкладається в наші традиційні уявлення.

Вона подала всьому нашому великому світові приклад безкорисливого служіння стражденним, аналогів якому в історії знайти складно.

Ще півстоліття тому з кількома помічницями мати Тереза заснувала Орден Милосердя і спочатку робила спроби самотужки протистояти всім людським бідам. Вона підбирала на вулицях Калькутти вмираючих, прокажених, рятувала психічно хворих дітей у Бейруті.

Благодійність була і в традиції українців. Не було короткочасних галасливих кампаній, була внутрішня потреба однієї частини населення допомагати іншій, і спонукав до цього суто християнський гуманізм.

Багаті підприємці будували лікарні для хворих, притулки для старих і сиріт, причому більшість цих закладів працювала під гаслом: «На лікування приймаємо всіх, хто потребує допомоги, незалежно від віросповідання та національності».

(Із часопису)

Просте речення. Двоскладне речення. Головні і другорядні члени речення

- З'ясуйте значення слів, поданих у рамці. Скористайтесь словником наприкінці підручника.
- Складіть і запишіть 3 речення, відповідаючи на питання, яким починається текст. Виділіть граматичні основи. Визначте вид присудків.
Благодійність — це ...
- Поясніть, чому між підметом і присудком потрібно ставити тире. Свої висновки зіставте з теоретичним матеріалом.

У складеному іменному присудкові дієслово-зв'язку є часто випускають (вона є нульовою). Відсутність її у вимові позначають паузою, а на письмі — розділовим знаком «тире». Наприклад: Мова — океан людської творчості й мудрості. (Є. Чак)

Тире між підметом і присудком	
ставимо	не ставимо
<p>1. Якщо підмет і присудок виражені іменниками у формі називного відмінка: <u>Малі дітки</u> — <u>ясні зірки</u>, <u>світять і радують у темну ніч</u>. (Нар. творч.)</p> <p>2. Якщо підмет і присудок виражені інфінітивом: <u>Спати</u> — <u>не воювати</u>. (Нар. творч.)</p> <p>3. Якщо перед присудком, вираженим іменником у називному відмінкові, ужито слова <i>це, то, ось, значить</i>: <u>Пам'ятаймо, що держава</u> — <u>це ми</u>. (О. Глушко) <u>Автор «Літопису Самовидця»</u> — <u>то людина глибоких патріотичних почувань</u>. (М. Слабошпицький)</p>	<p>1. Якщо підмет виражений особовим займенником: <u>Ти друг</u>, <u>ти вірність</u>. (М. Рильський)</p> <p>2. Якщо присудок має порівняльне значення та вжитий зі сполучниками <i>як, ніби, наче, немов, начебто</i> та ін.: <u>Діти як квіти</u>: <u>полий, то ростимуть</u>. (Нар. творч.)</p> <p>3. Якщо перед присудком, вираженим іменником, ужито заперечну частку <i>не</i>: <u>Серце не камінь</u>.</p> <p>4. Якщо присудок виражений прикметником чи дієприкметником: <u>Почуття великі й глибокі</u>.</p>

80

Сформулюйте визначення понять, використовуючи подані початки речень. За необхідності скористайтесь словником наприкінці підручника. Поясніть наявність або відсутність у реченнях тире.

1. Благородство — це ... Благородством називають ... 2. Дружба — це ... Дружбу називають ... 3. Толерантність є ... Толерантність — це ... 4. Інтелігентністю вважають ... Інтелігентність — це ...

■ Підкресліть присудки. Визначте вид та спосіб вираження їх.

Говорімо без помилок!

Порівняйте синтаксичні конструкції обох колонок. Уникайте недоречного використання в усному й писемному мовленні дієслів із часткою *-ся*.

Правильно	Неправильно
Підметом називають...	Підметом називається...
Речення за будовою поділяють...	Речення за будовою поділяються...
Кому ставимо (потрібно ставити)...	Кома ставиться...
Вправу виконують...	Вправа виконується...
Знання здобувають...	Знання здобуваються...

Дієслова із часткою *-ся* поширені в тих випадках, коли потрібно передати:

— зворотну дію (*навчатися*, тобто *навчати себе*; *умиватися*, тобто *умивати себе*; *удосконалюватися*, тобто *вдосконалювати себе*; *заспокоюватися*, тобто *заспокоювати себе*);

— взаємну дію (*спілкуватися*, *обмінюватися думками*, *домовлятися*, *гратися*).

81 Прочитайте висловлення Василя Сухомлинського. Випишіть лише ті, у яких між підметом і присудком потрібно ставити тире. Поясніть пунктограму.

1. Справжня любов народжується тільки в серці, що пережило турботи про долю іншої людини. 2. Дитина дзеркало родини. 3. Людина народжується на світ не для зникнення безвісною пилинкою. 4. Любов це насамперед відповідальність. 5. Совість емоційний страж переконань. 6. Роки дитинства це насамперед виховання серця. 7. Людина така, яке її уявлення про щастя. 8. Закоханий у себе не може бути здатний на справжню любов.

Пунктограма

«Тире між підметом і присудком»

Просте речення. Двоскладне речення. Головні і другорядні члени речення

- Визначте вид присудків та спосіб вираження їх.
- У якому реченні підмет виражений дієприкметником у значенні іменника?

82 Перебудуйте речення так, щоб між підметом і присудком потрібно було поставити тире. Порівняйте спосіб вираження присудків у реченнях.

1. Інтелігентністю є толерантне ставлення до світу й до людей. (*Д. Лихачов*) 2. Дружба належить до могутнього й невичерпного джерела доблесті, мужності і стійкості. (*В. Сухомлинський*) 3. До найголовнішого в людській дружбі належить відданість високому, ідеальному. (*В. Сухомлинський*) 4. Дружба є моральним збагаченням людини. (*В. Сухомлинський*) 5. Дружбою можна назвати віру в людину, вимогливість до неї. (*В. Сухомлинський*) 6. Добро і зло нині належать до моральних категорій, у яких міститься позитивна й негативна оцінка людям, явищам, подіям тощо. (*В. Ковальчук*)

- **Мовознавче дослідження.** Чи можна вважати перебудовані речення граматичними синонімами? Свою думку обґрунтуйте.

83 У поданих заголовках до текстів визначте граматичні основи. Дослідіть, у яких із них між підметом і присудком потрібно ставити тире, а в яких — ні. Накресліть і заповніть таблицю.

Тире між підметом і присудком	
ставимо	не ставимо

1. Праця джерело натхнення. 2. Дружба як цінність. 3. Звичай скарб народу. 4. Великдень день особливий. 5. Танцівник Серж Лифар зірка світової величини. 6. Роксолана це символ краси й жіночності. 7. Оксана Петрусенко як співачка-легенда. 8. Я українець. 9. Творчість Георгія Нарбута це яскрава сторінка в українському мистецтві. 10. Картопля не український продукт. 11. Люди не дерева. 12. Дружба найкраще людське почуття. 13. Слово то живуче джерело. 14. Лелека символ батьківщини. 15. Дурний язик голові не приятель. 16. Чотири та три сім. 17. Кров не вода, а серце не камінь. 18. Добро втратити небагато втратити. Честь втратити втратити багато!

Із секретів синтаксису

Якщо є необхідність стилістично виділити присудок, то перед ним ставлять тире. Наприклад: *Хмари в небі — **мов** сива шаль*. (В. Симоненко) *Я — українець*.

- 84** Спишіть текст, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть головні члени речення.

Мудрість це розум поєднаний із добротою. Розум без доброти лукавство. Лукавство ж поступово чахне й неодмінно рано чи пізно обертається проти самого хитруна. Тому хитрість змушена ховатися. Мудрість же відкрита й надійна. Вона не обманює інших і насамперед саму мудру людину. Мудрість дає людині добре ім'я міцне щастя щастя надійне довголітнє а також спокійне сумління, яке на старість коштовніше за все.

(За Д. Лихачовим)

- Назвіть складені іменні присудки. Визначте спосіб вираження іменної частини.
- Поясніть наявність чи відсутність тире в реченнях зі складеними іменними присудками.

Подумайте і дайте відповіді

1. За яких умов ставимо тире між підметом і присудком? Наведіть приклади.
2. У яких випадках тире між підметом і присудком не ставимо? Проілюструйте правила власними прикладами.
3. Коли тире між підметом і присудком слід ставити всупереч правилу? Наведіть приклади.

Домашнє завдання

- 85** Запишіть 5–6 народних висловів, у яких між підметом і присудком потрібно ставити тире. Поясніть пунктограму.

Розвиток мовлення

Вивчальне читання мовчки

86 Установіть відповідність між видами читання та їхніми характеристиками. Свій вибір обґрунтуйте.

1	ознайомлювальне	А	загальне ознайомлення зі змістом тексту
2	вивчальне	Б	швидке опрацювання тексту з метою пошуку певного факту, слова
3	вибіркове	В	швидке читання, у процесі якого фіксують увагу на потрібній інформації
4	читання-сканування	Г	читання, за якого звертають увагу на деталі, які аналізують та оцінюють

- Поміркуйте, який вид читання мовчки ви застосуєте: 1) опрацюючи науковий текст підручника; 2) працюючи з довідковою літературою; 3) ознайомлюючись із матеріалом газети.

Уміння читати необхідне й важливе для сучасної людини, оскільки сприяє розвитку не лише навчальних умінь, а й задоволенню культурно-естетичних потреб.

Процес читання охоплює одночасне сприймання й осмислення інформації, від якості сприймання якої залежать характер і рівень розуміння висловлювання.

Інформацію можна опрацювати різними видами читання: ознайомлювальним, вивчальним, вибіркоким, читанням-скануванням тощо. Найефективнішим є **вивчальне читання** мовчки, у процесі якого потрібно глибоко проаналізувати зміст тексту, з'ясувати особливості його композиції, причиново-наслідкові зв'язки, виразально-зображувальні засоби, оцінити прочитане.

87 Ознайомтесь із пам'яткою.

Як працювати з текстом із метою вивчального читання мовчки

1. Заглиблюйтесь у зміст тексту.
2. Намагайтесь максимально повно охопити нову інформацію.
3. З'ясовуйте особливості композиції тексту.
4. Визначайте інформацію основну та другорядну.
5. Запам'ятовуйте причиново-наслідкові зв'язки між явищами.
6. Ставтеся до прочитаного творчо й критично.

88 Прочитайте текст мовчки, скориставшись вивчальним видом читання. З'ясуйте свою швидкість читання за 1 хвилину.

МОВА І МИСТЕЦТВО

Мова є основою всіх словесних мистецтв, як усних, так і писемних. Без людської мови не було б ні усної словесності, ні поезії, ні прози. Усі словесні мистецтва є динамічними мистецтвами, бо вони виявляються в часі. А що, власне, ми називаємо мистецтвом? Можна сказати так: мистецтво — це творча діяльність людей, спрямована на створення естетичних цінностей. У цьому визначенні цінностями називаємо все те, що для людей має не матеріальну, а духовну вартість, що задовольняє як їхні почуття, так і їхній розум.

Якщо розрізняти динамічні та статичні мистецтва, то до перших можна зарахувати, крім словесного мистецтва, ще музику й балет (мистецтво танцю). Статичними можна назвати живопис у всіх його різновидах: художню графіку, орнаменталістику — мистецтво створення орнаментів, так званий абстрактний живопис тощо, скульптуру (гліптику — різьблення, пластику — ліплення), архітектуру.

Поділ мистецтв на образотворчі й необразотворчі нас не задовольняє, бо по суті всі мистецтва є образотворчими, тільки одні створюють зорові, а інші — слухові образи.

Музика буває вокальною та інструментальною. У вокальній музиці можуть поєднуватися словесне й музичне мистецтва (романси, опера). Поєднанням музики з хореографією є балет («орхестика»), а досить складною формою поєднання мистецтв є театр, театральні вистави.

У давньогрецьких театральних виставах поєднували словесність (декламацію), музику (вокал) і танці.

Лише ті мистецтва, у яких мала значення людська мова, могли давати «повну» інформацію, тобто інформацію про все, що має бути в компетенції людей. Як мова є системою словесних знаків, так і музика є системою членоподільних, тобто таких, що відрізняються один від одного, звуків. Музика діє на психіку людей, отже, передає передусім естетичну інформацію, яка згодом у свідомості людей може «перекладатися» і на логічну інформацію залежно від того, хто сприймає виконання музичного твору. Однакові для музики і для мови особливості звуків використовують у цих сферах людської діяльності по-різному. Тут ідеться про висоту, тривалість та силу звуків.

Отже, музику можна вивчати із семіотичного погляду. Це вивчення почалося лише недавно і має бути перспективним. У Давній Греції лірична поезія була безпосередньо пов'язана з музикою. З нею пов'язувалася певною мірою і епічна поезія, твори якої (рапсодії) декламували під акомпанемент струнних музичних інструментів. Від назви цих рапсодів походить назва окремих частин таких великих творів, як «Іліада» та «Одіссея»,— рапсодії.

(За О. Білецьким)

- З'ясуйте значення незнайомих слів. Скористайтесь словником наприкінці підручника.
- Що виражає заголовок: тему чи основну думку тексту?
- Визначте основну та другорядну інформацію в прочитаному тексті.
- Складіть план тексту. Усно перекажіть текст, докладно передаючи зміст прочитаного.

10

Другорядні члени речення. Означення

- 89** Виразно прочитайте вголос вірш Василя Симоненка. З'ясуйте, що виражає заголовок: тему чи основну думку. Знайдіть означення, випишіть їх разом зі словами, від яких вони залежать.

ГРУДОЧКА ЗЕМЛІ

Ще в дитинстві я ходив у трави,
В гомінливі *трепетні* ліси,
Де дуби мовчали величаво
У краплинках ранньої роси.

Бігла стежка в далеч і губилась,
А мені у *безтурботні* дні
Назавжди, навіки полюбились
Ніжні і замріяні пісні.

В них дзвеніло щастя непочате,
Радість невимовна і жива,
Коли їх виводили дівчата,
Як ішли у поле на жнива.

Ті пісні мене найперше вчили
Поважати труд людський і піт,
Шанувать Вітчизну мою милу,
Бо вона одна на цілий світ.

Бо вона одна за всіх нас дбає,
Нам дає і мрії, і слова,
Силою своєю напуває,
Ласкою своєю зігрива.

З нею я ділити завжди буду
Радощі, турботи і жалі,
Бо у мене стукотить у грудях
Грудочка любимої землі.

■ До виділених слів доберіть синоніми.

Просте речення. Двоскладне речення. Головні і другорядні члени речення

- 90** **Мудрість народна.** Доповніть прислів'я та приказки, дібравши продовження з другої колонки. Запишіть їх, ставлячи означення у відповідну граматичну форму.

(Поганий) синові ...

(Козацький) роду ...

Краще на (свій) стороні кістьми
лягти, ...

(Свій) край, як рай, ...

(Усякий) пташка ...

(Батьків) та (материн) молитва
з моря викидає, ...

а (чужий) країна, як домовина.

батьківщина не в модю.

ніж на чужині слави натягти.

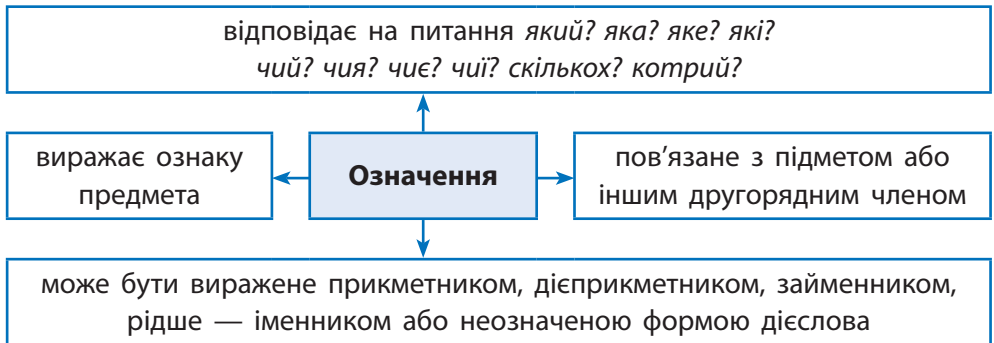
(свій) гніздо знає.

а прокльони в калюжі топлять.

нема переводу.

- З'ясуйте тематику народних висловів. Доберіть самостійно 2–3 прислів'я або приказки на цю тему. Підкресліть означення.

- 91** Пригадайте з уроків української мови в 5-му класі, що називають означенням, на які питання воно відповідає, чим може бути виражене. Свої думки зіставте зі схемою.

- 92** З поданими словосполученнями складіть речення так, щоб прикметники були: 1) означенням; 2) іменною частиною складеного присудка. Виділіть граматичну основу речень. Обміняйтесь зошитами та перевірте роботу.

Зразок. В українські степи приходила рання весна. —
В українських степах весна була ранньою.

Багатий край, сивий туман, дощовий ранок, невеличка річка, радісний настрій, дзеркальна вода.

- Наведіть приклади речень, у яких у ролі означень були б дієприкметники.

Означення — це другорядний член речення, що виражає ознаку предмета та відповідає на питання *який? чий? котрий? скільки?* Означення може виражати ознаку предмета, що безпосередньо сприймається органами чуття; ознаку за належністю; ознаку за кількісним виявом.

Означення може залежати як від головного члена речення, так і від другорядного. Наприклад: *Людське життя немислиме без рослин. Рослини забезпечують нашу атмосферу киснем.* (В. Протопопова)

Означення переважно узгоджується з означуваним словом у роді, числі й відмінку: *Дрібні та круті гори од самої Росії йдуть ніби крутими хвилями.* (І. Нечуй-Левицький)

Вони можуть бути виражені:

- 1) прикметником: *Бліде небо мигтить зірками до блакиті.* (М. Коцюбинський);
- 2) займенником: *Мої дні течуть тепер серед степу, серед долини, наливої зеленим хлібом.* (М. Коцюбинський);
- 3) дієприкметником: *У відповідь — тільки приглушений стогін.* (Ю. Збанацький);
- 4) числівником: *Одна книга тисячі людей навчає.* (Нар. творч.).

93 Відновіть і запишіть поетичні рядки, уставляючи з дужок потрібні за змістом означення, щоб вони не порушували віршового ритму.

1. Народ (мій, твій, наш) є! В (його, ваших, наших) (гарячих, палючих, напружених) жилах (козацька, рідна, українська) кров пульсує і гуде! (В. Симоненко) 2. В океані (нашого, рідного, українського) народу відкривай (духовні, моральні, душевні) острови! (В. Симоненко) 3. Молитву (найдостойнішу, гідну, варту) (мою, свою, твою) я починаю словом — Україна. (М. Ситник) 4. Коханий краю, жар любові в мені до тебе (жодну, всяку, кожную) мить, то ж (ту, цю, оту) (твою, мою, вашу) (близьку, сердечну, любиму) сповідь, як клятву вірності, прийми! (П. Василенко)

Підкресліть означення. Позначте слова, від яких вони залежать.

Із секретів синтаксису

Деякі означення можуть бути виражені:

- 1) **іменниками** у формі непрямих відмінків: *Це, очікуючи весну, гомонить душа лісу. А ключі від щастя в наших руках.* (М. Стельмах);

- 2) **неозначеною формою дієслова:** *У нього був великий дар розповідати. Бажання вчитися було в нього ще змалку.* (М. Коцюбинський);
- 3) **словосполученням:** *Поруч матері стояла дівчинка років шість.* (А. Шиян).

Такі означення, пов'язані з означуванням словом синтаксичним зв'язком керування або прилягання, називають **неузгодженими**.

Більшість означень, виражених іменниками, можна перетворити на означення, виражені прикметниками. Наприклад: *На вершинах гір нависли димні хмари.* — *На гірських вершинах нависли димні хмари.* (О. Гончар) Такі синтаксичні конструкції є граматичними синонімами.

- 94** Прочитайте текст мовчки. Визначте стильову належність його. Усно перекажіть прочитане.

ДНІПРО-СЛАВУТА

Славутич, Борисфен, Данапріс... Багато було імен у ріки, голубий пруг якої тягнеться на дві тисячі двісті вісімдесят п'ять кілометрів, що майже дорівнює *відстані від Києва до Парижа*, а площа її розгалуженого басейну не набагато менша, ніж територія самої Франції.

Одна з численних легенд розповідає таке. Після перемоги над печенігами великий князь Святослав повертався до Києва. Їхав лівим пологим берегом. На зустріч із князем виходило населення й уклінно вітало відважного витязя. Кожний уважав за честь щось подарувати своєму оборонцеві: хто щит і меч *власної роботи*, хто шмат домотканого полотна, хто *жбан із медом*. А один сіромаха не мав нічого. Метнувся він до Славутича, набрав у пригорщі води й приніс князеві: «Прийми, князю, цю дніпрову воду, чим багаті, тим і раді».

*на зустріч
назустріч*

(За О. Ємченком)

- Випишіть означення зі словами, від яких вони залежать. Виділіть у словосполученнях головне й залежне слова. Визначте вид словосполучень за способом вираження головного слова.
- Назвіть означення у виділених словосполученнях. З'ясуйте спосіб вираження їх.
- Поясніть правопис слів у рамці. Чи до однієї частини мови вони належать? Складіть із ними речення.

- 95** **Мовознавче дослідження.** У поданих реченнях замініть, де можна, означення, виражені іменниками, означеннями, вираженими прикметниками. Дослідіть, чи зміниться зміст речень.

Зразок. Звідки ця ніжність, ця несамовитість у теплий день серпня? (Є. Гуцало) — Звідки ця ніжність, ця несамовитість у теплий серпневий день?

1. Цей сад на гірському схилі творили не тільки розлогі яблуні, а й зовсім молоденькі яблуньки. (Є. Гуцало) 2. Вабили пахощі чебрецю, сонячні зайчики на вузьких покручених лісових стежках. 3. Усі звірі, усі лісові птахи були в нього на послузі. (О. Донченко) 4. Звідти беруть початок бурхливі гірські ріки й річечки, що несуть у долини воду. (М. Олійник) 5. Позаздриш долі берези, верби, явора, калини, що зеленіють у людській пам'яті. (Є. Гуцало) 6. Таємниця жила в тополиній душі, і ніколи її не меншало. (Є. Гуцало) 7. Хочеться вірити в те, що тополя навесні світитиметься пташиними піснями. (Є. Гуцало)

Гра «Хто швидше?»

- 96** Наведіть 5–6 прикладів синонімічних словосполучень з означеннями, вираженими: 1) прикметниками чи дієприкметниками; 2) іменниками.

- 97** Розгляньте фотоілюстрацію. Що на ній зображено? Опишіть зображене в художньому стилі, використовуючи означення. Доберіть заголовок і запишіть текст.

- Яку стилістичну роль виконують означення в текстах художнього й публіцистичного стилів?

Із секретів синтаксису

Означення в художньому стилі може виконувати роль епітета як засобу емоційно-експресивного мовлення. Такі означення образно позначають предмет, підкреслюють характерні властивості певного явища чи поняття. Стилiстична функція цих означень-епітетів полягає в тому, що вони дають змогу показати предмет зображення з несподіваного боку, викликають певне ставлення автора до зображуваного. Наприклад: «Земле моя, запашна, барвінкова, ріки **медові**, дощі **золоті**, тільки б побачить тебе у обнові — більше нічого не хочу в житті». (М. Стельмах)

- 98** Складіть речення, у яких подані слова та словосполучення були б означеннями. Схарактеризуйте означення за поданим планом.

Батька, середнього росту, з карими очима, писати, у лінію, зі скла, дівчини, зі Львова, для малювання.

- З побудованих речень випишіть складні словосполучення. Назвіть види словосполучень за способом вираження головного слова.

План характеристики означення

1. Виділіть у реченні означення (підкресліть його).
2. З'ясуйте, з яким членом речення воно пов'язане й на яке питання відповідає.
3. Укажіть на спосіб вираження означення.

Подумайте і дайте відповіді

1. Який другорядний член речення називають означенням?
2. Якими частинами мови можуть бути виражені означення? Відповідь проілюструйте власними прикладами.
3. Чи всі означення узгоджуються з означуваним словом у роді, числі й відмінку? Доведіть це на прикладах.
4. Яка стилістична роль означень у художньому мовленні?

Домашнє завдання

- 99** Які легенди про Дніпро вам відомі? Підготуйте переказ однієї з них у художньому стилі, використовуючи означення в ролі епітетів.

11

Прикладка як різновид означення

100 Прочитайте текст. Визначте стильову й жанрову належність його. Схарактеризуйте виділені слова та сполучення слів: на які питання відповідають, що означають, до яких слів належать.

9 листопада, у день преподобного Нестора Літописця, на відзначення Дня української писемності й мови в Палаці культури відбулося свято «*Нова доба нового прагне слова*», організоване крайовою організацією «*Просвіта*». Цього ж дня урочистості відбулися в краєзнавчому музеї.

До Дня української писемності було приурочено відкриття нового книжкового магазину «*Ваша книга*» в приміщенні обласної друкарні. «Подарункові видання», «Книги волинських авторів», «Дитяча література», «Енциклопедії», «Усе про комп'ютери», «Навчальна література» — таку літературу пропонують читачеві вітчизняні й зарубіжні книговидавці.

(За Н. Горик)

Прикладкою називають означення, виражене іменником, узгоджене з означуваним словом у відмінку. Наприклад: *В усіх хліборобських народів можна віднайти сліди культу матері-землі.* (М. Дмитренко)

Прикладка може характеризувати особу за професією, родом занять (*лікар-терапевт, учитель-математик*), за місцем проживання (*хлопець-херсонець, чоловік-волинянин*), за соціальним станом (*жінка-селянка*), за національною належністю (*дівчина-українка*), за родинними стосунками (*хлопці-брати*) та ін.

101 Прочитайте вголос уривки з альманаху «Світязь» про літературно-мистецьке життя Волині. Випишіть прикладки з означуваними словами. З'ясуйте значення прикладок, підкресліть їх.

1. В обласній науковій бібліотеці імені Олени Пчілки відбувся вечір «Василь Стус: дорогами мужності й болю», присвячений видатному українському поетові-дисиденту, незламному борцеві за права людини.

2. Перший Міжнародний фестиваль сучасної музики «Пограниччя» імені Ігоря Стравінського відбувся в Луцьку, Рівному, Острозі, а завершився в польському місті Красноставі. Його організатори — Генеральне консульство Республіки Польща в Луцьку, Спілка композиторів міста Кракова, Національний університет «Острозька академія». Шанувальники сучасної музики мали змогу послухати виконавців із п'яти країн світу.
3. Волиняни взяли участь у Національному форумі книговидавців України, що традиційно відбувається в місті Львові. Було організовано виставку-продаж книг видавництв «Терен», «Твердиня», «Вежа».
4. У поліграфічно-видавничому домі «Твердиня» вийшла друком тематична збірка «Окраєць хліба» лауреата Державної премії імені Т. Шевченка Василя Слапчука. У ній відомий письменник мовою поетичних образів говорить із дітьми про найдорожче — хліб на нашому столі.
5. «Лесина казка» — таку назву має виставка творчих робіт родини Бойків, на якій представлено 30 художніх композицій: фігурки ляльок-персонажів драми-феєрії Лесі Українки «Лісова пісня». Захід присвячено дню народження поетеси.

Прикладку пишемо	
через дефіс	окремо
1. Якщо в ролі прикладки вжито родову назву: <u>звіробій-трава</u> , <u>Ахун-гора</u> , <u>Донець-ріка</u> .	1. Якщо прикладкою є видова назва: <u>місто Херсон</u> , <u>річка Дніпро</u> , <u>трава звіробій</u> .
2. Якщо означуване слово й прикладка є загальними назвами: <u>співачка-легенда</u> , <u>верба-красуня</u> , <u>герой-рятівник</u> .	2. Якщо іменник, що має означальне значення й ужитий у ролі прикладки, стоїть перед означуваним словом: <u>красуня дівчина</u> , <u>богатыр хлопець</u>
3. Якщо означуване слово й прикладку можна міняти місцями: <u>художник-пейзажист</u> і <u>пейзажист-художник</u> .	
4. Якщо прикладка входить до складу терміна: <u>льон-довгунець</u> , <u>заєць-русак</u>	

Прикладки — назви газет, журналів, літературних творів, наукових праць, кінофільмів, фірм, установ, пароплавів тощо пишемо з великої літери та в лапках. Наприклад: *Я на палубі пароплава «Некрасов»*. (О. Довженко) *Разом з Іваном Франком Михайло Грушевський видавав часопис «Літературно-науковий вісник»*. (В. Шевчук) *Саме в Парижі знамениті картини Катерини Білокур «Цар Колос», «Берізка» і «Колгоспне поле» побачив Пабло Пікассо*. (Р. Скорульська)

102 Спишіть. Підкресліть прикладки й означувані слова. Поясніть написання прикладок.

1. Недалеко від міста Чигирина, над річкою Тясмином, на горбі під великим лісом притулився хутір Хмельницьких. (М. Грушевський) 2. Оксана Петрусенко — співачка-легенда. Їй не судилося завершити навчання в консерваторії. Вона, власне, співачка-самоучка. (В. Туркевич) 3. Приймаченко-поетеса реалізувала себе у власних підписах до картин, які легко запам'ятовуються: «Три гуслики у горосі живуть у нас і досі...», «Куріпочки пляшуть і хліб пашуть». (А. Ткаченко) 4. Як справжній поет-громадянин, Ліна Костенко не байдужа до проблем нашого тривожного сьогодення. (А. Ткаченко) 5. У журналі «Дніпро» відкрито нову рубрику «Письменники про свою роботу», мета якої — опублікувати на допомогу письменникам-початківцям низку статей видатних майстрів літератури. (О. Підсуха)

Орфограма «Написання непоширених прикладок через дефіс».

Пунктограма «Написання прикладок у лапках»

Поясніть уживання в іменниках великої літери.

103 Згрупуйте сполучення слів відповідно до правил правопису. Заповніть таблицю.

Прикладки потрібно писати		
у лапках	через дефіс	окремо

Поет/світоч, письменник/борець, людина/патріот, образ/символ, філософ/гуманіст, Нестор/Літописець, літопис/Повість минулих літ, храм/Святої Софії, Володимир/хреститель, місто/Київ, річка/Донець,

Просте речення. Двоскладне речення. Головні і другорядні члени речення

письменник/фантаст, учені/філософи, пароплав/Т. Шевченко, святи-ня/оберіг, книга М. Грушевського/Історія України-Руси, журнал/Літературно-науковий вісник, дослідник/фізик, поет/класик, псевдонім/Марко Вовчок, опера/Кармен, учений/поліглот, селище/Наддніпрянське, співачка/легенда, поема/Давня казка.

- З одним прикладом із кожної колонки таблиці складіть речення. Запишіть їх і підкресліть прикладки.

- 104** До поданих означуваних слів доберіть прикладки, які потрібно писати: 1) через дефіс; 2) у лапках. Обміняйтесь зошитами й перевірте роботу.

Зразок. Енциклопедія — енциклопедія-довідник; енциклопедія «Українська мова».

Книга, вистава, виставка, фільм, пісня.

- Наведіть власні приклади означуваних слів, з якими прикладки можна писати через дефіс і в лапках.

Із секретів синтаксису

Якщо в ролі прикладок ужито власні назви, поєднані з означуваним іменником за допомогою слів *імені, пам'яті*, то прикладку в лапки не беруть: *парк імені Т. Шевченка, гімназія імені В. Стуса, алея пам'яті Лесі Українки*.

Назви міст, річок, озер також не потрібно брати в лапки. Але якщо їх ужито як умовні назви організацій, установ, підприємств, то слід писати в лапках. Порівняйте: *річка Дніпро — літературно-мистецький альманах «Дніпро», місто Луцьк — готель «Луцьк»*.

- 105** Складіть і запишіть речення так, щоб подані слова й словосполучення були: 1) прикладкою; 2) іншим членом речення.

Зразок. На березі озера Світязь відбувся концерт народних колективів.

На сторінках літературного альманаху «Світязь» можна ознайомитися з творами молодих талановитих письменників Волині. Світязь — найбільше озеро в Україні, розташоване на Волині.

Джерело, українська мова, мужність, Україна, легенда, Славутич, червона калина, берегиня.

- Визначте синтаксичну роль означуваних слів при прикладках.

- 106** Випишіть із підручника української літератури по 5 речень: а) з непоширеними прикладками, що пишемо через дефіс; б) з прикладками, що пишемо в лапках. Поясніть написання прикладок.

Комунікативний практикум

107

Напишіть невеликий твір із теми «Внесок українців у світову культуру», використовуючи прикладки з різними варіантами написання (через дефіс, окремо, у лапках).

108

Розкажіть про події в літературно-мистецькому житті вашого регіону (області, міста, села), використовуючи поширені й непоширені прикладки.

Подумайте і дайте відповіді

1. Чому прикладку вважають різновидом означення? Сформулюйте визначення прикладки.
2. Що означає прикладка? На які питання відповідає? Відповідь проілюструйте власними прикладами.
3. За яких умов прикладку з означуваним словом пишемо через дефіс? Наведіть приклади.
4. Коли прикладку з означуваними словами пишемо окремо?
5. Назвіть приклади, коли прикладку потрібно писати в лапках.

Домашнє завдання

109

Дослідіть, чи становлять подані речення текст. Установіть послідовність їх за змістом. Запишіть текст, правильно оформлюючи прикладки. Поясніть написання їх. Виконайте одне із завдань після тексту.

1. Воно було присвячене черговій річниці створення Лесею Українкою безсмертної драми(феєрії). 2. У святі взяли участь письменники з Києва, Рівного, Острога, Тернополя, Вінниці. 3. На Ковельщині вже вшосте відбулось поетичне свято Лісова пісня. 4. Наступного дня свято перемістилось в урочище Нечімне, де під зелене склепіння лісу зійшлися дорослі й малі мешканці з навколишніх сіл, представники товариства Просвіта, члени Союзу українок, учителі(словесники), працівники культури, учні та випускники шкіл. 5. Вони відвідали музей(садибу) Лесі Українки в Колодяжному, виступили на вечорі (зустрічі) з творчою інтелігенцією, яка відбулась у районній бібліотеці в місті Ковелі.

(За Н. Горик)

- А** Підкресліть прикладки, які не потрібно писати в лапках. Поясніть чому.
- Б** За поданою фотоілюстрацією складіть 2–3 речення, використовуючи прикладки.

Пам'ятник Лесі Українці в Колодяжному

§

12 Додаток

- 110** Прочитайте текст уголос. Визначте стильову належність його. Назвіть основні ознаки тексту. Усно стисло перекажіть прочитане.

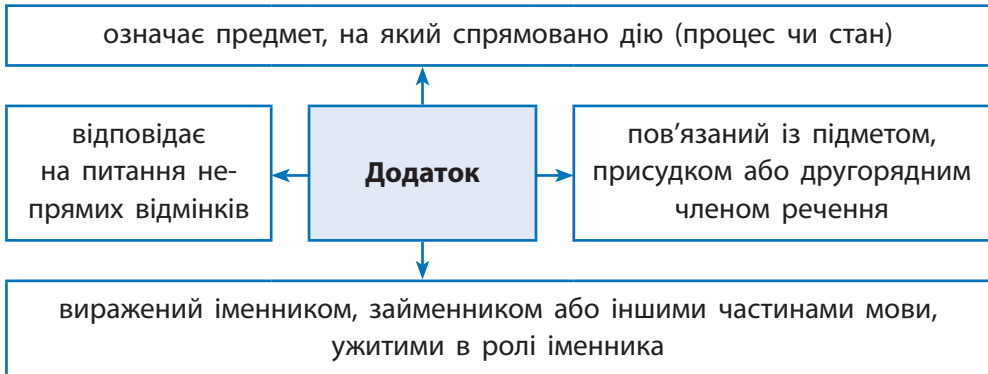
Культуру поведінки, культуру спілкування людина не отримує в спадок — її треба навчитися. Багато засвоюється вдома від батьків, у дитячому садку, у школі. Однак для дорослого життя цього не вистачає. Можна йти методом «проб і помилок», тобто спостерігати, як люди ставляться до наших учинків, манер, мовлення тощо, і робити для себе відповідні висновки та вносити корективи у свою поведінку. Це правильно, що на помилках треба вчитися, до того ж

не обов'язково — на власних. Але не варто припускатися помилок або чекати, що їх припуститься хтось інший, аби знати, як правильно поводитись і спілкуватися. Для цього є кращий спосіб: скористатися підручниками, посібниками, довідниками тощо, у яких потрібну інформацію викладено більшою чи меншою мірою системно й докладно. Проте не варто обмежуватися лише вивченням посібників. По-перше, життя дуже різноманітне й мінливе, по-друге, шлях до досконалості безмежний. Тому кожен, хто хоче бути корисним людям і самому собі, бути шанованим у суспільстві, мати, як кажуть, імідж культурної людини, з якою приємно мати справу, повинен постійно працювати над собою, використовуючи різні джерела інформації.

(Я. Радевич-Винницький)

- Випишіть словосполучення, у яких залежне слово відповідає на питання непрямих відмінків. Визначте синтаксичну роль цих слів.

111 Проаналізуйте схему. З'ясуйте, що вам уже відомо про додаток, а що є новим.

- Сформулюйте визначення додатка. Наведіть приклади.

Додаток — це другорядний член речення, що позначає предмет, на який спрямовано дію, стан або ознаку іншого предмета й відповідає на питання непрямих відмінків.

Додаток може бути виражений тими самими частинами мови, що й підмет. Різниця між підметом і додатком полягає в тому, що підмет виражений формою називного відмінка, а додаток — усіх відмінків, крім називного та кличного.

Додаток може бути виражений:

- 1) іменниками та займенниками (найчастіше): *Вивчення будь-якої мови значною мірою сприяє всебічному розвитку особистості.* (Т. Чмут) *Школярі про щось голосно гомоніли;*
- 2) прикметниками та дієприкметниками: *Зустрівшись, друзі згадували колишнє. Пораненого швиденько перенесли в ліс;*
- 3) числівниками: *Помножте дев'ять на п'ять;*
- 4) інфінітивом: *Мати наказала синові хліба купити;*
- 5) службовими словами: *Ніяк не розібратися в тих «ні» та «не»;*
- 6) сполученнями слів: *На репетиції проспівали «Стоїть гора високая».*

- 112** Прочитайте текст мовчки. Доберіть до нього заголовки. Визначте межі речень. Запишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.

Неправильність спілкування часто буває причиною конфліктів між людьми хиби у спілкуванні полягають передовсім у порушенні стандартів культурної поведінки етичних та естетичних норм використання мовних або немовних засобів взаємодії у спілкуванні також є своє добро і зло та своє високе і низьке прекрасне і потворне доброзичливе ставлення до людей зацікавлене й щире переживання їхніх бід і радощів потребують відповідного вираження у мовній і позамовній формах органічне поєднання добра і краси у взаємодії становить те що називають мистецтвом спілкування щоб мати успіх у цьому мистецтві бути приємним і корисним людям і, зрештою, самому собі, треба опанувати це мистецтво та застосовувати в щоденному житті.

(За Я. Радевичем-Винницьким)

- Знайдіть додатки й присудки, до яких вони належать.
- Сформулюйте запитання, на яке дається відповідь у тексті.

- 113** З'ясуйте, у яких словосполученнях у ролі залежних слів ужито іменники у формі: 1) знахідного відмінка; 2) інших непрямих відмінків. Накресліть і заповніть таблицю.

Додатки, виражені іменниками у формі	
знахідного відмінка	інших непрямих відмінків

Норми спілкування, зміст повідомлення, правила поведінки, сприйняття змісту, розуміти співрозмовника, слова ввічливості, про-

мовляти слова, цінувати вихованість, виховувати тактовність, засвоїти етикетні норми, обмін інформацією, процес спілкування, висловлювати думки, виявляти характер, сприймати інформацію, засоби спілкування.

- Назвіть вид словосполучення за способом вираження головного слова та зв'язком між словами. З одним прикладом із кожної групи складіть речення.
- Яке словосполучення є «зайвим»? Поясніть свій вибір.

- 114** З поданими словами складіть пари словосполучень так, щоб у ролі залежного слова були вжиті додатки, виражені іменниками у формі різних непрямих відмінків.

Зразок. Берегти $\begin{cases} \rightarrow \text{пам'ять (додаток, виражений іменником у формі Зн. в.)} \\ \rightarrow \text{для людей (додаток, виражений іменником у формі Р. в.)} \end{cases}$

Залишити, слухати, виконувати, дотримуватися, виголошувати, нагороджувати, шанувати.

- З однією парою словосполучень складіть 2 речення.

- 115** **Мовознавче дослідження.** Складіть речення так, щоб подані слова й сполучення слів були різними членами речення: 1) підметом; 2) іменною частиною складеного присудка; 3) додатком.

Спілкування, взаєморозуміння, культура мовлення, самопізнання, цінності.

- Схарактеризуйте головні члени в побудованих реченнях.
- Назвіть граматичні ознаки додатків (рід, число, відмінок).

Говорімо без помилок!

Порівняйте словосполучення в обох колонках. Зверніть увагу на відмінки іменників, ужитих у ролі додатка. Запам'ятайте правильні граматичні форми.

Правильно	Неправильно
навчатися (чого?) музики	навчатися (чому?) музиці
завдавати (чого?) клопоту	завдавати (що?) клопіт
зазнавати (чого?) поразки	зазнавати (що?) поразку
нехтувати (що?) правило	нехтувати (чим?) правилом
оволодіти (чим?) мовою	оволодіти (що?) мову

Просте речення. Двоскладне речення. Головні і другорядні члени речення

116 З поданих пар слів складіть словосполучення так, щоб іменник був ужитий у ролі додатка. Зверніть увагу на відмінок іменника в кожному словосполученні.

1. Навчатися, математика. 2. Дякувати, Ви. 3. Запобігти, катастрофа. 4. Опанувати, справа. 5. Оволодіти, комп'ютерна програма. 6. Припускатися, помилка.

117 У якому відмінку мають бути вжиті іменники в ролі додатка? Складіть і запишіть словосполучення.

1. Бачити (сльози) — не бачити (сльози). 2. Пізнавати (мова) — не пізнавати (мова). 3. Вирощувати (квіти) — не вирощувати (квіти). 4. Писати (листи) — не писати (листи).

118 Прочитайте текст. Що нового ви дізналися про спілкування? Визначте тему й основну думку тексту. Складіть план його.

Спілкуючись між собою, люди разом будують державу, її економіку, створюють свою історію, духовні цінності, розвивають культуру. Спілкування як процес і продукт життєдіяльності людей має багате минуле, а як результат наукових досліджень — коротку історію. Багато цінного й цікавого про етику й етикет, культуру спілкування та поведінки знаходимо в пам'ятках історії й літератури.

Одним із перших описав спілкування на території нинішньої України ще в V ст. до н. е. Геродот. Він розповідав, як пращури спілкувалися при світлі вогнища, «казали казку», «бояли байку».

Цікаві свідчення того, як у далекі часи жили люди, як вони захищали свою землю, як розвивали ремесла і, звичайно, як спілкувалися, дає Велесова книга — збірка поліських пам'яток V–IX ст. Люди вміли спілкуватися, бо правила п'ятнадцятеро століть через віче, де будь-хто міг слово сказати — і то було благом. Узагалі слово для людей було вагомою частиною життя, через нього вони доходили згоди й розв'язували свої життєві проблеми.

(Г. Чайка)

- Випишіть словосполучення з додатками. Схарактеризуйте додатки за планом.
- Дослідіть, у яких відмінках додатки можуть бути виражені іменниками або займенниками з прийменниками. Наведіть власні приклади.

План характеристики додатка

1. Виділіть у реченні додаток (підкресліть його).
2. З'ясуйте, з яким членом речення він пов'язаний і на яке питання відповідає.
3. Назвіть спосіб вираження додатка.

Комунікативний практикум

119

Використавши відомі вам прислів'я та приказки про культуру спілкування, складіть і розіграйте діалог із сусідом по парті з теми «Ніщо не приносить людині стільки зла, як її язик».

Подумайте і дайте відповіді

1. Який другорядний член речення називають додатком?
2. Якими частинами мови найчастіше може бути виражений додаток? Наведіть приклади.
3. До яких членів речення переважно приєднують додаток? Відповідь проілюструйте власними прикладами.
4. Як відрізнити додатки від означень, виражених іменниками?

Домашнє завдання

120

Відновіть прислів'я та приказки. Підкресліть додатки, схарактеризуйте їх за алгоритмом.

1. Не закінчиш, балакання, не почнеш, і, роботи. 2. Далеко, собаку, брехливу, чути. 3. Б'ють, слухають, брехню, а, брехунів. 4. Робить, брехня, і, недругом, приятеля. 5. Не запнешся, пеленою, людського, від, поговору. 6. Правди, двоє, однієї, брехунів, не скажуть. 7. Говорить, добрі, робить, слова, але, зле. 8. Ворота, рота, до, не приставиш, чужого.

З'ясуйте тематику народних висловів.

Розвиток мовлення

Твір-опис місцевості на основі особистих спостережень у художньому стилі

121 Прочитайте текст. Доведіть, що він належить до художнього стилю. Доберіть заголовок. Визначте мікротеми тексту, складіть план.

Ужгород! Федір любив це місто над Ужем з його вузенькими вулицями, крамницями, готелями, ресторанами.

Він зайшов до модної майстерні, де шили жержетову сукню, у крамниці зробив різні дрібні покупки... Але йому конче треба було відвідати ще єпископську резиденцію.

Резиденція височіла на одній із трьох гір, на яких стоїть Ужгород. Праворуч, на ще вищій горі, видно було древній замок, ліворуч, за базаром, випиналися дахи жупанату. Річку, що перетинала місто, вулиці й сади над нею вже оповивали сині присмерки, але на горах ще було видно.

Федір сковзався на згористій вулиці, бо недавно випав дощ, каміння було мокре. Вулиця підіймалася вгору дуже круто, і він кілька разів зупинявся й стояв, віддихуючись.

Зовсім близько був Ужгородський замок, відгороджений від міста високим муром із глибоким ровом перед ним. Колись над ним був підйомний міст, про що свідчили гнізда для цепів у мурах. За муром височіли будівлі замку з гострими дахами.

«Отак само,— думав, віддихуючись, Федір,— підіймався колись цією вулицею й прапрадід мій Роман».

Єпископська резиденція займала чималу садибу на шпилі гори. Ця держава єпископа також була відгороджена від міста муром. Просто на вулицю виходив собор, що починався порталом з чотирма сірими колонами й двома височенними дзвіницями. Далі, за дзвіницями, тягнувся, як величезний корабель, сам собор.

(С. Скляренко)

Які об'єкти названі в описі місцевості? Які художні засоби використав письменник, щоб передати свої враження?

■ Розгляньте фотоілюстрацію. Усно опишіть зображену місцевість у художньому стилі. Скористайтеся пам'яткою.

Історичний центр Ужгорода

Як працювати над твором-описом місцевості в художньому стилі

1. Доберіть фактичний матеріал (виділіть об'єкти, що становлять основу опису місцевості) і підготуйте план майбутнього твору.
2. Доберіть оригінальний заголовок, що виражав би основну думку тексту.
3. Дотримуйте вимог художнього стилю (доречно використовуйте художні засоби — епітети, метафори, порівняння — задля увиразнення мовлення).
4. Використовуйте слова й словосполучення на позначення місця розташування об'єктів опису місцевості, як-от: *перед нами, неподалік, поруч, у центрі, у даліні, трохи далі* та ін.
5. Передайте власне ставлення до місцевості, що описуєте (захоплення, замилювання, здивування тощо).

- 122** Прочитайте учнівський твір. Визначте стиль і тип мовлення тексту. Що виражає заголовок: тему чи основну думку? Зверніть увагу на особливості опису місцевості.

ВУЛИЦЯ МОГО ДИТИНСТВА

У кожної людини є найдорожчі місця в житті. Для мене це вулиця, на якій я виросла. Зараз живу далеко звідти, але завжди пам'ятаю про неї й повертаюся туди.

Ця маленька затишна зелена вулиця носить назву «Соборна». Духмяні грона білих акацій, п'янкий аромат жовтих лип, пухнастий цвіт струнких тополь, чарівні листя кленів — такою запам'яталася моя вулиця.

Наш колишній триповерховий будинок стоїть у затишному місці. У маленькому зеленому дворі багато яскравих квітів.

Запам'ятався мені на нашій вулиці і старовинний білий будинок із колись розкішним, а тепер, на жаль, занедбаним садом. Де-не-де збереглися маленькі одноповерхові будиночки в квітучих деревах і густих кущах.

Нещодавно ми з мамою ходили нашою вулицею. Початок її веде від Дніпра, від нашої улюбленої набережної з красивим пам'ятником — гордим вітрильником. У кінці вулиця знов повертає до річки через відому алею Слави.

Яка краса на Соборній восени! Деревя стоять у багряноту, жовтому листі, яке потихеньку спадає додолу. Йдеш по ньому, наче по прекрасному м'якому килимі. З Дніпра віє свіже повітря. Відчуваєш незвичайний спокій і цілковите злиття з природою. Такий мій рідний куточок у Херсоні — вулиця Соборна!

Здається мені, мов у казці,
Життя тут щасливо іде.
І знову всім серцем бажаю
Вернутись в дитинство своє.

(А. Ярмиш)

- Назвіть художні засоби, використані в описі місцевості.
- Визначте ставлення автора до описаної місцевості.

Комунікативний практикум

123 Підготуйте розповідь про вулицю, на якій ви живете, увівши в текст твору опис місцевості.

124 На основі власних спостережень складіть усний твір-опис за темою «Історичний центр мого міста (селища)», висловивши своє ставлення до описуваної місцевості.

125 Уявіть себе екскурсоводом, що проводить екскурсію цікавими місцями вашого міста (селища, села). Підготуйте розповідь, увівши в неї опис місцевості відповідно до запропонованої ситуації спілкування.

126 Чи доводилося вам бувати в Карпатах, на узбережжі Чорного моря, в інших куточках України? Поділіться з однокласниками своїми враженнями від побаченого під час подорожі. Покладіть це в основу власного твору-опису місцевості, яка вразила вас. Доберіть яскравий заголовок, дотримуйте вимог художнього стилю.

Панорама Карпат

Чорноморське узбережжя

127 Складіть письмовий твір-опис місцевості в художньому стилі, обравши одну з тем: «Найдорожче місце в моєму житті», «Улюблене місце відпочинку моєї родини». Уведіть у нього елементи розповіді чи роздуму. Скористайтеся пам'яткою «Як працювати над твором-описом місцевості в художньому стилі».

13

Обставина. Види обставин

- 128 Видатні українці.** Прочитайте текст. Визначте його тип мовлення. Доберіть заголовок. Назвіть слова, що відповідають на питання *як? де? для чого? чому?* Яким членом речення вони є?

Володимир Мономах установив на Русі міцну централізовану владу, що ослабла після смерті Яро- слава Мудрого. Для забезпечення стабільності всередині країни Мономах нерідко вдавався до рішучих дій проти порушень миру, але виявляв до упокорених противників милосердя. Наприкінці правління Володимира за його безпосереднього керівництва під владою слухняних батькові синів перебувало три чверті територій Київської Русі. Така консолідація сил забезпечила країні високий міжнародний престиж.

консолідація

Володимир Мономах проводив широку міжнародну політику, яка позначилася на шляхах його дітей.

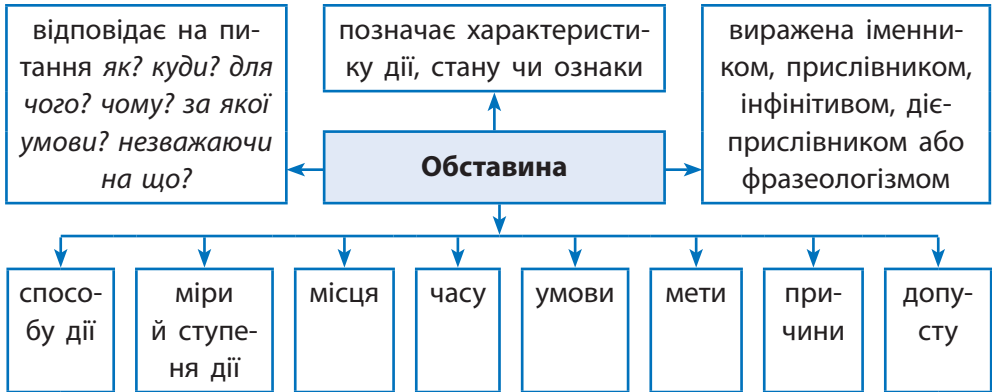
Сприяв князь і будівництву в Києві та на околицях. За його розпорядженням у великокнязівській замиській резиденції — Берестові — зведено величний собор Спаса, де згодом був похований його син Юрій Долгорукий. Тоді ж було споруджено міст через Дніпро.

(Л. Семака)

- Поясніть лексичне значення слова, поданого в рамці. Доберіть до нього синоніми. Скористайтеся словником наприкінці підручника.
- Що вам відомо про вислів *шапка Мономаха*? У якому значенні його вживають?

- 129** Проаналізуйте схему (с. 83). Запам'ятайте, що позначає обставина, на які питання відповідає, чим може бути виражена. Сформулюйте визначення обставини як другорядного члена речення.

- З'ясуйте, на які питання відповідає обставина кожного виду за значенням. Перевірте себе за теоретичним матеріалом.

Обставина — це другорядний член речення групи присудка, що виражає характеристику дії, стану чи ознаки.

Обставини найчастіше можуть бути виражені:

- 1) прислівником: *Здавна народ України славився своєю гостинністю.* (Л. Кожуховська);
- 2) іменником: *Коли над Дніпром зводився монумент князеві Володимиру — хрестителю Русі, побожні кияни дивувалися;*
- 3) синтаксичним або фразеологічним словосполученням: *Якийсь час справа просувалася успішно. Браті жили, як то кажуть, душа в душу.*

За значенням обставини поділяють на вісім видів.

Вид обставини	На які питання відповідає	Приклад
способу дії	як? яким способом?	<i>Звичаї об'єднують окремих людей в один народ, в одну націю.</i> (О. Воропай)
міри і ступеня	наскільки? якою мірою?	<i>У хаті ще більше потемніло.</i> (Панас Мирний)
місця	де? куди? звідки?	<i>На скелястих берегах річки Кам'янки росло кілька десятків верб, в'язів, поодинокі липи та дикі груші.</i> (П. Позняк)
часу	коли? як довго? відколи? доки?	<i>Урочисте відкриття парку «Софіївка» відбулося у травні 1802 року.</i> (П. Позняк)

Вид обставини	На які питання відповідає	Приклад
причини	чому? від чого? через що? з якої причини?	<i>Од хвилювання Тетяна не могла спокійно говорити.</i> (С. Васильченко)
мети	з якою метою? для чого? нащо?	<i>Сюди <u>за щастям</u> я забрів.</i> (В. Сосяра)
умови	за якої умови? у якому разі?	<i><u>Без вітру</u> не родить жито.</i> (М. Сом)
допусту	незважаючи на що?	<i><u>Наперекір утискам</u> царського двору Остап Вересай першим серед українських кобзарів вийшов на світову арену.</i> (В. Скуратівський)

У словосполученні обставина, виражена іменником з прийменником, пов'язана з головним словом зв'язком керування (*зазирнути за двері, тихо в лісі*), а обставина, виражена прислівником,— зв'язком прилягання (*зазирнути всередину, тихо навкруги*).

130 Видатні українці. Мовознавче дослідження. Прочитайте текст мовчки. Визначте тему й основну думку його. Спишіть, підкреслюючи обставини. Усно з'ясуйте вид та спосіб вираження їх.

Становлення науки в Україні в середині XIX сторіччя відбувалося багатопланово, але з явним випередженням гуманітарних дисциплін. Поряд з історією й фольклористикою на передові рубежі світової науки вийшла українська філологія. Найавторитетнішим її представником був Олександр Потебня, якого однаковою мірою можна вважати і мовознавцем, і філософом.

Народився Олександр Потебня на Сумщині. Закінчивши гімназію на відмінно, вступив на юридичний факультет Харківського університету, але наступного року перейшов на історико-філологічний. Закінчивши університет, Потебня працював в одній із харківських гімназій, але потім усе ж повернувся до університету для наукової праці.

Основні дослідницькі інтереси молодого вченого були зосереджені в царині слов'янознавства й викликали великий громадський інте-

рес. *На той час* гостро дискутувалося питання про місце українців у слов'янській спільноті.

(За Л. Семакою)

- До виділених слів і словосполучень доберіть синоніми. Дослідіть, чи зміниться при цьому вид обставин за значенням.

- 131** Спишіть речення. Назвіть фразеологізми, визначте їхню синтаксичну роль. Назвіть вид обставин. Замініть фразеологічні звороти синонімічними словами (словосполученнями) з довідки.

1. Дивись, інший і не дурний, а в нього через пень-колоду виходить. (*М. Стельмах*) 2. Нехай впаде він, безсилий, на великій дорозі життя, він кричатиме проти байдужих на всіх перехрестях. (*П. Колесник*) 3. Ти візьми їх до рук, так візьми, щоб і не тиснули. (*Ю. Яновський*) 4. Після третіх півнів Гнат бережно відчинив хатні двері й вийшов. (*М. Стельмах*) 5. Він на півслові обірвав пісню. (*М. Коцюбинський*) 6. Дівчина сподобалася йому з першого погляду. (*О. Гончар*) 7. Училася вона так собі і завжди клянчила, щоб їй підказували. (*О. Гончар*) 8. Повість захоплює гострим сюжетом, її читають на одному подиху. 9. Я обома руками голосую за це рішення.

Довідка: цілком, на світанку, недбало, посередньо, легко, скрізь, раптово, відразу ж, надзвичайно сильно.

- Складіть речення так, щоб подані фразеологізми були вжиті в ролі обставин. Визначте вид обставин.

Як один день, з діда-прадіда, з дня на день, як грім з ясного неба, зверху донизу, за тридев'ять земель, до останньої крихти.

- 132** **Мудрість народна.** Відновіть прислів'я та приказки, уставивши замість крапок обставини з довідки. Схарактеризуйте обставини, скориставшись планом.

1. Мудрий бездумному ... вступається. 2. Розумному чоловік учиться 3. Не вчися розумному ..., але 4. Усяк розумний ...: один ..., а другий 5. Людське око бачить 6. Око бачить ..., а розум 7. Не суди ..., суди 8. Розумну річ ... й слухать.

Довідка: до старості, приємно, спершу, далеко, увесь вік, по одежі, по-своєму, з дороги, до смерті, потім, глибоко, ще дальше, по уму.

- Зробіть синтаксичний розбір першого речення. Схарактеризуйте головні члени речення.

План характеристики обставини

1. Виділіть у реченні обставину (підкресліть її).
2. З'ясуйте, з яким членом речення вона пов'язана й на яке питання відповідає.
3. Назвіть вид обставини.
4. Визначте спосіб вираження обставини.

- 133** Поширте подані обставини відповідно до виду, зазначеного в дужках. Назвіть спосіб вираження обставин.

Зразок. Правила етикету необхідно засвоювати глибоко й міцно (обставина способу дії).
з дитинства (обставина часу).
для підвищення культури спілкування (обставина мети).

1. Дружбу оцінюють ... (міри і ступеня; часу; місця). 2. Героїзм людини виявляється ... (часу; способу дії; умови; допусту). 3. Марічка не могла говорити спокійно ... (причини; часу; умови).

■ Чи можна вважати змодельовані речення граматичними синонімами? Свою думку обґрунтуйте.

- 134** **Мовознавче дослідження.** У яких конструкціях виділені слова є обставинами, а в яких — додатками? Свій вибір обґрунтуйте. Визначте спосіб вираження обставин і додатків.

Це трапилося (де? на чому?) *на дорозі*; твір написано (де? поза чим?) *поза межами рідного краю*; записувати рядки (де? на чому?) *на аркушах паперу*; ця книга є настільною для кожного українця (як довго? упродовж чого?) *впродовж багатьох десятиліть*; життя поета простежується (де? у чому?) *у його ліриці*; письменник спробував прозирнути (куди? у що?) *у своє майбутнє*; фасади будинків (де? на чому?) *на Хрещатику* прикрашено фігурами різних тварин; твори Оксани Петрусенко ввійшли (куди? до чого?) *до золотого фонду української музичної культури*.

Із секретів синтаксису

В окремих випадках складно розмежувати обставини та додатки, виражені іменниками у формі непрямих відмінків. У такому разі варто звертати увагу на лексичне значення самого іменника.

Порівняйте: (Де?) На високому вокальному небосхилі України сяє зіркою першої величини ім'я Оксани Петрусенко. — Минуть ще роки, перш ніж з'явиться ім'я Оксани Петрусенко (на чому?) на афішах Київського театру опери та балету. (В. Туркевич)

135

Складіть речення так, щоб подані слова були: 1) головними членами (підметом або присудком); 2) обставинами. З'ясуйте вид обставин. Обміняйтеся зошитамі й перевірте роботу.

Історія, молодість, життя, свято, щирість.

Комунікативний практикум

136

Як ви розумієте вислів «Мудрий не все каже, що знає, а дурень не все знає, що каже»? Складіть і розіграйте діалог дискусійного характеру з теми «Яку людину можна вважати мудрою?». Уведіть у репліки діалогу обставини, різні за значенням.

Подумайте і дайте відповіді

1. Який другорядний член речення називають обставиною?
2. Якими частинами мови можуть бути виражені обставини? Наведіть приклади.
3. На які групи за значенням поділяють обставини? До кожної групи доберіть власні приклади.
4. Яким типом синтаксичного зв'язку обставина пов'язана з означуваним словом? Доведіть це на прикладах.

Домашнє завдання

137

Прочитайте. Виконайте одне із завдань.

А Знайдіть у реченні обставини й визначте вид їх. З'ясуйте, з яким членом речення вони пов'язані. Спишіть, замість крапок уставляючи обставини різних видів. Поясніть лексичне значення виділених слів.

Разом із поетичним талантом в українського філософа й ученого Григорія Сковороди проявляються й риси *аскета*: їв він ... ввечері, уживав ... овочі та молочні страви, м'яса та риби ... не їв, спав лише чотири години на добу, прокидався до схід сонця, лягав опівночі

й при цьому ... завжди був веселий, бадьорий, рухливий, помірний, добродушний і поштивий... (За Д. Яворницьким)

Б Про які ще факти з життя Григорія Сковороди вам відомо? Скористайтесь за потреби довідковою літературою. Висловіть власне ставлення до життєвих принципів філософа у формі невеликого твору, використовуючи обставини, різні за значенням.

14

Порівняльний зворот

138 Виразно прочитайте уривок із вірша Івана Гнатюка «Хата». Визначте основний мотив поезії.

То не прамати, гей, то отча хата
З долівкою дзвінкою, наче мідь,
Увінчана підпорами, горбата,
Згиналась тут під клунками століть.

Жилось у ній нам просторо — з-за місця
Не знали ми незлагоди-хули,
Як первісники, збратаною міццю
Взаємно проникаючись, жили.

І хоч було нам скрутно, недоїжно,
Але, як пальці на одній руці,
Пліч-о-пліч в ній зростаючи суміжно,
Стискались ми в родиннім кулаці.

■ Випишіть слова й сполучення слів, уведені в речення за допомогою сполучників *як, наче*. З'ясуйте, які слова пояснюють або конкретизують ці конструкції.

139 **Мудрість народна.** Відновіть прислів'я і приказки, дібравши потрібні за змістом порівняльні звороти з довідки.

1. Шануй учителя, ... 2. У домі без книги, ..., темно. 3. Книга — друг, без неї ... 4. Голова без розуму, ... 5. Догана мудрого більше коштує, ...

Довідка: як без вікон, ніж похвала дурного, як ліхтар без свічки, як свого родителя, як без рук.

Порівняльний зворот — це сполучення слів, що конкретизують, дають додаткові відомості про предмет, дію, ознаку. Він стоїть переважно після того або перед тим членом речення, який пояснює. Наприклад: *І я співаю, наче в сні, про сльози в рідній стороні, і **голос** мій, як сурми мідь, не може битва заглушить.* (В. Сосюра)

Порівняльний зворот приєднується до головного чи другорядного члена речення за допомогою сполучників *як, мов, мовби, наче, неначе, начебто, нібито, буцімто* та ін. Проте порівняння може бути виражене не лише порівняльним зворотом, але й іменником у формі орудного відмінка. Наприклад: *А серденько соловейком щебече та плаче.* (Т. Шевченко) *Біжать хмаринки кудись отарами й табунами, розгойдуючи по землі хвостатими тінями.* (С. Васильченко) Порівняйте: *А серденько щебече та плаче, як соловейко.* Біжать хмаринки кудись, немов отари й табуни.

На письмі порівняльні звороти виділяють комами: *Посеред саду тополя вигналась у височінь, як дівчина-підліток.* (Є. Гуцало) *Мов бріль, красується тугий шапкастий боровик біля старої сосни.* (М. Стельмах) *На цьому дереві розцвіла червона, гаряча, як вогонь, квітка.* (О. Донченко)

Порівняння використовують майже в усіх стилях мовлення. Стилістична роль порівняльних зворотів у художньому тексті полягає у виділенні якоїсь особливості предмета чи явища, яка є дуже яскравою в того предмета, з яким порівнюється явище. Порівнювати можна все — живе і неживе, фізичне і психічне, конкретне і абстрактне.

140 Спишіть, розставляючи потрібні розділові знаки. Підкресліть слова, яких стосуються порівняльні звороти.

1. Листя немов *заграва* так і тремтить. (В. Сосюра) 2. Скільки ніс я для тебе тривог і тепла, але ти як весна стороною пройшла. 3. Палає місто мов дивний храм. 4. Осінній вечір морозом дихав, у небі місяць немов п'ятак... 5. Хай мене немов пилину носить доля по землі. 6. Любов як сонце світу відкриває безмежну велич людської краси. 7. Я тут один мов у чужому краї ніхто мене як друг не привіта. (Із творів В. Симоненка)

Пунктограма «Виділення порівняльних зворотів комами»

- Поясніть лексичне значення виділеного слова. За потреби скористайтесь тлумачним словником у кінці підручника.
- Яку роль виконують порівняльні звороти в мовленні?

- 141** За поданими початками складіть речення, ускладнені порівняльними зворотами. Поясніть розділові знаки.

1. Могутній Дніпро несе свої води, ... 2. Київ не такий стародавній, ... 3. Міста мають дати своїх народжень, ... 4. Наша планета оповита невидимими шляхами, ... 5. Для нас Земля безмежно дорога, ... 6. Я люблю своє місто, ... 7. Серед океану лісів, ..., яскравими барвами виграють полонини.

Гра «Хто більше?»

- 142** Об'єднавшись у групи, наведіть приклади речень, щоб порівняльний зворот стояв: 1) на початку речення; 2) у середині; 3) у кінці. Поясніть розділові знаки.

- 143** **Мовознавче дослідження.** Замініть виділені слова порівняльними зворотами, відновлюючи таким чином рядки з поезій. Поясніть наявність коми перед порівняльними сполучниками.

1. І сам цвіту — ридаю *росою*... 2. Женуть вітри *буйними турами*. 3. Проміннями схід ранить ніч *мечами*. (Із творів П. Тичини) 4. Минає день за днем в красі одноманітній *низкою журавлів*... 5. Молодість твоєї сміливості клекотіла *грозою*. 6. *Павутинням* в пам'яті плелись ті друзі... (Із творів М. Рильського)

- Порівняйте й зробіть висновок: чи завжди можна замінити іменники у формі орудного відмінка з порівняльним значенням на порівняльні звороти.

Із секретів синтаксису

Запам'ятайте! Коми не ставимо, якщо:

1) порівняльний сполучник входить до складу простого присудка: *У тих місцях, де ніби жив колись старий Чарнамай, виросло над ручаєм товсте стебло.* (О. Донченко);

2) порівняльний сполучник входить до складу складеного іменного присудка: *Гаявина була як райдужне око старого лісу.* (О. Донченко);

3) порівняльний сполучник входить до складу фразеологічного звороту: *Він говорив як по писаному;*

4) зворот, уведений у речення за допомогою сполучника *як*, має значення «у ролі кого, чого»: *Іван Франко **як справжній учений** мав широке коло всебічного знання.* (Г. Величко).

- 144** Замініть виділені слова фразеологізмами з довідки. Складіть і запишіть речення. Доведіть, чи потрібна кома перед сполучниками *як, мов*.

Пам'ятати *невиразно*; швидко виростати; *зненацька* приголомшити; почуватися *вільно*; Василь *дуже вродливий*; видно *дуже чітко*; ходити *дуже повільно*.

Довідка: як грім серед ясного неба; як намальований; мов у тумані; як гриби після дощу; як черепаха; як у себе вдома; як на долоні.

■ Підкресліть головні члени в побудованих реченнях.

- 145** **Слово-диво**. З поданими фразеологізмами складіть речення. Поясніть відсутність коми перед сполучником *як*.

Як маку, як ніч, як не своїми ногами, як по нотах, як обухом по голові, як один, як свої п'ять пальців.

■ Установіть відповідність між фразеологізмами та поданими словами. Чи однакова синтаксична роль фразеологічних зворотів і синонімічних слів?

Багато, досконало, без утруднень, одностаино, смутний, сильно, невпевнено.

- 146** З поданими сполученнями слів складіть по 2 речення, щоб перед сполучником: 1) потрібно було ставити кому; 2) не потрібно було ставити кому.

Зразок. Очі випромінюють добро і ласку, *як зорі золоті*. — Очі як зорі золоті.

Як яблуна в цвіту, наче книги, немов перлини, мов ясний день, як друг, як ластівки на сонці.

- 147** **Мовознавче дослідження**. Прочитайте. У яких реченнях порівняльні звороти потрібно виділяти комами? Випишіть речення, у яких перед порівняльними сполучниками кому не ставимо. Свій вибір обґрунтуйте за допомогою правил.

1. Щось ласкаве, тепле як ті світлі сльози покотилося Тимкові в душу. (М. Стельмах) 2. Соняшники — мов кулі жовтого вогню. 3. Соняшники піднялися над землею і своїм легким полум'ям наче й тебе окрилюють, підносять. (Є. Гуцало) 4. А за березами кошлатиться хатка, де сивий сон мов дід, де сивий дід мов сон. (М. Стельмах) 5. Корінчики цієї чудодійної рослини немов увібрали в себе дивовижну силу. (Є. Шморгун) 6. Тепер земля під ногами була тепла, ласкава як дихання паруючої ріки. (М. Стельмах)

Просте речення. Двоскладне речення. Головні і другорядні члени речення

- Доведіть, що подані речення належать до художнього стилю. Які художні засоби в них використано?

- 148** Прочитайте уривок із вірша П. Тичини. Дослідіть, чи мають порівняльне значення виділені словосполучення.

Плили хмарини, немов перлини...
 Їх вид рожевий — уста дитини!
 Набігли тіні — і... ждуть долини.
 Пробігли тіні — сумні хвилини:
 Плили хмарини чужі, далекі...

- Запишіть, додаючи до виділених словосполучень сполучник *як*. Поставте розділові знаки.

Комунікативний практикум

- 149** Складіть твір-опис місцевості, використовуючи порівняння. Поясніть розділові знаки в реченнях із порівняльними зворотами.

Подумайте і дайте відповіді

- Що називають порівняльним зворотом?
- Назвіть граматичні форми вираження порівнянь. Наведіть приклади.
- Наведіть приклади використання порівняльних зворотів у науковому й художньому стилях. Чи однакова роль цих порівнянь?
- Як виділяють порівняльний зворот в усному мовленні й на письмі?
- За яких умов перед порівняльним сполучником кому не ставимо? Відповідь проілюструйте власними прикладами.
- Яка роль порівнянь у художньому мовленні?

Домашнє завдання

- 150** Виконайте одне із завдань.

- А** Випишіть із підручника фізики (хімії, математики) 3–4 визначення понять, у яких кому перед сполучником *як* ставити не треба.
- Б** Випишіть із художньої літератури 5–6 речень із порівняльними зворотами. Дослідіть, з якою метою автор використовує їх.

Синтаксичний розбір простого двоскладного речення

План

1. З'ясуйте вид речення за метою висловлювання (розповідне, питальне, спонукальне).
2. Назвіть вид речення за емоційним забарвленням (окличне, неокличне).
3. Виділіть граматичну основу й доведіть, що речення просте двоскладне.
4. Схарактеризуйте головні члени речення — підмет і присудок.
5. Визначте вид речення за наявністю другорядних членів (поширене, непоширене).
6. Знайдіть другорядні члени (якщо є). Схарактеризуйте спочатку другорядні члени речення групи підмета, потім — групи присудка.

Зразок усного розбору

Природа й досі залишається для нас загадкою. (М. Дмитренко)

Речення за метою висловлювання — розповідне; за емоційним забарвленням — неокличне; за кількістю граматичних основ — просте; за будовою граматичної основи — двоскладне; за наявністю другорядних членів — поширене.

Підмет *природа* відповідає на питання *що?*, означає предмет, виражений іменником у формі називного відмінка. Присудок *залишається загадкою* відповідає на питання *якою вона є?*, означає ознаку, складений іменний, виражений дієсловом-зв'язкою *залишається* та іменною частиною — іменником *загадкою* у формі орудного відмінка однини.

Зразок письмового розбору

Природа й досі залишається для нас загадкою. (М. Дмитренко)

Речення розповідне, неокличне, просте, двоскладне, поширене.

- 151** Прочитайте текст. Доведіть, що висловлювання належить до художнього стилю. Яке речення за будовою є «зайвим»?

Цілими днями Улянка блукала в лісі. Її вабив таємничий Одудів яр. Любила лежати дівчинка у високій траві на галявині. Ця галявина була як райдужне око старого лісу. Лежала дівчинка на галявині, і полуденна спека пашіла млістю й духом нагрітого листя. Вона відчувала себе маленькою хазяйкою в цьому лісі! (За О. Донченком)

- Зробіть синтаксичний розбір простих речень, користуючись планом.

ЗАПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

I. Дайте відповіді на запитання.

1. Чому підмет і присудок називають головними членами речення?
2. Яку роль відіграють головні члени в реченні?
3. Наведіть приклади складених іменних присудків, у яких іменна частина виражена різними частинами мови.
4. Назвіть основні правила вживання тире між підметом і присудком. Наведіть приклади речень, у яких між підметом і присудком тире не ставимо.
5. Доведіть, що поєднання слів *широкий степ* є словосполученням, а *Степ широкий* — реченням.
6. Що позначає означення? Які види означень ви знаєте? Наведіть приклади.
7. Як називають образне означення в художньому мовленні? Яка його стилістична роль? Відповідь проілюструйте прикладами.
8. Чому, на вашу думку, прикладка є різновидом означення? Назвіть основні правила написання прикладок.
9. Який другорядний член речення називають додатком?
10. Які види обставин вам відомі? Якими частинами мови вони можуть бути виражені? На які питання відповідають?
11. Яким членом речення є порівняльний зворот? Коли його не виділяють комами?
12. Які другорядні члени речення можуть належати до групи підмета й до групи присудка, а які — лише до групи присудка? Доведіть це на прикладах.

II. Виконайте завдання.

I рівень

1. Укажіть речення, у якому перед порівняльним зворотом потрібно поставити кому.
 - А Національне минуле служить нам ніби для перевірки того, хто ми є. (Г. Лозко)
 - Б Спогади докучливі як нежить... (В. Симоненко)

- В На гіллі рясному цвіт немов сніжинки. (В. Сосюра)
 Г Національна гордість проявляється як щось природне для всієї нації. (Г. Лозко)

II–III рівні

2. Прочитайте текст. З'ясуйте його стильову належність. Випишіть граматичні основи речень. Схарактеризуйте підмет і присудок. Зробіть повний синтаксичний розбір першого речення.

За своїм змістом вітальні формули в різних етномовних спільнотах різноманітні. Проте всім вітанням властиве однакове етикетне спрямування: засвідчити увагу до людини, ґречне ставлення до неї, побажати їй чогось доброго тощо.

Українська мова багата на вітальні формули. Вислови *Доброго ранку! Доброго дня! Доброго вечора!* є стилістично нейтральними. Їх у відповідну пору дня можуть уживати адресанти всіх категорій до адресатів будь-якого соціального статусу.

Стягнене *Добрідень!* у літературному мовленні нині ми вживаємо рідко, а *Добрівечір!* майже вийшло з ужитку. Із таких стягнених в одне слово етикетних словосполучень залишилося тільки *Добрраніч!*

(Я. Радевич-Винницький)

3. Поширте подані речення другорядними членами, визначивши спосіб морфологічного вираження їх. В одне з речень уведіть порівняльний зворот.

1) Нація має звичаї. 2) Збереглося багато повір'їв. 3) Поставлено завдання.

IV рівень

Напишіть твір-опис краєвиду в художньому стилі, використовуючи художні означення, непоширені прикладки й порівняльні звороти.

Односкладні речення. Неповні речення

Речення як основна одиниця синтаксису надзвичайно багатогранне. Окрім двоскладних, ми виділяємо також речення односкладні, у яких достатньо одного головного члена — у формі підмета або присудка — для розуміння змісту висловленого.

Односкладні речення відрізняються від *неповних*: неповні речення, як правило, двоскладні з пропущеним головним або другорядним членом. Щоб не помилитися у визначенні типу речення, треба насамперед правильно виділити його граматичну основу.

§

15

Односкладні речення. Означено-особове речення

152 **Слово та мистецтво.** Прочитайте текст. Визначте його стиль. Чи пригадуєте ви подібні епізоди з власного життя? Які слова з тексту найбільше характеризують батьківські почуття? Запропонуйте власний заголовок тексту.

ПРИЇХАЛА ДОНЕЧКА

З Людою я не бачився місяців зо три. Як поїхала в село до бабуні моя маленька донечка на початку літа, так і не бачився з нею. *А вже ж осінь!* Листя з кленів летить і лягає на тротуар під ноги, а мені здається, що це Людчині пустощі, що це те саме кленове листячко, яке ще минулого року наносила вона до кімнати і встелила ним підлогу.

І я не йду — біжу на вокзал. Мав би крила — летів. Вийшов на перон, озираюся: людей сила-силенна.

Спізнився. Постояв трохи в роздумі. Так прикро! Дуже ж хотілося зустріти мою вихрясту білявочку, мою пустотливу донечку! Але ж не приїхали, думаю собі, інакше чекали б на мене.

Вертаюсь додому.

— Де ти, татку, ходиш? — лунає в коридорі дзвінкий голос.

Я ж так за ним скучив!

Маленьке тільце пригорнув до грудей. Пахощі линуть від білявої голівки, такі рідні, солодкі! *Пахощі мої любі!* Рідні рученята, ласкаві! Вони обвилися навколо шиї та так горнуть до себе, так ніжно тремтять. А голубі очі, мов крихітки неба, палають у дитячому захопленні і близько прихиляються до моїх, заглядають у саму глибіню душі.

— Доню моя!

(О. Сизоненко)

- Один учень виписує речення з двома головними членами, другий — з одним головним членом.
- У кожному реченні підкресліть граматичну основу. Як називаються речення з двома головними членами? З одним? Скориставшись поданим нижче теоретичним матеріалом, визначте тип таких речень.
- Які з виділених у тексті односкладних речень поширені, а які ні? Свою думку аргументуйте.

Прості речення за наявністю в них головних членів речення поділяємо на двоскладні та односкладні.

Односкладне речення — це такий тип простого речення, у якому наявний лише один головний член (у формі підмета або присудка). Такий головний член не тільки називає якийсь предмет, дію, явище навколишньої дійсності, а й виражає відношення до дійсності, набираючи певної граматичної форми та відповідної інтонації. Наявність одного головного члена речення не створює враження неповноти речення, а є особливістю його будови. Наприклад: *Ох і чудесно, ох і прекрасно вітали.* (О. Ковінька)

Односкладні речення поділяють на **означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові, безособові, називні**.

Односкладні речення можуть бути **поширеними** (*Високі айстри, небо синє, твій погляд милий і ясний.* (М. Рильський) *Люблю зими пейзаж холодний. Сьогодні співають нових пісень. Лежачого не б'ють! На полі яріві засіяно.*) та **непоширеними** (*Канікули. Радість. Світає. Викликали? Ох і співають же!*).

- 153** Розгляньте таблицю й з'ясуйте, чим можуть виражатися головні члени в односкладних реченнях. На які види поділяються односкладні речення з головним членом у формі присудка?

Способи вираження головних членів односкладних речень

Вид односкладного речення	Головний член	Способи вираження головного члена
означено-особове	у формі присудка	дієслово у формі I чи II особи однини та множини теперішнього або майбутнього часу дійсного способу; наказового способу: <i>За правду, браття, єднаймося щиро.</i> (Леся Українка)
неозначено-особове		дієслово III особи множини теперішнього або майбутнього часу чи у формі множини минулого часу: <i>У нас проханих не люблять.</i> (М. Стельмах)
узагальнено-особове		дієслово II особи однини теперішнього або майбутнього часу: <i>Хліб-сіль їж, а правду ріж.</i> (Нар. творч.)
безособове		безособове дієслово: <i>Вечоріє;</i> особове дієслово в безособовому значенні: <i>Пахло чебрецем, свіжою травою.</i> (А. Шиян); дієслівні форми на <i>-но, -то</i> : <i>Небо вкрито хмарами;</i> інфінітив, незалежний від інших членів речення: <i>Як же мені не любить руки твої золоті!</i> (В. Сосюра); присудкові слова (<i>треба, можна</i>): <i>Не можна затуляти сучасним життям життя тисячоліть.</i> (В. Чумак); слово <i>нема</i> (<i>немає</i>): <i>Козацькому роду нема переводу;</i> прислівники з якісно-оцінним значенням: <i>І знов тихо в хаті.</i> (М. Коцюбинський)
називне	у формі підмета	іменник у називному відмінку або іменне словосполучення: <i>Темна ніч. Шляхи. Діброва.</i> (А. Малишко)

■ Складіть по одному реченню кожного типу. Накресліть їх схеми. З'ясуйте, що означає головний член речення. Поміркуйте, у текстах яких стилів можуть уживатися ці речення.

Означено-особове — це односкладне речення, у якому головний член називає дію, ознаку, стан чи процес, що здійснюється мовцем або стосується мовця. Головний член (у формі присудка) у таких реченнях виражений:

1) формою дієслова I особи однини або множини дійсного способу теперішнього чи майбутнього часу та I особи множини наказового способу: **Цілюю** всі ліси. (Л. Костенко); **Сміло гляньмо** долі в вічі. (П. Грабовський);

2) дієсловом II особи однини й множини дійсного способу теперішнього або майбутнього часу та наказового способу: **Пригадай** собі голос матері, як хочеш почути совість. (Д. Павличко); **В труді твори́ть** життя красу. (П. Тичина).

Означено-особові речення живають у художньому та публіцистичному стилях: *Чи пам'ятаєш дні ті гарні, ясні, коли всміхалось сонце, гра-ло море?* (М. Вороний); *Працюють на землі важко, щоденно.* (З газети)

154 Прочитайте, укажіть тип односкладних речень.

1. Люблю пісні мого краю. (*Леся Українка*) 2. Боюсь безлюддя вулиць велелюдних, самотності в життєвому бою, суцільної святковості без буднів і крапки без продовження — боюсь. (*І. Муратов*) 3. Вигострю, виточу зброю іскристу, скільки дістане снаги мені й хисту. (*Леся Українка*) 4. Рости, живи і знай, що людська мисль, що людська творчість — це найбільша мука. (*М. Рильський*) 5. І знов лечу. (*Т. Шевченко*)

■ Перебудуйте односкладні речення на синонімічні двоскладні. Чи завжди доречною буде така заміна?

Із секретів синтаксису

В означено-особових реченнях особа бере участь у мовленнєвій ситуації, тобто це мовець або слухач: *Прокидаюся у незрозумілій тривозі.* (М. Коцюбинський); *Правді в очі дивиться прямо, не одводьте погляду вниз.* (В. Симоненко)

Головну увагу в таких реченнях зосереджено не на виконавцеві, а на самій дії.

Односкладні речення. Неповні речення

- 155** Уявіть, що ви приїхали з далекого міста чи країни, де відпочивали. Складіть розповідь про враження від побаченого, уживаючи означено-особові речення. Поміркуйте, у якому стилі буде ваша розповідь.

- Зробіть синтаксичний розбір одного з використаних вами означено-особових речень.

Комунікативний практикум

- 156** Складіть діалог про те, як ви зустрілися з колишнім учителем вашої школи. Використайте поширені та непоширені односкладні речення.

Подумайте і дайте відповіді

1. Які речення називаємо двоскладними? односкладними?
2. Які типи односкладних речень за наявністю головних членів ви знаєте?
3. Дайте визначення означено-особових речень. Чим виражено в них головний член речення? Наведіть приклади.
4. Яку роль виконує особа в означено-особових реченнях?
5. Доведіть, що односкладні речення можуть бути як поширеними, так і непоширеними. Наведіть приклади.
6. У яких стилях уживаємо означено-особові речення? Наведіть приклади.

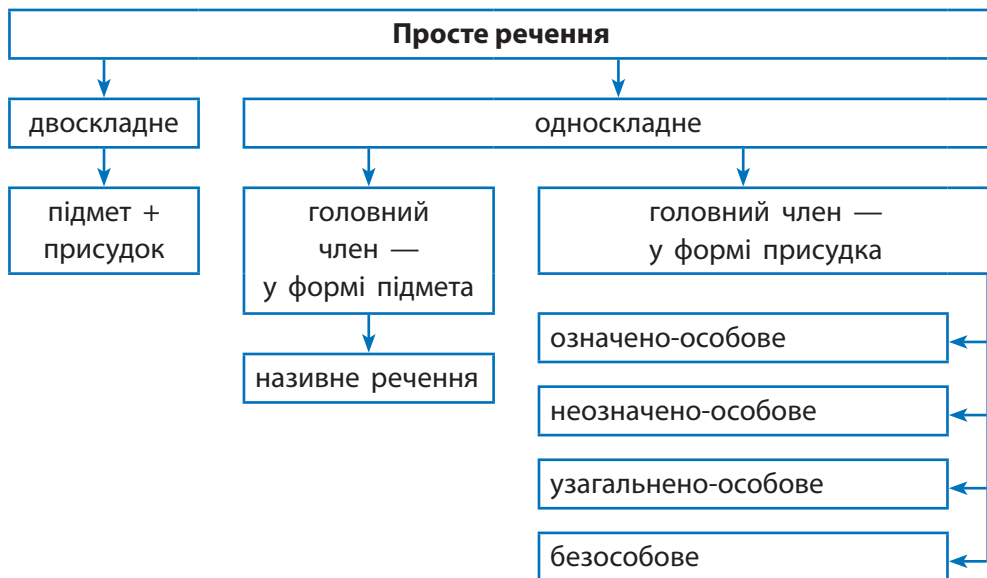
Домашнє завдання

- 157** Виконайте одне із завдань.

- A** Складіть діалог про заплановану в найближчі канікули подорож. Використайте якомога більше означено-особових речень.

Б За поданою схемою складіть розповідь про види речень за будовою граматичних основ. Наведіть власні приклади.

§

16

Неозначено-особове й узагальнено-особове речення

158 **Мовознавче дослідження.** Прочитайте текст уголос. З'ясуйте, яким стилем він написаний, до якого типу мовлення належить. Чого навчає притча?

ПРИТЧА ПРО ХЛІБ

Розказували наші дідуся та бабусі, що колись давно люди не працювали так тяжко, бо не було потреби — хліб ріс як трава, сам і сіявся. Вийди в степ і збирай собі досхочу, бо куди не кинеш оком — скрізь колосяться злаки. Ото був рай земний!

У родині Добромисла пекли щодня і запашні паляниці, і коржі з маком. Однак діти їли неохоче такі ласощі, особливо вередувала найменшенька Злата, пхинькала:

— Надокучив мені хліб! Що це за страва — вийшов за хату і назбирав. Хочу того, чого у нас нема.

— Слава Богу, не обділені ми харчами, дякуй долі і за це! — повчав доню батько.

— Я не можу брати в руки хліба, не хочу його їсти! — зарепетувала Злата. Несподівано для всіх дівчинка почала топтати ногами рум'яну, щойно випечену паляницю.

Небо *враз* затягнулося чорними хмарами, вдарив грім, сколихнув усе довкола. *Небувала* злива йшла сім днів. А коли нарешті виглянуло сонечко, люди побачили, що геть всеньке колосся побито, степи спорожніли. Замість хліба почав рости непоживний колючий бур'ян.

Родина Добромисла пухла з голоду, тепер уже й крихта хліба стала в них на вагу золота. Запізніле каяття Злати не могло порятувати сім'ю. Та, на щастя, збереглося кілька мірок зерна — ось і засіяли ним шмат поля.

Приходили на поклон до хлібної ниви і в сльотаві* дні весни, і в літню спеку. До сьомого поту *від світанку до сутінків* працювала родина Добромисла, щоб виростити *золоті колоски хліба*.

Вижили.

Гірка робота, та солодкий хліб.

(О. Паламарчук)

Сльотавий — дощовий.

- Випишіть із тексту речення з одним головним членом. Скориставшись поданим теоретичним матеріалом, з'ясуйте тип цих речень. Утворіть складне речення, яке складалося б із кількох односкладних частин.
- Визначте синтаксичну роль виділених у тексті слів та словосполучень.
- Знайдіть у тексті фразеологізми, з'ясуйте їх значення.
- Напишіть твір-мініатюру за темою «Гірка робота, та солодкий хліб».

Неозначено-особові речення — це односкладні речення, що називають дію, стан, процес, ознаку, носієм якої є невизначена особа. Головний член у цих реченнях виражено: 1) дієсловом у формі III особи множини дійсного способу теперішнього та майбутнього часу: *З давніх-давен творців пісенного слова — піснетворців — називають у нас*

співцями. (Б. Харчук); 2) дієсловом у формі множини минулого часу дійсного способу та у формі множини умовного способу: **Пили каву з білою булкою.** (Б. Лепкий).

У неозначено-особових реченнях увагу зосереджують на факті, події чи процесі. Особа, яка виконує дію, невизначена, неконкретна. Вона не бере участі в спілкуванні, перебуває ніби поза тією ситуацією, у якій відбувається дія. Це не мовець і не слухач. Наприклад: **Квіти дарують друзям в урочисті дні, демонструють на виставках, вирощують у садах, парках, ними прикрашають житло.** (В. Протопопова)

159 **Мудрість народна.** Прочитайте текст «ланцюжком». З'ясуйте його стиль і тип мовлення. Доберіть заголовки і перекажіть. Яке враження справила на вас розповідь хлопчика?

Йдучи зі школи, я ще віддалік помітив біля нашої хати криту брезентом автомашину. Цікаво, хто ж це приїхав до нас?

Беру під пахву ранець і щосили біжу додому. На борту машини, що притулилася поруч з ворітьми, яскравіє напис: «Експедиційна». Дивно, чого це біля нас зупинилася експедиція...

У хаті за столом сиділо троє незнайомих людей. Двоє старших чоловіків тримали в руках записники. Молодша, певно, студентка, порпалася біля магнітофона. Неподалік сиділи дідусь із бабусяю.

Я привітався, поклав на ліжко ранець.

— Нехай і він сідає з нами,— звертається дідусь до гостей.— Хлопець він тямущий. Вже чимало зробив записів. Може, подивитися той зшиток?

— Гаразд,— згоджується найстарший.— Обов'язково подивимося. А поки що хочемо від вас дещо записати.

Дідусь знічено посміхається. Певно, переживає.

— Та ми, той,— знизує плечима,— невеликі мастаки до балачок.

— Еге, не прибіднюйтеся,— уточнив усе той же, повитий сивиною чоловік.— Нам про вас багато розказали ваші односельці!

— Щойно настав листопад, то чи є якісь прислів'я про цей місяць? — запитала студентка і непомітно увімкнула магнітофон. Бобіни на ньому повільно закрутилися. Але дідусь із бабусяю не помітили цього.

— Є деякі,— пом'якшав дідусь.— У нас про листопад кажуть так: жовтню син, а зимі рідний брат.

обов'язково
прислів'я
пом'якшати

Я подивився на бабусю. Чому вони мовчать? Нехай би якась приказочка і від них увійшла до книжки.

— Хоч листопад і не лютий,— наче почули мій докір бабуся,— проте питає, чи вдягнений та взутий.

— З листопадом, Мотре, бабам одна рада: ховатися на піч!

— Кволе порося, Тарасе,— відказали дідусеві бабуся,— й піч не спасе. А ось хто в листопаді не мерзне, тому й коло Йордану* нічого біда не зробить.

— До прислів'їв годилося б і прикмет доточити,— делікатно спрямовує в інше русло літній чоловік.— Бо вони доповнюють одне одного...

— Авжеж, що так,— поскубує свої вуса дідусь.— По прикметі, кажуть, прислів'я плаче.

Чутливе вухо магнітофона ловило кожну їхню прикмету.

Якщо восени рано нанесе снігу, то й весна буде рання.

Як перший сніг випав на мокру землю,— залишиться, на суху — скоро зійде.

На горобині й дубі багато плодів — чекай суворої зими.

Якщо листопад буде пізній — чекай суворої та зтяжної зими.

З прикметами нарешті закінчили. Гості запропонували прослухати запис. Дідусь із бабусею залюбки зголосилися, адже вони ніколи не чули самих себе. Я спостерігав, як уважно стежили старенькі за магніфонним голосом і посміхалися.

(За В. Скуратівським)

Йордан — свято Водохреща (19 січня).

- Випишіть речення з одним головним членом у формі присудка, з'ясуйте, чим він виражений і що означає. Скориставшись поданим нижче теоретичним матеріалом, поміркуйте, що в них спільного й чим вони різняться. Доведіть, що ці речення належать до узагальнено-особових.
- Пригадайте, коли вживається апостроф, і з'ясуйте написання слів у рамці.

Узагальнено-особовими є речення, що позначають дію, стан, процес, ознаку, які стосуються будь-якої особи. Головний член таких речень найчастіше має форму II особи однини теперішнього і майбутнього часу дійсного та наказового способу: *Хочеш їсти калачі — не сиди на печі.* (Нар. творч.)

Узагальнено-особові речення відтворюються в мові у вигляді готових одиниць для позначення готових ситуацій, не мають просторово-часової вказівки, існують у мовленні як абстраговані судження, що не відображають певної конкретності: *Лежачого не б'ють. Чесне діло роби сміло. Хвалою не нагодуєш.* (Нар. творч.)

Односкладні речення, що є фразеологізмами, переважно належать до узагальнено-особових (бо дія стосується кожного з нас).

Гра «Хто більше?»

160 Пригадайте, які ви знаєте прислів'я та приказки про осінню й зимову пору року. Запишіть їх.

161 **Мудрість народна.** Прочитайте речення, доведіть, що вони узагальнено-особові. З'ясуйте їх значення.

1. Не спитавши броду, не лізь у воду. 2. Неправдою світ пройде, та назад не вернешся. 3. Згаяного часу і конем не наздоженеш. 4. Скажеш гоп, коли перескочиш. 5. Бездонної діжки не наллеш. 6. Чого собі не зичиш, того й другому не бажай.

Доберіть узагальнено-особові речення у вигляді прислів'їв чи приказок, запишіть їх, підкресліть граматичні основи.

162 Випишіть речення в такій послідовності: 1) неозначено-особові; 2) узагальнено-особові.

1. Стоїш високо — не будь гордим, стоїш низько — гнися. (Нар. творч.) 2. Нових друзів шукай, а старих не забувай. (Нар. творч.) 3. Хочеш троянду — будь готовий і до колючок. (Нар. творч.) 4. Поспішиш — людей насмішиш. (Нар. творч.) 5. За одного вченого дають десять невчених. (Нар. творч.) 6. Не пером пишуть, а умом. (Нар. творч.) 7. Певно, тут не чули зроду, що бува негода в світі. (Лесья Українка) 8. Через два дні про героїчний вчинок Раї написали в газетах. (П. Загребельний) 9. Сіяли всю ніч. (О. Гончар) 10. У цьому місті вас привітають усмішкою і запропонують заспівати. 11. Справжніх друзів у нас щиро вітають.

Поміркуйте, у якому стилі можуть уживатися подані речення.

Із секретів синтаксису

Неозначено-особові, узагальнено-особові речення функціонують у різних стилях:

Односкладне речення	Стиль	Приклад
Неозначено-особове	Науковий	<i>Восени після збирання врожаю поля переорюють...</i> (В. Корчагіна)
Узагальнено-особове	Розмовний, художній, публіцистичний	<i>Не погань криниці, бо схочеш водиці.</i> (Нар. творч.)

Комунікативний практикум

163

З'ясуйте, у яких стилях мовлення можуть уживатися прислів'я. Наведіть приклади прислів'їв про працелюбність. Складіть і розіграйте діалог за одним із них.

164

Уявіть себе філологом-фольклористом, який збирає народні прикмети, прислів'я, приказки, пісні; розпитайте про них своїх близьких, сусідів і складіть збірку фольклорних матеріалів вашої місцевості (місцевості, де проживають ваші бабуся та дідусь). Напишіть доповідь у публіцистичному стилі про ваше дослідження.

Подумайте і дайте відповіді

1. Які речення називаємо неозначено-особовими? У якій формі в них виражено головний член речення? Наведіть приклади.
2. Які особливості узагальнено-особових речень? Чому їх так називаємо? Свою думку аргументуйте.
3. У яких стилях уживаємо неозначено-особові, узагальнено-особові речення? Наведіть приклади.

Домашнє завдання

165

Доберіть із підручника української літератури по 5 неозначено-особових та узагальнено-особових речень, запишіть їх та підкресліть граматичні основи.

Розвиток мовлення

Вибірковий переказ художнього тексту з описом пам'ятки

166 Прочитайте текст мовчки. З'ясуйте, якого він стилю й типу мовлення.

СОФІЇВКА

Державний заповідний дендропарк «Софіївка» розташований у прекрасному місті Умані Черкаської області. Без сумніву, це один із шедеврів садово-паркового мистецтва. Його називають перлиною України.

На жаль, імена тих, хто своїми руками створив «Софіївку», не збереглися. Нещодавно вдалося з'ясувати імена трьох будівничих: Івана та Іллі Вдовиченків і Корнія Кузьменка. Усі вони були кріпаками.

Автором проекту є польський військовий інженер Мецтель. Замовлення на будівництво мальовничої садиби він отримав від магната Станіслава Потоцького. Шедевр був подарунком вельможі його майбутній дружині красуні Софії.

Парк було створено в скелястому урочищі Кам'янка поблизу міста. Урочище порізане ярами в багатьох напрямках, воно було місцем, про яке розповідали страшні казки. Тут протікав звивистий струмок Багно. В цілому Кам'янка мала на той час непривабливий вигляд, де, як вважали місцеві жителі, водилися лісовики й русалки, тому ходити там було небезпечно.

Створення парку розпочалося 1796 року. Було викопано ставки, а з величезних кам'яних брил споруджено чудові гроти та оглядові

майданчики. Струмок Багно одягли в граніт і перегородили порогами, влаштувавши мальовничий каскад.

Греблю Верхнього ставка, що здобув назву Солодке море, підняли на 22 м вище від рівня Нижнього ставка. Це дало можливість створити фонтан, що б'є вгору струменем заввишки 20 м. Гігантська парабола фонтану грає на сонці всіма кольорами веселки.

Від Солодкого моря прокладено підземний канал, що символізує міфічну річку Стікс. За грецькою міфологією, цією річкою Харон і перевозить душі померлих до царства Аїда. І в парку річка Стікс впадає у так зване Море мертвих.

На березі Нижнього ставка височить скеля. За грецькою міфологією, вхід до підземного царства мертвих розміщувався під водою біля острова. Зі скелі цього острова стрибали в море ті, хто не зазнав взаємного кохання. Цю скелю відтворили в парку.

Не все в Софіївці пов'язане з грецькою міфологією. Наприклад, у ставку лежить величезний уламок граніту. Його називають Каменем смерті. Легенда пов'язує його походження й назву з нещасним випадком під час будівництва. Тут загинули кріпаки, розчавлені непосильним вантажем.

У парку висаджено дерева місцевих порід та екзотичні рослини з усього світу, які створюють затишок і дають прохолоду відвідувачам улітку. Алеї прикрашено чарівними статуями античних богів і богинь, які виготовили найкращі скульптори Італії.

Уманський парк є своєрідним еталоном для спеціалістів садово-паркового мистецтва та прекрасною пам'яткою, що приваблює не лише українців, але й іноземних гостей.

(За Г. Хробоком і П. Заграничним)

- Визначте тему, основну думку тексту. Доведіть, що заголовок розкриває тему. Доберіть свій заголовок до тексту.
- Дайте відповіді на запитання.
 1. До якого виду пам'яток культури належить «Софіївка»?
 2. Хто був автором проекту Софіївського парку?
 3. Чи відомі будівничі заповідника?
 4. Де й коли почалося створення парку?
 5. Якими рослинами його засаджено?

6. Які статуї розміщено в парку?
7. Майстри якої країни створили статуї?
8. Що дало змогу створити фонтан?
9. Чому, на вашу думку, Уманський парк є своєрідним еталоном для фахівців паркового мистецтва?

Види пам'яток культури

1. Археологічні.
2. Історичні.
3. Об'єкти монументального мистецтва.
4. Об'єкти архітектури.
5. Об'єкти містобудування.
6. Об'єкти садово-паркового мистецтва.
7. Ландшафти.
8. Об'єкти науки і техніки.

■ Виконайте завдання до тексту.

1. Доберіть синоніми до слів *магнат, брила, уламок, екзотичний*.
2. Скориставшись словником наприкінці підручника, з'ясуйте значення слів: *дендропарк, каскад, параболо, еталон*.
3. Скориставшись орфографічним словником, з'ясуйте написання слів та словосполучень *шедевр садово-паркового мистецтва, Кам'янка, річка Стікс, підземне царство Аїда, перевізник Харон*.

Вибірковий переказ — це детальний, логічно послідовний виклад змісту одного з питань переказуваного тексту. Переказувати вибірково — означає вибрати з тексту місця, що відповідають конкретному питанню, вузькій темі.

- 167** Поділіть текст на частини, оберіть одну з них, складіть план і напишіть вибірковий переказ.

Увага! Під час написання переказу намагайтеся не запам'ятовувати текст детально, а зрозуміти його зміст, авторський задум, усвідомити значення й місце мовностилістичних засобів, використаних у тексті.

§

17

Безособове речення

168 Прослухайте текст. З'ясуйте його стиль, визначте тему, доберіть заголовок.

Погожого літнього дня можна довго милуватися лісовими пейзажами, втішатися чарівною красою озер, які відбивають у своїй дзеркальній гладіні небо, ліс і гори; можна годинами слухати пісні морського прибою чи, зійшовши на гору Ахун, захоплюватися незвичайними барвами заходу, що їх розкидає денне світило, перш ніж пірнути у води Чорного моря. Та жодне з цих прекрасних видовищ не може з такою силою вразити уяву й лишити такі яскраві незабутні враження, як краса й велич падаючих вод.

падаючі
падаючі

Чарівність і принадність водоспадів надихали багатьох поетів на створення ліричних та епічних творів.

Водоспади завжди приваблювали до себе людину своєю первозданною красою, величчю й надзвичайністю. Протягом багатьох віків вони були для людини цілковитою загадкою.

Водоспад — це природна фабрика енергії. Примусити її працювати на користь людині не так уже й важко. Не треба споруджувати високих гребель, щоб підняти воду, а потім скидати на лопаті турбін гідроелектростанцій. Досить тільки всю або частину падаючої води пустити по трубах, направити її до силової станції, і водоспад покійно виконуватиме потрібну роботу.

У Швейцарії, наприклад, таку роботу виконують майже всі природні водоспади. Багато таких станцій збудовано у Швеції та Норвегії.

Люди змушують працювати на себе навіть деякі великі водоспади, використовуючи цей дар природи.

(За О. Мурановим)

- Прочитайте слова в рамці, пригадайте написання дієприкметників та дієприслівників.
- Випишіть із тексту односкладні речення, з'ясуйте, чим виражений у них головний член речення.

Безособіві речення — це односкладні речення, у яких головний член означає дію або стан, що сприймається незалежно від будь-якої діючої особи чи носія стану. Наприклад: *Місяця не видно.* (В. Винниченко)

Безособіві речення вказують на стан природи, навколишньої дійсності, фізичний або психічний стан людини незалежно від самого виконавця й процеси, що виражають ставлення до повідомлюваного. Наприклад: *Світало.* (стан природи); *Зробилося страшно.* (психічний стан людини).

Головний член у безособових реченнях може бути виражений:

1) безособовими дієсловами: **Світало** по-березневному рано. (З. Тулуб);

2) особовими дієсловами в безособовому значенні. Такі дієслова мають форму III особи однини або форму середнього роду: *Мені **ввижається**, як в тихім, ріднім колі старий дідусь навча своїх онуків.* (Леся Українка) **Вдарило, задзвонило**, як на Великдень. (М. Куліш);

3) дієслівними формами на *-но*, *-то*: *Там правильно **записано**;*

4) неозначеною формою дієслова із заперечною часткою *не*: **Не розірвуть** життя мого єднання. (В. Сосюра); **Не злічити** мені тих зірок. (В. Сосюра);

5) прислівниками *добре, важко, холодно, болісно, жалко, важливо, журно, легко, лячно, славно, соромно, страшно, сумно, тепло, тихо, хитро, прикро, чутно* разом із дієсловами *було, буде, стало, стане* або без них: **Чутно** плескіт у струмочку. (Леся Українка);

6) словами *біда, гріх, жаль, лінь, сором, шкода, пора, час, можна, необхідно, (не)треба, (не)можливо, (не)сила, нема (немає)*: *Та нині **гріх** замкнути в клітку вільну мисль.* (І. Франко) *І все на світі **треба пережити**.* (Л. Костенко) *Тії землі забути нам **не сила**.* (С. Крижанівський) *У гаю, гаю Вітру **немає**.* (Т. Шевченко);

7) неозначеною формою дієслова: **Писати** тільки правду. (О. Довженко) *На прощання, милий брате, що **сказать** тобі.* (П. Грабовський);

8) дієсловом *бути* у формі минулого та майбутнього часу із часткою *не*: *Більше **не було** слів.* (М. Коцюбинський) *Серед цієї юрби **не було** сумних.* (В. Підмогильний).

Головний член безособового речення може бути у формі складеного присудка. Наприклад: **Почало світати.** (Ю. Яновський) ...*Йому хотілось бути молодим.* (Л. Костенко) *На душі **було гірко**.* (Л. Письменна)

Односкладні речення. Неповні речення

169 Прочитайте речення, визначте їх вид та морфологічне вираження головного члена.

1. Снігом укрило ліси, поля. 2. У лісі зашуміло. 3. Мені не хочеться спати. 4. Нас нікому не здолати. 5. Хотілося побачити друга-одно-класника. 6. Повіяло *осінніми* холодами.

- Перебудуйте безособові речення на особові. Простежте, як змінилися структура та зміст речень. Чи можна вважати такі речення синтаксичними синонімами?
- Виділене слово розберіть як частину мови.

170 **Мовознавче дослідження.** Накресліть і заповніть таблицю, скориставшись теоретичним матеріалом. Запишіть заголовок таблиці.

Вид речення	Головний член речення	Способи вираження головного члена речення	Приклад
Односкладне безособове	У формі присудка		

- Розкажіть про способи вираження присудка в безособових реченнях. Наведіть власні приклади.

171 Прочитайте й запишіть речення.

1. Сонце заходило за далекий *зубчастий* небосхил. Вечоріло. Стало холодно. (В. Малик) 2. Кілька днів підряд мело колючим *снігом*. (В. Козаченко) 3. Розвиднілось. Умились *ми*, пішли. Холодно надворі було. (А. Тесленко) 4. Легко на серці старого садівника. (І. Цюпа) 5. Проти віку нема ліку. (Нар. творч.) 6. Треба було негайно вживати заходів. (О. Гончар) 7. *Милосердними* вам треба бути задля всього живого! (І. Франко) 8. Довершилась України кривда стара, нам пора для України жить! (І. Франко) 9. Уже мене пошарпано, *всі квіточки* загарбано. (Леся Українка) 10. Почало світати.

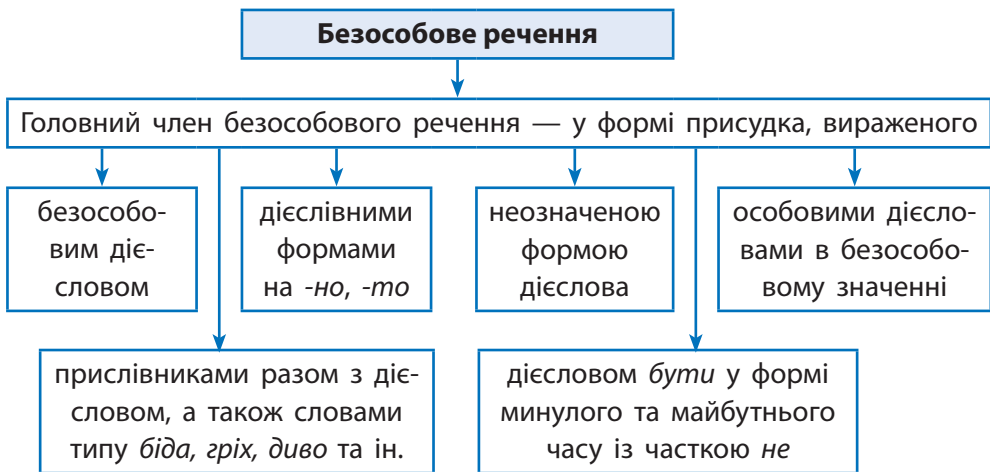
- З'ясуйте види поданих речень, способи вираження головного члена. Побудуйте схеми речень.
- Визначте синтаксичну роль виділених у реченнях слів та словосполучень.

Із секретів синтаксису

Необхідно розрізняти слова *легко, біда, гріх, жаль, сором, час* тощо, які виконують роль головних і другорядних членів двоскладного речення, та ці слова в ролі головного члена односкладного безособового речення. Порівняйте: *Взяв її жаль, як почувла вона, що Ганна плаче.* (І. Нечуй-Левицький) — *Ой жаль мені, ой жаль мені тої дівчиноньки.* (Нар. творч.)

- 172** За схемою розкажіть про способи вираження головного члена в безособовому реченні.

- Доберіть і запишіть приклади безособових речень до кожного зі способів вираження головного члена. Зробіть їх синтаксичний розбір. Проведіть взаємоперевірку виконаного завдання.

- 173** Спишіть речення. Визначте тему висловлювання, з якого його взято.

Несло то гілку рододендрона, то цупкий вінок з якихось дивовижних трав та альпійських квітів, досі не бачених нею, таких, що цвітуть лише там, високо в горах, у понадхмар'ї, де не буває й туманів, де сонце світить вічно. (За О. Гончаром)

- Доведіть, що це речення складне. Підкресліть головні члени, з'ясуйте, чим вони виражені. Визначте односкладні частини складного речення, з'ясуйте їх вид.
- Культура мовлення.** Де можливо, доберіть до односкладних речень синонімічні двоскладні. Як зміниться висловлювання?

174 Прочитайте, перепишіть. Визначте тему поетичних рядків.

Можеш вибирати друзів і дружину,
Вибрати не можна тільки Батьківщину.
Можна вибрати друга і по духу брата,
Та не можна рідну матір вибирати.

*виби́рати
застилáти
стира́ти*

(В. Симоненко)

Тебе, маленьку, рідну, сивувату,
Дано навіки в серці пронести.

(А. Малишко)

Грудьми зустрічаєм підступність зміїну,
На виліт вбиваємо сталь у заброд.
Ми можемо померти — не вмере Батьківщина,
Ми можемо загинуть — не згине народ.

(М. Стельмах)

- Підкресліть головні члени речення, з'ясуйте, чим вони виражені, виділіть односкладні речення, з'ясуйте їх вид. Де можливо, доберіть до односкладних речень синонімічні двоскладні.
- **Культура мовлення.** З'ясуйте вимову та написання слів у рамці. Доберіть до них антоніми й складіть із ними речення.

Гра «Хто більше?»

175 Пригадайте рядки з віршів українських поетів, що за будовою є односкладними безособовими реченнями. Запишіть їх і підкресліть головний член у кожному реченні. Поміркуйте, на що вказують ці речення. Зробіть їх синтаксичний розбір.

Комунікативний практикум

176 Складіть і запишіть діалог за темою «У незнайомому місті». Використовуйте односкладні речення з головним членом, вираженим неозначеною формою дієслова. Уживайте вислови: «Де знайти...?», «Кого спитати...?», «Як сказати...?».

- Визначте граматичні ознаки головного члена односкладних речень.

Подумайте і дайте відповіді

1. Які речення називаємо безособовими?
2. На що вказують безособові речення? Що можуть виражати?
3. Чим може бути виражений головний член у безособовому реченні? Наведіть приклади.
4. Чи може головний член безособового речення бути у формі складеного присудка? Свою думку аргументуйте.

Домашнє завдання

177

Виконайте одне із завдань.

А Розгляньте малюнок на с. 110 і доповніть зміст тексту описом водоспаду та краєвиду навкруг нього.

Б Напишіть твір-опис із теми «Світає». Використовуйте односкладні безособові речення з головним членом, вираженим неозначеною формою дієслова.

18

Односкладне речення з головним членом у формі підмета (називне)

178

Прочитайте текст. Поміркуйте, чи можна його віднести до художнього стилю. Аргументуйте свою думку. Доберіть власний заголовок і перекажіть текст.

НЕДОТОРКАНЕ СЛОВО — ВІРА

Почаївський* ліс. Старі товстючі дерева. І тут помітно війну. Розтрощені стовбури, укриття. Порозкидані зіпсуті речі.

У лісі холод. Ідетьсяя легше. Жарти й сміх стихають, бо ще півгодини, ще декілька кілометрів, і перед очима — Почаїв.

Виходять на узлісся, зупиняються, стають навколішки, побожно хрестяться. Володько у полоні вражень. Він хреститься також. Перед очима велетенська, маєстатна* постать лаври зі всіма її будівлями. Володько безліч разів бачив її на малюнках і ось аж тепер нарешті бачить її власними очима.

Почаївська лавра

Сила враження, віри охопила й озброїла його. Перед ним — велична, залита передвечірнім сонцем святиня, до якої впродовж віків зі всіх куточків його рідної землі спливали люди, щоби бодай тут зачерпнути підсилення віри — єдиної опори жорстоко-нужденного селянського існування.

Віра. Недоторкане слово. *Над світом війна, над світом пожежа, а вони клячуть* у п'оросі.* Які сили піднімуть їх з того пороху й уведуть у цей святий храм?

Дзвін. Велетенський дзвін. Від його громового рокоту затремтіли люди, дерева, земля.

— Ну, люди! Уже час! Вставаймо!

Серед глибокої тиші під звуки велетенського дзвону ті слова видаються закликком.

Усі встають, назувають на ноги злиденне взуття й помалу йдуть. Усе ближче й ближче лавра. Усе ближче й ближче мета. Усе потужніше гуде великий дзвін, розтягаючи своє бамкання геть навколо, як далеко сягне людське око.

(За У. Самчуком)

Почаїв — місто на Тернопільщині.

Маєстáтний — величний.

Кля́чити — стояти навколiшки.

- Випишіть із тексту по 2 односкладні речення: а) з головним членом у формі присудка, б) з головним членом у формі підмета. Поміркуйте, чим виражені в них головні члени речення, визначте їх вид. З'ясуйте, яке значення мають односкладні речення в тексті. Який настрій вони створюють?
- Визначте структуру виділеного речення, назвіть у ньому односкладні частини.

Називні речення — це односкладні речення, у яких головний член (у формі підмета) стверджує наявність предметів чи явищ у дійсності. Наприклад: *Вечір. Прохолода...* (М. Рильський) *Вітер і дощ. Ніч, якої ніхто з живих не забуде.* (О. Довженко)

Називні речення можуть бути **непоширеними**: *І дощ, і сніг, і віхола, і вітер.* (Л. Костенко) і **поширеними**: *Шалені темпи. Час не наша власність.* (Л. Костенко)

Головний член називних речень може поширюватися означенням, вираженим прикметником або дієприкметником. Наприклад: *Давня українська хата.* (Л. Орел)

179 Мовознавче дослідження. Замініть, де це можливо, односкладні речення з тексту впр. 178 двоскладними, зважаючи на порядок слів. Поміркуйте, чи змінилася будова речення від зміни інтонації та порядку слів у тексті.

180 Слово-диво. Опишіть Почаївську лавру за фотоілюстрацією, використовуючи називні речення.

181 Мовознавче дослідження. Розгляньте таблицю й розкажіть про значення, які можуть виражати називні речення.

Значення називних речень

Значення головного члена називного речення	Приклад
Стан природи, оточення, середовища	<i>Весна. Теплінь. Жайворонки в небі.</i> (І. Цюпа)
Стан чи діяльність людини	<i>Нудьга. І святки, і нудьга.</i> (А. Тесленко) <i>...Сум та сум.</i> (П. Грабовський)
Певна подія, ситуація, явище	<i>Дзвін шабель, пісні, походи, воля соколина, тихі зорі, ясні води.</i> (В. Сосюра)
Існування предметів, речей, осіб	<i>Ущелина. Потік. Тропа. Граніт. Безодня. Високості.</i> (Л. Первомайський)
Вказівка на предмети	<i>Ось ваш тихий порт.</i> (П. Тичина)
Оцінка особи, предмета, явища	<i>Справді славна дівчина.</i> (М. Стельмах)

Доберіть приклади називних речень, головні члени яких виражали б різні значення.

Із секретів синтаксису

Називні речення не виступають у ролі підрядної частини складного речення.

Значення називних речень сприймається лише в теперішньому часі, оскільки в них відсутні засоби вираження часу й способу: *Темінь. Луг.* (Ю. Мушкетик)

- 182 Слово-диво.** Прочитайте текст мовчки. Які почуття він у вас викликав? Знайдіть у тексті слова, ужиті в переносному значенні. З'ясуйте, яку стилістичну функцію вони виконують у тексті.

А ПІСНЯ — МОВ ФЕНІКС...

Усе зникало у вогнях світових потрясінь, навіть цілі народи й цивілізації. У пожарищах війн рушились мури й фортеці. Горіли храми й палаци. Нищились фрески й мозаїки. Попеліли картини, літописи, книги, інші вияви людського генія. Мільйонами гинули самі люди. А от пісня — мов Фенікс...

Виростали на землі знов діти, як зелена травиця повесні після хуртовини, а між тою травицею знов струменіли з народних глибин дзвенючі джерела.

цивілізація
дзвін
дзвенючий

Живий голос батьків, дідів. Заповіт нащадкам. Духовна естафета поколінь. Пісня...

Вона супроводить нас ціле життя. Над колискою — й над могилою. На весіллі й на ратнім полі. У час найбільших торжеств, народних гулянь. У хвилини самотності. З нею штурмували океанські глибини й зоряні висоти. А в часи війн, у чорні дні реакції йшли на штурм чи на страту — з піснею на вустах.

То що в тобі за диво таке, пісне, що за вогонь, який магніт, яка сила незмірна таїться в тобі, що примушує нас любити й ненавидіти, сміятись і плакати? То скроплює душу рососою, то запалить раптом вогнем! Надихає на творчість, на мирну працю — і кидає в бій на смерть!

Пісня-розповідь. Пісня-клич. Сповідь. Реквієм. Вибух. Освідчення, і романс, і притча, і марш, і гімн. «Стелися барвінку» й «Козака несуть», «Заповіт», «Два кольори», «Лелеченьки»...

У горі й радості, у праці та відпочинку ти розцвічуєш наше життя, робиш його запашним, поетичним, легшим, світлішим.

(За Є. Колодійчуком)

- Випишіть із тексту називні речення. Визначте, чим виражений у них головний член, з'ясуйте його значення. Чи впливає вживання називних речень на стиль тексту?
- Назвіть орфограми в словах, поданих у рамці. Наведіть власні приклади.

Комунікативний практикум

183

Уживаючи називні речення, складіть діалог на тему «Роль пісні в житті сучасної молоді».

184

Прочитайте вірш Б.-І. Антонича, визначте його тему. Чому автор дав йому таку назву?

ТРИ ПЕРСТЕНІ*

Крилата скрипка на стіні,
червоний дзбан*, квітчаста скриня.
У скрипці творчі *сплять* вогні,
роса музична срібна й синя.
В квітчастій скрині *співний* корінь,
п'янке зілля, віск, насіння
та на самому дні три зорі,
трьох перстенів ясне каміння.
В червоному дзбані м'ятний трунок*,
зелені краплі яворові.
Дзвони, окрилена струно,
весні *шаленій* і любові!
Підноситься угору дах,
кружляє дзбан, *співає* скриня.
І сонце, мов горючий птах,
і ранок, *спертий* на вориння*.

Перстень — обручка.

Дзбан — горщик.

Трунок — отрута; тут: чарівне зілля.

Вориння — паркан.

- Доберіть синоніми до виділених слів.

Односкладні речення. Неповні речення

- У якому значенні (прямому чи переносному) ужито сполучення слів *сплять вогні, окрилена струно, співний корінь, весна шалена, співає скриня, кружляє дзбан*. Свою думку аргументуйте.
- Знайдіть у тексті двоскладні та односкладні речення. Назвіть головні члени речення та способи їх вираження. Поміркуйте, чому в поезії називні речення чергуються з двоскладними, чого досягає автор, використовуючи речення різної будови.

Із секретів синтаксису

Називні речення можна сплутати з непоширеними двоскладними реченнями зі складеним іменним присудком, де іменна частина виражена прикметником або дієприкметником (*Хата давня українська*). Для їх розмежування слід ураховувати:

1) **порядок слів**. У називних реченнях означення-прикметник (дієприкметник) стоїть перед підметом: *Темний ліс*. У двоскладних реченнях іменна частина складеного присудка стоїть у позиції після підмета: *Ліс темний*;

2) **інтонацію**. У називних реченнях головний член та означення інтонаційно пов'язані: *Весняне сонце*. У двоскладних — між підметом і присудком робиться пауза, присудок логічно наголошується: *Сонце — джерело світла й тепла*;

3) **контекст**. За умови логічного наголошування прикметник (дієприкметник), що стоїть перед підметом, виступає іменною частиною складеного присудка. Таке речення визначаємо як двоскладне: *Важкі й богопротивні Сократові слова*. (Ю. Мушкетик) Якщо інтонація перелічувальна, то прикметник, що стоїть після іменника, може виконувати роль означення. Відповідно речення визначаємо як називне односкладне: *Сніг і вітер, ніч зимова*. (В. Сосюра); *Київські кручі. Небо блакитне...* (Л. Дмитренко).

Називні речення найчастіше вживають у художніх описах, указуючи на час, місце, послідовну зміну картин. Вони допомагають стисло, точно викласти думку.

Гра «П'яте зайве»

185 Прочитайте речення. Знайдіть «зайве». Обґрунтуйте свій вибір.

1. Чесне діло роби сміло.
2. Дорогих гостей ласкаво запрошують до столів.
3. У хаті пахло свіжим хлібом.
4. З яру йде прохолода.
5. Суцільна мряка.

- Визначте види односкладних речень за наявністю другорядних членів.

Гра «Хто більше?»

186

Наведіть приклади назв художніх творів, які за будовою є односкладними реченнями. Запишіть їх, визначте, чим виражений у них головний член речення та до якого виду вони належать.

Поміркуйте, у яких стилях і з якою метою можуть уживатися називні речення.

Подумайте і дайте відповіді

1. Які речення називаємо односкладними?
2. До якого типу речень за будовою належать називні?
3. Чим виражений у них головний член речення? Доведіть на прикладах.
4. Які граматичні значення можуть мати називні речення? Наведіть приклади.
5. Чи можуть бути називні речення поширеними? Наведіть приклади.
6. Як розрізнити називні речення та двоскладні? Свою думку аргументуйте.
7. У якому стилі вживають називні речення? Яку стилістичну функцію вони виконують?

Домашнє завдання

187

Виконайте одне із завдань.

А Накресліть у зошиті узагальнювальну таблицю й заповніть її. Дайте таблиці заголовок.

Вид односкладного речення	Способи вираження головного члена речення	Приклад
Означено-особове		
Неозначено-особове		
Узагальнено-особове		
Безособове		
Називне		

Б Об'єднайтесь у групи й складіть розгорнуте повідомлення про види односкладних речень та форми вираження в них головного члена речення.

Синтаксичний розбір простого односкладного речення

План

1. Виділіть речення в тексті, підкресліть граматичну основу.
2. Укажіть тип речення за метою висловлювання, за інтонацією.
3. Проаналізувавши граматичну основу, визначте тип речення за будовою (двоскладне, односкладне).
4. Визначте тип односкладного речення за вираженням головного члена (у формі присудка: означено-особове, неозначено-особове, узагальнено-особове, безособове; у формі підмета: називне).
5. З'ясуйте тип речення за наявністю другорядних членів (поширене, непоширене).

Зразок усного розбору

Від спогадів щасливих зробилося мені так променисто... (І. Муратов)

Речення розповідне за метою висловлювання, за інтонацією — неокличне; за будовою — просте, односкладне, безособове, поширене. Головний член у формі присудка виражений безособовим дієсловом (*зробилося*). Розділових знаків у реченні немає.

Зразок письмового розбору

Від спогадів щасливих зробилося мені так променисто... (І. Муратов)

Розповідне, неокличне, просте, односкладне, безособове, поширене.

188 Користуючись планом, зробіть синтаксичний розбір поданого речення.

Не можна не зачаровуватися художніми образами народної пісні.
(М. Сингаївський)

Розвиток мовлення

Докладний письмовий переказ тексту публіцистичного стилю

189 Прочитайте текст. Яка його тема та основна думка? Доведіть належність тексту до публіцистичного стилю.

Довгоочікувана подія у Вінниці нарешті відбулась: у день шевченківського ювілею урочисто відкрили пам'ятник Тарасу Шевченку. Площа Тараса Шевченка, де встановлено *скульптуру* видатному українському мислителю й поету, була заповнена вщент.

Вінницький Шевченко вирізняється тим, що зображений молодим, у віці 35 років, саме таким, яким він був, перебуваючи на Поділлі. На відкритті пам'ятника визначному українцеві у Вінниці всі, хто був причетний до цього, говорили, що ця подія в нинішній Україні є символічною, адже саме тепер постать Великого Кобзаря є тим, що має об'єднати всіх — від заходу до сходу, від півдня до півночі країни.

Вінничанин, член президії Національної спілки письменників Михайло Каменюк радіє з того, що пам'ятник Кобзарю — у самому серці міста, де свого часу козаки давали відсіч чужинцям: «Дуже символічно, що це відбувається в самісінькому його історичному серці, колиці, де народилася Вінниця,— практично в центрі вінницької фортеці, яку козацький полковник Іван Богун не здав ворогу. Звичайно, не кількістю пам'ятників вимірюється проникнення Тараса Григоровича в душу народу. Повністю це відбудеться тоді, коли ми здійснимо його заповіт, його науку: як жити в цьому непростому світі».

На *брифінгу*, який відбувся після урочистої *церемонії* відкриття пам'ятника, скульптор Володимир Цісарик зізнався, що робота далася нелегко: «Активна фаза —

безпосереднє ліплення — саме припала на ті події, які розгорталися в країні. *Кобзар у нашому пам'ятнику — це молодий Шевченко в розквіті сил, коли він написав найбільш цікаві твори. І це є світлий образ, адже Шевченко був гуманіст і дуже любив Україну».*

Думка багатьох місцян — одна: наш пам'ятник живий. А коли буде проведено *реконструкцію* і самої площі — тут буде кипіти життя. Це має бути місце, де буде душа Вінниці та Вінниччини.

(З Інтернету)

- З'ясуйте роль та значення виділених слів (скористайтеся словником наприкінці підручника). Складіть із ними речення.
- Поясніть уживання розділових знаків у виділеному реченні.
- Поділіть текст на частини й напишіть його складний план. Доберіть до тексту заголовок.
- Перекажіть текст докладно, дотримуючи композиції, мовних і стильових особливостей.

Як готувати докладний переказ тексту

1. Прочитайте або прослухайте текст.
2. Визначте стиль, тип мовлення, жанр, тему та основну думку висловлювання.
3. З'ясуйте значення незнайомих слів.
4. Висловіть власну думку про прочитаний (прослуханий) текст із погляду його змісту, форми, задуму й мовного оформлення.
5. Поміркуйте над змістом і послідовністю висловлювання.
6. Підготуйте складний план усього тексту.
7. Напишіть докладний переказ тексту, підпорядковуючи висловлювання темі та основній думці, дотримуючись композиції, мовних і стильових особливостей, а також авторського задуму.

190 Прослухайте, слідкуючи за текстом.

У пам'ять про Героїв Небесної Сотні та воїнів, загиблих за незалежність України, у місті Миколаєві спорудили монумент. Урочисте відкриття й освячення пам'ятника відбулося під час поминальних заходів 20 лютого 2015 року. Встановлення пам'ятника у сквері імені Ради Європи символічне.

Скульптура створена у Львові на замовлення миколаївської громади. Автори — львівські митці: скульптор Володимир Цісик і художник Сергій Іванов.

Чотириметрова бронзова скульптура нагадує змах ангельських крил. На їх верхніх краях розміщені голуби, готові здійнятися у височінь,— символ чистих, невинних душ. На зовнішніх поверхнях ангельських крил зображено два сюжети: на правому крилі — сцена перемоги дракона архангелом Михаїлом, на лівому — душі дівчини і хлопця, що піднімаються з полум'я до небесного вінця. До монумента ведуть сім сходинок гранітного постаменту — символ сходження до Царства Небесного. За словами авторів, пам'ятник символізує воскресіння, боротьбу та мир.

Поза офіційними заходами біля монумента також велелюдно. Примітно, що приходять ушанувати пам'ять загиблих представники різних соціальних верств, люди різного віку. Багато сімей із маленькими дітьми, молоді, подружніх пар у зрілому та літньому віці. У багатьох мимоволі на очі навертаються сльози. Люди сприймають пам'ятник як святиню, творять хресне знамення й уклоняються, запалюють свічки та лампадки.

22 лютого біля пам'ятника Героям Небесної Сотні завершився Марш миру та гідності. Митрополит Володимир відслужив молебень за мир в Україні та всіх її полеглих захисників. Народне бачення жертовного подвигу Небесної Сотні висловила миколаївська поетеса Ірина Бабіч: «Полетіли в небо, як у вирій, душеньки дівчат і хлопців тих. Їм сказав Господь в розмові щирій: “Я приймаю вас до лав святих”»...

(З Інтернету)

- До якого стилю належить текст? Які почуття викликала у вас замітка? Висловіть власну думку щодо авторського задуму.
- Доберіть заголовок, який розкривав би тему тексту.
- Знайдіть у тексті слова, що найбільш яскраво характеризують публіцистичний стиль. З'ясуйте їх значення.
- Назвіть слова, що допомагають описати пам'ятку. З'ясуйте їх значення.
- Поділіть текст на смислові частини й підготуйте складний план.
- Перечитайте текст удруге та напишіть його письмовий переказ.

§

19

Повне й неповне речення. Тире в неповному реченні

191 Видатні українці. Прочитайте текст за особами. З'ясуйте стиль і тип мовлення. Визначте його тему. У прямому чи переносному значенні вжито назву тексту? Доведіть свою думку.

СКУПИЙ ФІЛОСОФ

Не в царські палати, а в убогі хати на свою рідну Україну повернувся з іноземних університетів Григорій Сковорода. Кілька книг, окраєць хліба в торбині — всі пожитки мандрівного філософа. Переночує в добрих людей — і далі в дорогу вирушає освячувати темний народ глаголом правди.

— Чи не жалкуєш ти, Григорію, що стратив батьківські гроші й залишився голий-босий? — спитав його господар хати запорожець

Барилюк.

— Не хлібом єдиним сити ми,— відповів мандрівний філософ.— Неспокійна душа наша, ніщо не вгамує її цікавість. Знань вона прагне. У кишені я жебрак, але в душі — чи не найбагатший в Україні!

— Кому потрібне таке багатство? Чи їстимеш із нього хліб? — доброзичливо, проте здивовано дивився на Григорія Сковороду селянин.

— *Україні потрібне.* Багато чого забрали у нас злі вороги. А те, що в голові... О, ні! Цей скарб не доступний жодній злодійській руці. А з кожним зустрічним добродієм я готовий поділитися.

Пам'ятник Г. Сковороді
в Переяславі-Хмельницькому

— *Може, і так,*— погодився Барилюк.— Тільки поберегі би ти себе, ні вдень ні вночі спокою не маєш.

Григорій Сковорода замислився, перебираючи в пам'яті сторінки своїх рукописів.— Хоч духовно і багатий я чоловік, але в одному Бог мене обділив — у часі. Короткий вік людський. Отож доведеться скупитися на години та й менше спати...

(О. Паламарчук)

- Прочитайте виділені речення. Яких членів речення в них бракує?

Неповними називаємо речення, у яких пропущено один чи більше необхідних членів речення, які можна встановити з попереднього (наступного) речення або ситуації спілкування: *Вони реготались, мов діти. Вона — тонко і дзвінко, як молода дівчина, він — грубіше, передчасним баском двадцятилітнього парубка.* (М. Коцюбинський)

- 192** Прочитайте смішинку. Про які риси українського народу вона свідчить?

- Скажіть, будь ласка, дядьку, чи є тут риба?
- Іще не знаю...
- А ви вже давно тут ловите?
- Та вже років зо два...

- Знайдіть у тексті неповні речення. З'ясуйте, які члени в них пропущені. До якого виду належать ці речення?

- Пригадайте відомі вам українські смішинки, жарти. Укладіть із них збірку.

- 193** Прочитайте діалог. Доберіть до нього заголовок. Визначте тему й основну думку. Замініть повні речення неповними й навпаки там, де це можливо.

- Чи бачив ти колись тіль без місячної ночі?
- Я не бачив тіль без місячної ночі.
- Чи можеш ти впізнати чужу душу в темряві, пізнати, ким вона була, що вона діяла?
- Ні, я не можу впізнати чужу душу в темряві, пізнати, ким вона була, що вона діяла,— сумно відповів Гільгамеш.
- Чи знаєш ти, що бувають душі, які вже стали тінню за життя людини?

Односкладні речення. Неповні речення

— І цього не знаю я,— сказав Гільгамеш і запитав: — А від чого це буває?

— Сказано тут, що душу людина втрачає від зневаги до інших і до себе, від страху і від жадоби, від непевності в собі...

(За Ю. Логвиним)

- Порівняйте подані та утворені речення. Які з них краще сприймаються? Зробіть висновок про використання неповних речень у мові.
- Зробіть синтаксичний розбір двох утворених речень (див. план на форзаці).

194 Мудрість народна. Прочитайте прислів'я та приказки. З'ясуйте їх значення.

1. Бджола жалить жалом, а людина жалить словом. 2. Вовка ноги годують, а мисливця ноги рятують. 3. Повний колос до землі гнеться, а порожній колос до гори пнеться. 4. Один розум добре, а два розуми краще. 5. Пташка красна своїм пір'ям, а людина красна своїм знанням.

- Утворіть із поданих речень неповні й запишіть їх. Доведіть, що їх зміст сприймається за контекстом.
- З'ясуйте правила вживання тире в неповних реченнях.

Якщо на місці пропущеного члена речення робиться пауза, то на письмі вона позначається тире. Наприклад: *Жайворонок з'явився — до тепла, а зяблик — до холоду.* (Нар. творч.)

Тире ставиться на місці пропущеного присудка:

1) якщо присудок пропущено, щоб уникати повторів: *Легідні слова роблять приятелів, а наклепи — ворогів.* (Нар. творч.);

2) якщо речення зрозуміле без присудка (його відсутність посилює емоційний вплив речення, бо логічний наголос переходить на підмет або другорядний член): *Для мене — цілий світ в твоїх очах.* (І. Кочерга).

Якщо пропущено підмет або другорядний член речення, тире можна ставити й не ставити (за бажанням автора).

195 Мудрість народна. Прочитайте приказки та прислів'я. Поясніть, як ви їх розумієте.

1. Одним вухом почує — другим усе випустить. 2. Око бачить далеко, а розум — ще

Пунктограма «Тире в неповному реченні»

далі. 3. Колос повний до землі гнеться, а пустий — угору дереться.
4. Праця чоловіка годує, а лінь — марнує.

- Знайдіть неповні речення, визначте пропущені члени. Поясніть уживання тире.
- Напишіть невеликий твір за одним із висловлювань.

Із секретів синтаксису

Від неповних слід відрізнити незакінчені (обірвані) речення: *Я був у бібліотеці, а ти...* У такому реченні, на відміну від неповного, думка залишається незакінченою, установити відсутні члени неможливо.

Неповними можуть бути як двоскладні, так і односкладні речення:

— *Він бігав за квітами для всієї нашої палатки,— вступилися за Світличного товариші.*

— **Знов за квітами?** (О. Гончар)

Коли оце ж знов засумував. Засумував та й засумував. (Марко Вовчок)

Двоскладне речення з пропущеним головним членом залишається двоскладним: *В покоях почулися легкі кроки, а трохи згодом стала Олена на порозі. Була одягнена в темний плащ, голову завила в чорну хустку, а під пахвою держала грубий звій нот.* (О. Кобилянська)

Односкладне речення, у якому немає підмета чи присудка, є повним, бо ці члени не передбачаються структурою речення: *Люблю мандрувати по рідній країні.* (І. Муратов)

- 196** Прочитайте, випишіть неповні речення. Доведіть, що односкладність та неповнота речення — різні його якості.

1. Ось і вечір знов. Заплющує повіки безсилий день. (Є. Маланюк) 2. У хаті — все як і колись було. Рушники над віконечками. На столі — біла полотняна скатертина, припорошена пилом. На ній — засохлий буханець. Хтось залишив для домового. (Р. Іванченко) 3. У кожного дня своя краса — у кожної людини своя правда. (Р. Іванченко) 4. І час далекий, і земля далека, а пам'ятаю все. Маленький двір, страпата стріха. На гнізді лелека задумався. В саду ласкавий мир. (В. Свідзинський) 5. На небі хмари. Все більш смеркає, і ніч безмежна, як світ, іде. (Олександр Олесь) 6. Весна — неначе

карусель, на каруселі — білі коні. Гірське село, в садах морель, і місяць, мов тюльпан, червоний. Стіл ясенювий, на столі слов'янський дзбан, у дзбані сонце... (Б.-І. Антонич)

Як різновид неповних речень в українській мові вживаються речення, у яких відсутні головні та другорядні члени речення й думку виражено за допомогою часток та вигуків, так звані **слова-речення**.

Такі речення виражають ствердження або заперечення, згоду чи незгоду, емоційну оцінку почутого. Наприклад: **Так!** *Тепер не могло бути сумніву — жнива починаються.* (Ю. Збанацький) *А присягу забув?* — **Ні.** (І. Франко) **Геть!** *Не давайте йому слова.* (О. Довженко)

Слова-речення вживаємо в діалогах.

Вигуківі слова-речення можуть виражати різні емоції, спонукання до дії, етикетні формули: **Га!** *Воно вже так довго не буде!..* (М. Коцюбинський) **До завтра!**

Ці речення часто сполучаються зі звертаннями.

В усному мовленні слова-речення виділяємо паузами, на письмі — комами, знаками оклику або (у середині речення) тире. Наприклад: *Ні, я забудь тебе не міг.* (В. Сосюра) **Ов-ва!** *Які ж бо ви, Хомо.* (М. Коцюбинський)

197 Прочитайте речення й переписіть, виділяючи потрібними розділовими знаками слова-речення.

1. Даруйте вона, певно, щось нездорова. (Панас Мирний) 2. Ну що ж нехай хлопець змалку звекає до правди. (І. Цюпа) 3. О ні розлуки вічні, як вічний подих далини. (П. Воронько) 4. Так я вільний, маю бистрі вільні думи-чарівниці. (Леся Українка) 5. О-о Народ великий естетик... (Панас Мирний) 6. Ох та яке ж оце хороше!.. (Марко Вовчок)

З'ясуйте, що виражає кожне слово-речення. Складіть із ними власні речення.

Із секретів синтаксису

Не слід плутати слова-речення *Так* і *Ні* з обставиною, що відповідає на питання *як?*, і підсилювальною часткою *ні*, яка вживається разом із тим чи іншим членом речення, заперечує його, але не відокремлюється. Порівняйте: **Так**, *малий ще ти дуже...* і **Так** *треба було...*

198 Прочитайте речення. Визначте, чим виступають у них виділені слова: реченням чи членом речення. Спишіть, ставлячи потрібні розділові знаки.

1. *Ні* я жива. Я буду вічно жити. (*Леся Українка*) 2. Нехай *ні* жар *ні* холод не спинить вас. (*І. Франко*) 3. Мовчи *так* подумують що ти розумний. (*Нар. творч.*) 4. *Так* я буду крізь сльози сміятись. (*Леся Українка*) 5. *Так так* справді це грають дерева коли вітер гойдає їхнє листя. (*О. Іваненко*) 6. *Так* молоді радісно і дзвінко. (*В. Сосюра*)

■ Зробіть морфологічний розбір слова *розумний*.

Комунікативний практикум

199 Уявіть, що ви повернулися в минуле й зустрілися з Григорієм Сковородою. Про що ви б йому розповіли? Запишіть вашу розмову у вигляді діалогу. Назвіть неповні речення. Чи можна побудувати діалог без них?

200 Підготуйте разом з однокласником (однокласницею) повідомлення про типи неповних речень та вживання розділових знаків при них.

Подумайте і дайте відповіді

1. Яка різниця між повними та неповними реченнями?
2. Як відрізнити повні та обірвані речення? Наведіть приклади.
3. Чи залишається речення двоскладним, якщо в ньому відсутній якийсь член?
4. Повним чи неповним є односкладне речення, у якому немає головного члена? Аргументуйте свою думку.
5. Коли в неповних реченнях ставимо тире?

Домашнє завдання

201 Виконайте одне із завдань.

А Випишіть із художньої літератури діалог із неповними реченнями.

Б Складіть діалог на тему «Відвідини хворого товариша», використовуючи неповні речення.

Синтаксичний розбір неповного речення

План

1. Виділіть речення в тексті.
2. Укажіть вид речення за метою висловлювання, за інтонацією.
3. Визначте вид речення за будовою граматичної основи (двоскладне, односкладне).
4. Визначте вид речення за наявністю другорядних членів (поширене, непоширене).
5. Визначте вид речення за повнотою (наявністю чи відсутністю членів речення) (повне, неповне).
6. Укажіть, який член (члени) речення пропущено (головний, другорядний).

Зразок усного розбору

Хороша вода в степовій криниці. Свіжа. (М. Стельмах)

Речення розповідне за метою висловлювання, за інтонацією — неокличне; за будовою — просте, односкладне, непоширене, неповне; пропущено підмет і другорядні члени. Присудок складений іменний, іменна частина виражена прикметником, пропущене дієслово-зв'язка. Зміст речення встановлюється з попереднього.

Зразок письмового розбору

Хороша вода в степовій криниці. Свіжа. (М. Стельмах)

Розповідне, неокличне, просте, односкладне, непоширене, неповне, пропущено підмет і другорядні члени.

- 202** Зробіть синтаксичний розбір неповних речень із вправи 198, користуючись планом.

ЗАПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

1. Дайте відповіді на запитання.
 1. Які типи речень за будовою вам відомі?
 2. Які типи речень за наявністю головних членів ви знаєте?
 3. Чим виражається головний член в означено-особових реченнях? Наведіть приклади.

4. Яку роль виконує особа в означено-особових реченнях?
5. Назвіть особливості неозначено-особових речень. Наведіть приклади.
6. Яка роль особи в неозначено-особових реченнях?
7. Назвіть характерні риси узагальнено-особових речень. Чому вони так називаються? Свою думку аргументуйте.
8. Які речення називають безособовими? На що вони вказують, що можуть виражати?
9. Схарактеризуйте називні речення.
10. Які додаткові граматичні значення можуть мати називні речення?
11. Як визначити неповне речення? Наведіть приклади.
12. Які розділові знаки вживаються в неповних реченнях?

II. Виконайте завдання.

I рівень

1. Спишіть речення. Підкресліть граматичну основу. Визначте тип односкладного речення.
Чого тільки не було в тій скрині! (*Л. Орел*)

II–III рівні

2. Укажіть неповне речення.
 - А По обіді ми подалися пішки до книгарні. (*В. Діброва*)
 - Б По машинах! (*М. Стельмах*)
 - В Вода прибувала з великою люттю. (*О. Довженко*)
 - Г Люблю пісні мого краю. (*М. Рильський*)
3. Зробіть синтаксичний розбір указанного речення.

IV рівень

4. Напишіть твір на тему «Тільки милосердне серце відкриває людині очі на неповторну красу світу» (*Сельма Лагерлеф*). Уживайте односкладні речення.

РЕЧЕННЯ З ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ

Однорідні члени речення є важливим засобом увиразнення мови. Якщо в реченні є однорідні члени, таке речення є ускладненим. Ви докладніше вивчите цю тему, уже відому вам із попередніх класів: зможете визначати ряди однорідних членів, правильно ставити розділові знаки в реченнях з узагальнювальним словом, розрізняти однорідні та неоднорідні означення.

§

20

Однорідні члени речення. Речення з кількома рядами однорідних членів

203 Прочитайте текст. Дайте відповідь на запитання, що в заголовку. Визначте основну думку й тип мовлення тексту. Доповніть висловлювання власними міркуваннями про психологію як науку.

ЩО ТАКЕ ПСИХОЛОГІЯ?

Термін «психологія» походить із грецької мови і в дослівному перекладі означає «наука про душу». У старих підручниках можна прочитати, що психологія — наука про психічні явища та процеси. Це визначення зрозуміле і для *нефахівця*, який із власного досвіду знає про такі процеси, як мислення, *перебіг* почуттів, переживання стану нерішучості тощо. Проте новітні визначення окреслюють предмет психології ширше і свідчать, що психологи вивчають не тільки те, що і як людина відчуває або як вона *мислить*, а й те, які вона робить рухи, що говорить, як маніпулює предметами під час праці або гри, тобто як вона діє у своєму фізичному й суспільному середовищі.

Тому деякі психологи твердять, що психологія — наука про поведінку людини й тварини. Або ще кажуть, що психологія вивчає людину як *суб'єкт* діяльності, причому діяльність розглядають у широкому розумінні цього слова — як активність, що виявляється і у видимих рухах, за якими можна *спостерігати*, і в оперуванні образами та символами предметів подумки.

(З. Петрасинський)

- Знайдіть однорідні члени речення й укажіть, за допомогою яких сполучників їх поєднано. Поясніть розділові знаки в реченнях з однорідними членами.
- З'ясуйте орфограми у виділених словах.

204 **Мовознавче дослідження.** Пригадайте вивчене про однорідні члени речення. Дайте відповіді на подані запитання.

1. Які члени речення називають однорідними?
2. Які члени речення можуть бути однорідними?
3. Які ознаки однорідних членів?

- Визначте вид однорідних членів речення з тексту вправи 203.
- Складіть висловлювання про однорідні члени речення в науковому стилі.

Однорідними називають члени речення, які відповідають на те саме питання, виконують однакову синтаксичну функцію і відносяться до одного й того самого члена речення.

Однорідними бувають головні й другорядні члени речення:

- 1) підмети: *Парк прикрашали статуї, фонтани, альтанки*. (П. Жур);
 - 2) присудки: *Він повернувся до своєї кімнати, пішов на кухню, засмажив рибу, потім ліг на ліжко, узяв книгу, довго читав і несподівано провалився в темряву, задрімав...* (В. Собко);
 - 3) додатки: *Ціле літо дід Данило живе на пасіці в лісах, а увесь рік пахне вощиною, медом і травами*. (М. Стельмах);
 - 4) означення: *Сонячне проміння врізується в прогалини незвичайно ясними, яскравими ударами*. (М. Грушевський);
 - 5) обставини: *Спокійно, розважливо тече розмова*. (О. Гончар).
- Вимовляють однорідні члени речення з відповідною інтонацією:
- 1) переліку: *Лелеки щовесни прилітали, виводили діток, знову відлітали*. (В. Земляк);
 - 2) протиставлення: *Тужлива пісня зринає з сонілки, та не розважа сумного серця...* (М. Коцюбинський).

У реченні може бути **кілька рядів однорідних членів**: *Світло хвилями ллється з неба, сповняє повітря, несито пожира тіні на землі, заганя їх під дерева, кущі, у гущину.* (М. Коцюбинський)

Однорідні члени речення бувають:

- 1) **поширеними** (мають при собі залежні слова): *Починалося нове життя з новими стосунками, з новими інтересами.* (О. Гончар);
- 2) **непоширеними**: *Старезний, густий, предковичний ліс на Волині.* (Леся Українка).

205 Спишіть речення, уставляючи пропущені літери. Визначте ряди однорідних членів.

1. Радіють молодій обнові б..рези, клени, явори. І цвіт, і грім, і дощ, і град — я серцем спраглим все приємлю, та зб..режу від граду сад і захищу від грому землю. (*Із творів Л. Дмитерка*) 2. Приємно тягати копиці по стогу й ходити навколо стогів по насі..ні. Високий, чистий дзвін пер..двіщав мені радість і втіху — косовицю. (*Із творів О. Довженка*) 3. І барвінком, і рутою, і рястом квітчає в..сна землю, мов дівчину в з..леному гаї. І голову йому змила, і ноги умила, і в сорочці тонкій білій за стіл посадила, годувала, напувала, положила спати у кімнаті і тихенько вийшла з бат..ком з хати. (*Із творів Т. Шевченка*)

Визначте, поширеними чи непоширеними є однорідні члени в поданих реченнях. Доведіть правильність своєї думки.

206 Прочитайте текст мовчки. Запишіть по пам'яті ключові слова й словосполучення та перекажіть текст, використовуючи малюнок. Дайте відповідь на запитання, поставлене в заголовок до тексту.

ЩО МИ ЗНАЄМО ПРО ПІДСНІЖНИКИ?

Вже почали з'являтися перші підсніжники — провісники початку весни. А що ми про них знаємо? Виявляється, підсніжники — дуже давні квіти. Їм понад 300 мільйонів років! Вони росли ще тоді, коли на землі жили динозаври. Тож про їх виникнення складено багато легенд.

Так, *слов'янська* легенда стверджує, що одного разу баба Зима зі своїми супутниками Морозом і Вітром вирішили не пускати на землю Весну. Але сміливий *Підсніжник* випростався, розправив пелюстки й попросив захисту в Сонця. Сонце помітило квіточку й відкрило дорогу Весні.

Є й така стародавня легенда, у якій ідеться про те, що Бог вигнав з раю Адама та Єву, ішов сніг, і Єва змерзла. Їй на втіху кілька сніжинок перетворилися на ніжні білі підсніжники. Єва зраділа і зрозуміла, що незабаром потепліє. Відтоді підсніжник уважають провісником тепла.

Цікаво, що ж допомогло підсніжникам вистояти з давніх пір і до сьогодні та як удалося пристосуватися до *навколишнього* середовища?

(За Т. Видайко)

- Назвіть речення з однорідними членами. Якою частиною мови вони виступають? До якого слова в реченні відносяться? З'ясуйте зв'язок між однорідними членами речення. Визначте їх синтаксичну роль.
- Зробіть фонетичний розбір виділених слів.

Між однорідними членами може бути вжито сполучники. Залежно від цього розглядають такі види зв'язку між однорідними членами речення:

1) **безсполучниковий**: *Галя швидко вдяглася, вийшла до вітальні.* (Ю. Збанацький);

2) **сполучниковий**: *Радість і чудо найбільше для людини — її рука.* (П. Загребельний);

3) **змішаний** (перелічувальна інтонація й сурядний сполучник): *Любіть травинку, і тваринку, і сонце завтрашнього дня, вечірню в попелі жаринку, шляхетну інохідь коня.* (Л. Костенко).

- 207 Слово-диво.** Прочитайте виразно вірш Лесі Українки. Назвіть художні засоби, використані поетесою в поданому тексті. Поміркуйте, з якою метою це було зроблено. Аргументуйте свою думку рядками з вірша.

Гроза пройшла... Зітхнули трави.
Квітки головки підняли,
І сонце тепле і ласкаве
Спилило погляд на землі.
Здаля розвіялись тумани,
Знов ясно, пахощі, тепло...

Спилилась кров, замовкли рани.
 Прибите серце ожило.
 Літає радість, щастя світе,
 Дзвенять пташки в садах рясних,
 Сміються знову трави, квіти...
 А сльози ще тремтять на них.

- Розширте речення поезії однорідними членами, поєднавши їх єднальними, протиставними і розділовими сполучниками.
- Зробіть синтаксичний розбір будь-якого речення з вірша. Схарактеризуйте однорідні члени речення.

208 Мовознавче дослідження. Розгляньте таблицю й розкажіть про відношення між однорідними членами речення, що поєднуються сполучниками сурядності.

Відношення між однорідними членами речення	Сполучники	З якою метою використовуються	Приклад
єднальні	<i>і (й), та (у значенні і), ані, і — і, ні — ні, ані — ані</i>	сміслова спорідненість, посилення заперечення	<i>Тільки на хмари, на небо виллю і жаль, і жагу.</i> (В. Сосюра)
протиставні	<i>а, але, та, однак, зате, проте, тільки,</i>	виражають протиставлення	<i>Довкола вже не тільки торішнє пріле листя, а й зелена трава.</i> (Ю. Смолич)
розділові	<i>або, чи, або — або, чи — чи, то — то, не то — не то, чи то — чи то</i>	вказують на непевність або можливість одного з кількох явищ	<i>Чи то садок, чи город, чи поле.</i> (Панас Мирний)

- Випишіть із підручника фізики (хімії, алгебри) по 2 речення з однорідними членами, з'єднаними єднальними, протиставними та розділовими сполучниками. Зробіть висновок про стилістичну роль речень з однорідними членами.

Гра «Хто швидше?»

209 Складіть речення з кількома рядами однорідних членів за поданими схемами.

1. ○, ○, ○ ... та ○, та ○, та ○
2. ○, ○, ○ ... ○, ○, ○
3. ○ і ○, ○ і ○ ... ○, ○
4. ○, ○, ○ ... ○, ○ і ○
5. і ○, і ○ ... у ○, у ○, у ○

■ Зачитайте речення й визначте, хто найкраще впорався із завданням. Аргументуйте свій вибір.

210 Прочитайте речення. Запишіть їх, розставляючи й пояснюючи розділові знаки.

1. Був погожий золотистий жовтневий ранок. (Ю. Збанацький)
2. Весна *квітчає* буйні коси і вируша в далеку путь. (Л. Дмитерко)
3. Я з дитинства люблю теплі лагідні вересневі дні. (І. Цюпа)
4. Тепла липнева ніч пролітає садками посадками скиртами в полях. (О. Гончар)
5. Холодні осінні тумани *клубочаться* вгорі та спускають на землю розкішні мокрі коси. (М. Коцюбинський)
6. На високих жовтогарячих *шпилястих* тополях іскрилося осіннє сонце. (Яків Баш)
7. Осінній терпкий вітерець бавиться різноколірними *кружальцями* вибагливо встеляє ними асфальт доріжок. (Б. Волинець)

■ Накресліть схеми трьох речень на вибір.

■ З'ясуйте лексичне значення виділених слів і доберіть до них синоніми.

Комунікативний практикум

211 Уявіть себе журналістом: ви берете інтерв'ю у відомої особи вашої держави про психологічні якості, що сприяють їй досягати успіху. Розпитайте співрозмовника про його здібності в галузі, про здатність до інтенсивної праці протягом тривалого часу. З'ясуйте, чи вірить він (вона) у те, що результат діяльності залежить від самої особистості, а також як необхідно реагувати на невдачі в роботі, щоб не розгубитися в загрозовій або дуже складній ситуації, чи повинна кожна людина шукати причини невдач у собі тощо. У висловлюваннях використовуйте поширені й непоширені однорідні члени речення, поєднані між собою різними видами зв'язку. Визначте синтаксичну роль їх.

- 212** Розгляньте фотоілюстрацію. Складіть і запишіть діалог за зображеною ситуацією. Уживайте однорідні члени речення з різними видами зв'язку.

Подумайте і дайте відповіді

1. Які члени речення називають однорідними?
2. Яку синтаксичну функцію в реченні можуть виконувати однорідні члени?
3. З якою інтонацією вимовляють однорідні члени речення? Проілюструйте відповідь прикладами.
4. Наведіть приклади речень із поширеними однорідними членами.
5. Наведіть приклади речень із непоширеними однорідними членами.
6. Розкажіть про зв'язки між однорідними членами речення.
7. Доберіть приклади речень із кількома рядами однорідних членів.
8. Які смислові відношення можуть бути встановлені між однорідними членами речення, якщо їх поєднано сполучниками сурядності? Наведіть приклади.

Домашнє завдання

- 213** Випишіть із творів художньої літератури 3 речення з однорідними членами: 1) із безсполучниковим зв'язком; 2) зі сполучниковим зв'язком; 3) із кількома рядами однорідних членів.

21

Однорідні й неоднорідні означення

- 214** Прочитайте текст мовчки. Доберіть заголовки і перекажіть текст. Поділіться враженнями й почуттями від картини, що постала перед вами. Визначте, які типи мовлення поєднано в тексті.

Коли лежиш в полі лицем до неба і вслухаєшся в многоголосу тишу полів, то помічаєш, що в ній щось є не земне, а небесне. Щось наче свердлить там небо, наче струже метал, а вниз *спадають* тільки дрібні, просіяні звуки. Ниви шумлять навколо і заважають. Жену від себе голоси поля, і тоді на мене як дощ *спадають* небесні. Тоді пізнаю. Се жайворонки. Се вони, невидимі, кидають з неба на поле свою *свердлячу* пісню. Дзвінку, металеву й *капризну*, так що вухо ловить і не може зловити її переливів. Може, співає, може, сміється, а може, зайшлося від плачу...

Як вони оте роблять, цікавий я знати? Б'ють дзьобами в золото сонця?.. Сіють пісню на дрібне сито і засівають нею поля?

Розплющую очі. Тепер я певний, що то з того посіву зійшла срібна сітка вісів, гнеться й блищить, мов шабля, довговусий ячмінь, пливе текуча вода пшениці.

А згори сипле та й сипле... Витрушує душу з дзвіночків, струже срібні дошки і свердлить крицю, плаче, голосить і сіє регіт на дрібне сито.

...Я вже більше нічого не годен слухати. Та пісня має у собі щось отруйне. Будить жадобу. Чим більше слухаєш, тим більше хочеться чути. ...Тепер я бігаю в поле й годинами слухаю, як в небі співають хори, грають цілі оркестри.

(М. Коцюбинський)

- Знайдіть речення з однорідними членами. Схарактеризуйте однорідні члени, визначивши, до якого слова в реченні їх можна віднести, що означають, на які питання відповідають. Чи в усіх випадках між означеннями, що відносять до того самого слова, ставимо кому? Що таке однорідні та неоднорідні означення?
- Доберіть синоніми до виділених слів.

- Перекажіть текст усно, доповнюючи його спогадами (прочитаною, побаченою або почутою інформацією) про природу. Уживайте означення-епітети.

Означення бувають однорідні й неоднорідні.

Однорідними слід уважати означення, які:

1) характеризують предмет з одного боку (колір, розмір, матеріал, смак, температура тощо): Голубі, зеленкуваті, фіолетові присмерки спадають степом. (І. Цюпа);

2) указують на споріднені ознаки одного предмета: Звабні, рясні, налиті плоди, червоні, сині, воскові, обтяжували гілля. (К. Гордієнко);

3) підсилюють, пояснюють одне одного: І зразу Демид із надхмарних, космічних висот майбутнього повернувся на звичайну грішну землю. (В. Собко);

4) виступають означеннями-епітетами: Україно тернова, свята і висока, не зів'януть твої корогви золоті. (Т. Севернюк);

5) стоять після означуваного слова: Люблю цю тишу мрійну, вечорову, коли виходить місяць у діврову. (І. Нехода);

6) наступне означення уточнює попереднє: Гори величезні, густії проводять таємну розмову. (Леся Українка);

7) указують на ознаки різного порядку, але об'єднані спільним критерієм, тобто становлять ряд позитивних або негативних ознак: На товстих, вивернутих губах філософа блукала посмішка. (Ю. Мушкетик).

Неоднорідними виступають означення, що характеризують предмет із різних боків. Такими слід уважати означення:

1) одне з яких виражене займенником, а друге — прикметником чи дієприкметником: Дід витяг вузлуватими руками якісь дбайливо складені листки. (М. Рильський);

2) виражені прикметниками різних лексико-граматичних розрядів: Під літнім широченням небокраєм мене стрічають друзі і знайомі. (А. Малишко);

3) виражені прикметником і дієприкметником: Сльози збігають по чисто виголених худих щоках. (О. Десняк);

4) виражені якісними прикметниками, що передають різнопланові характеристики предмета чи явища (колір і розмір, матеріал і колір тощо): Весь час чарівний барвистий світ мінився і прозорився, як плесо озера. (І. Вільде).

Між неоднорідними означеннями сполучники не вживають, коми не ставлять.

215 Спишіть речення. Які означення в них використано? Підкресліть означення. Доведіть правильність виконання завдання.

1. Шалений холодний вітер люто висвистував і завивав, біснучись над степом. (*І. Ле*) 2. Червоні язики виривалися з горна, лизали сіру потріскану глину печі. (*Ю. Мушкетик*) 3. Твердий синявий сніг грав на сонці самоцвітами. (*М. Коцюбинський*) 4. Другого дня Муся *оббігала* всі знайомі місця в саду, побувала на лузі, біля річки. (*О. Десняк*) 5. Темний *осінній* вечір стоїть за вікнами... (*В. Козаченко*)

■ Поясніть розділові знаки, ужиті в реченнях.

■ Зробіть словотвірний розбір виділених слів.

216 **Слово-диво.** Прочитайте текст. Визначте його стиль. Аргументуйте свою думку. Як можна схарактеризувати літню красу вашої місцевості?

Краса в лісі влітку, скільки пташиного дзвону-передзвону! Та всі голоси — і зяблика, і вівсянки, і зеленушки, і навіть одуда — заглушувало кування зозулі. Не раз стежила Улянка за цим птахом. Літ зозулячий безшумний, потайний, як у злодюжки. *Підкрадається Улянка до зозулі, яка кує на гілці, і нишком, затамувавши подих, слухає.* А птах кує, кланяється, від крику в нього немов бульбашка перекочується під шкірою на витягненій шиї. І ніхто, мабуть, крім Улянки, не підслухав, що зозуля не тільки кує, а, захопившись, ще й хававкає.

А потім стихли зозулі, замовкли солов'ї, і тільки іноді обізвається пізній соловейко — почне колінце й раптом обірве, наче засоромиться. Часто можна було побачити пташку, яка, схопивши черв'яка, зникла з ним десь у хаші, де в затишному кубельці чекали жовто-пухкі пуцьверінки.

(*За О. Донченком*)

■ Знайдіть речення з однорідними й неоднорідними означеннями. Яке слово в реченні вони пояснюють?

■ Випишіть із тексту прислівники та з'ясуйте їх правопис; 2–3 з них розберіть як частину мови.

■ Виділені речення доповніть однорідними й неоднорідними означеннями.

- 217** Прочитайте речення вголос із відповідною інтонацією. Прокоментуйте пропущені розділові знаки. Розставляючи розділові знаки, випишіть: один учень — речення з однорідними означеннями; другий — речення з неоднорідними означеннями. Обміняйтесь зошитами для взаємоперевірки.

1. Широкий український степ лежав навкруги. (Ю. Яновський) 2. Верхній шар чорнозему змінився твердою віками *спресованою* глиною. (Д. Бедзик) 3. Спустився *негустий* блакитний вечір і навіть через вікна було видно, як пухнасті сніги одсвічувались рожевими малиновими бризками зорі. (М. Стельмах) 4. Велика грізна тиша висить над степом над залитою сонцем висотою. (О. Гончар) 5. Тендітні ніжні сніжинки хтось сипле. (За П. Усенком) 6. Ліс обгортав їх — холодний сумний та мовчазний. (М. Коцюбинський)

Пунктограма «Кома при однорідних означеннях»

- Зробіть синтаксичний розбір четвертого речення (див. план на форзаці). Визначте, якою частиною мови виражені члени речення.
- Поясніть орфограми у виділених словах.

Із секретів синтаксису

Між **неоднорідними** означеннями не вживають сполучники, їх не можна умовно підставити в речення. Порівняйте: *докладна, змістовна відповідь* (докладна і змістовна) — однорідні означення; *докладна учнева відповідь*; *його докладна відповідь* (поєднати сполучником і не можна) — неоднорідні означення.

- 218** Запишіть речення, розставляючи й пояснюючи розділові знаки.

1. Над притомленим завороженим степом стояла така тиша що було чути як знизу дихає колос а згори випадають роси... Погляд Данила зупинився на обличчі білочубого *віястого* парубка що негадано почав посміхатися у сні. Ось і постарілі прибережні верби та гнучкі верболози. (Із творів М. Стельмаха) 2. Школа була простора нова недавно поставлена. Холод пізньої нічної доби обгорнув дівчину. Уже над світом — змучена змерзла й зневірена — повернула Гашица додому. На тлі яро-зеленої молодой березини *гантувались* чорні гілки сосни а там де березина витісняла сосну та пропускала паруси сонця все здавалось залите було зеленим бенгальським вогнем. (Із творів М. Коцюбинського)

- З'ясуйте лексичне значення виділених слів і доберіть до них синоніми.
- Накресліть схеми 3–4 речень (на вибір).

- 219** **Краса врятує світ.** Розгляньте репродукцію картини. Чи доводилося вам милуватися такими чудовими краєвидами? Розкажіть про свої враження, використовуючи однорідні й неоднорідні означення.

С. Васильківський. Весна

- Складіть і запишіть 2–3 речення з однорідними членами за картиною. Накресліть їх схеми.
- 220** Прочитайте іменники та групи прикметників-означень, що їх характеризують. Визначте, чи всі прикметники вказують на однакові ознаки. Які з них можна віднести до однорідних, а які — до неоднорідних?

Тополі — високі, стрункі, придорожні, пересаджені, підбілені.
 Айстри — чудові, різнокольорові, пахучі, осінні, південні, рідкісні.
 Ліс — кленовий, сосновий, густий, березовий, темний, осінній.
 Листя — червоне, пожовкле, гарне, осіннє, багряне, опале, сумне.
 Дівчинка — симпатична, смілива, завзята, розвинена, добра.

Гра «Хто швидше?»

- 221** Складіть речення зі словами будь-якої групи з попередньої вправи так, щоб однорідні члени були з'єднані сполучниковим, безсполучниковим і змішаним зв'язком. Проаналізуйте однорідні члени речення.

Речення з однорідними членами

- 222** Розставляючи розділові знаки, випишіть: один учень — речення з однорідними означеннями, другий — із неоднорідними. Обміняйтеся зошитами для взаємоперевірки.

1. Холодне молоде срібло сонця пізньої осені розлите по землі. (О. Гончар) 2. Серце б'ється як згадаю теплі ночі тихі зорі. (А. Малишко) 3. Широкі безкраї простори. Легке і м'яке повітря все пройняте й облите сонячним промінням. (Б. Грінченко) 4. Була темна задушлива ніч на початку місяця червня. (С. Склярєнко) 5. Дві сестри тоненькі та сухенькі осінь ловлять в пелени над ставом. (І. Драч) 6. Легкий пухкий попільець ляже вернувшись в рідну землю вкупі з водою там зростить вербицю — стане початком тоді мій кінець. (Леся Українка) 7. Хороша-хороша голубоока дівчина впіймала хижака. (Остан Вишня) 8. Зима якось видалася снігова та холодна. (Панас Мирний)

- Поясніть пунктограми. Складіть і запишіть по 2 речення: один учень — з однорідними означеннями; другий — із неоднорідними означеннями.

- 223** Прочитайте речення. Чи доводилось вам переживати такий стан?

Від уяви про те нове життя в Дмитра аж дух захопило, швидше застукало в грудях серце. (О. Десняк)

- Уявіть, що ви перемогли на конкурсі або в змаганнях. Розкажіть про свої почуття, уживаючи однорідні та неоднорідні означення.

Комунікативний практикум

- 224** Уявіть ситуацію: ви зі своїми однокласниками обговорюєте організаційні питання майбутнього туристичного походу. Складіть і розіграйте діалог із теми «Готуємося до подорожі». У репліках використовуйте однорідні й неоднорідні означення.

- Запишіть діалог і поясніть розділові знаки.

Подумайте і дайте відповіді

1. Які означення слід уважати однорідними?
2. Коли означення є неоднорідними?
3. Схарактеризуйте означення, використані в реченні: *Горнулася в клубок чорна і страшна людська лютя на хазяїв.* (О. Десняк)

4. Доведіть, що в поданому реченні означення є неоднорідними:
І червоні язика виривалися з горна, лизали сіру потріскану глину печі. (Ю. Мушкетик)
5. Розкажіть про розділові знаки при однорідних і неоднорідних означеннях. Наведіть приклади.

Домашнє завдання

225

З підручника географії, біології або історії випишіть по 2 речення з однорідними й неоднорідними означеннями. Зробіть висновок про стилістичну роль речень з однорідними членами.

- Зробіть синтаксичний розбір 2–3 речень на вибір (див. план на форзаці). Прокоментуйте розділові знаки.

22

Узагальнювальні слова в реченнях з однорідними членами

226

Прочитайте текст. Доберіть заголовок, який би відбивав тему висловлювання. Що вам відомо про цілющі властивості напоїв із трав?

Чай, який пили діди-прадіди наші, пили й у більш віддалені часи, задовго до того, як розпізнали люди смак і аромат справжнього чаю і кави. Заварку для нього готували з чудодійних духмяних трав, свіжого або висушеного листя, ягід, за якими не їздили бозна-куди, а збирали скрізь: побіля хат, на городі, уздовж доріг, на лісових галявинах, у полі, по берегах річок і озер, у власному садочку. І величали той чай шанобливо, а саме: богатирським напоєм, еліксиром молодості, чудодійним нектаром, бальзамом — з великою любов'ю.

Не втратили, а може, навпаки сповнилися сучасного змісту напучування древніх, які обожнювали напої з дикорослих трав: «...він посилює дух, пом'якшує серце, виганяє втому, пробуджує думку, освіжає тіло...»

Отже, до діла! Візьміть по щіпці сухого листя лісових суниць, м'яти, смородини, малини, груші, меліси, залийте окропом і зачекайте

десять-п'ятнадцять хвилин, поки настоїться. Заварка готова. Що може бути простіше: клопоту обмаль, а в склянці — ніжний, цілющий чай. Він бадьорить, підвищує настрій, а на початку трудового дня це не так уже й мало. Або вкиньте у звичайний чай усього потроху: сушених трояндових пелюсток, подрібнений вишневий листочок, дрібку сухих ягід суниць чи обліпихи, малини. Ну чим не нектар? До всього, букет напою добираєте за власним уподобанням і з тих рослин, які смакують вам, тим більше, що й ростуть вони буквально під ногами.

(За С. Янко)

■ Випишіть речення з однорідними членами, накресліть схеми їх. Назвіть речення з узагальнювальними словами при однорідних членах.

При однорідних членах речення можуть уживатися **узагальнювальні слова**, що являють собою узагальнювальні назви явищ, предметів, ознак, дій, позначених однорідними членами, і об'єднують їх в одну групу.

Роль узагальнювальних слів найчастіше виконують слова *все, всі, кожний, всякий, ніхто, скрізь, всюди, ніде*.

Узагальнювальне слово та однорідні члени речення співвідносять як родове й видові поняття. Вони виконують ту ж саму синтаксичну функцію, що й однорідні члени речення: *Чарівний **світ** пливе переді мною: сині **води**, білі **піски**, **хати** на високих берегах.* (О. Довженко) ***Ночі** недоспані, недоціловані **губи**, **досвітки** сизі, **жара** полуденних небес — **все** у тобі [хлібі].* (Б. Олійник)

Узагальнювальні слова найчастіше виражені займенниками, прислівниками, проте вони бувають виражені й прикметниками, іменниками, числівниками, дієсловами: *Куди не повернешся — **скрізь** земля: і згори, і знизу, і праворуч, і ліворуч.* (О. Іваненко) *Ми садили **ліс** у полі: і дубочки, і тополі, і осику, і ліщину, і червону горобину.* (М. Стельмах) *Він ніс **щось** у собі — велике, радісне, тривожне.* (Ю. Мушкетик)

227 Мовознавче дослідження. Розгляньте схеми й розкажіть про розділові знаки при узагальнювальних словах у реченнях з однорідними членами.

1. **УС**: ○, ○
2. Ні ○, ні ○, ні ○ — **УС**
3. **УС**: ○ та ○, ○ та ○, ○ та ○ — ...
4. **УС**, а саме: ○ й ○, ○ й ○

■ Складіть речення, які б відповідали поданим схемам. Проведіть взаємоперевірку виконаного завдання. Найкращі речення запишіть.

Для речень з узагальнювальними словами характерні такі **розділові знаки**:

1) якщо узагальнювальне слово стоїть перед однорідними членами речення, то після нього ставлять **двокрапку**: *Скрізь червоно: на небі, і на узгір'ях, і на горі.* (Марко Вовчок);

2) якщо узагальнювальне слово стоїть після однорідних членів речення, то перед ним ставлять **тире**: *Ні спека дня, ні бурі, ні морози — ніщо не вб'є любов мою живу.* (В. Сосюра);

3) якщо узагальнювальне слово й однорідні члени речення стоять у середині речення, то після узагальнювального слова ставлять **двокрапку**, а після однорідних членів — **тире**: *Ранок зачинався тихий та лагідний, **все** наокіл: і трави, і дерева, і кущі — наче завмерло.* (Ю. Смолич);

4) якщо перед однорідними членами речення стоять слова **а саме, як-от, тобто, наприклад**, то перед ними ставлять **кому**, а після них — **двокрапку**: *Усе його цікавило, **а саме**: дорога, ліс, окопи під лісом.* (Ю. Збанацький)

228 Слово-диво. Прочитайте виразно поезію Бориса Тена. Поміркуйте, чому автор дав їй таку назву. Яка основна думка вірша?

НІЩО НЕ МЕРТВЕ В ВИРІ СВІТОВОМУ...

Ніщо не мертве в вирі світовому:
 Ні курява планет, ні *сталагміт*,
 Ні мумії прадавніх пірамід,
 Ні літери спліснявілого тому.
 У камені, у розпаді клітин,
 У сяйві дальніх зір і мрій змаганні,
 В кипінні крові й прорості зернин —
 Усюди в животворному диханні
 Єства єдиного пульсує плин.
 І де в нім місце *тліну* і *нірвані*?

■ З'ясуйте лексичне значення виділених слів (у разі потреби зверніться до словника наприкінці підручника).

Знайдіть речення з однорідними членами. Схарактеризуйте їх, скориставшись планом. У яких із них є узагальнювальні слова? Як ви це визначили? Поясніть пунктограми.

Пунктограма «Розділові знаки при узагальнювальних словах»

План характеристики однорідних членів речення

1. Виділіть однорідні члени в реченні (поширені, непоширені).
2. Укажіть, до якого члена речення вони відносяться.
3. З'ясуйте, якою частиною мови виражені однорідні члени речення.
4. Визначте зв'язок між однорідними членами речення (безсполучниковий, змішаний, сполучниковий).
5. Визначте їх синтаксичну роль (підмети, присудки, означення однорідні та неоднорідні, додатки, обставини).
6. Поясніть розділові знаки (кома, двокрапка, тире).

229 У поданих реченнях визначте узагальнювальні слова та однорідні члени речення. З'ясуйте, якими членами речення вони виступають. Спишіть, розставляючи розділові знаки. Аргументуйте свій вибір.

1. Надворі повсюди лежала роса на жовтій траві осінній на круглій павутині попід стріхою у хліві, що її павуки звечора наткали на капустах у городі. (*Гр. Тютюнник*) 2. Усе було і купи цегли і міни і колючий дріт. (*Л. Дмитерко*) 3. Він ніс щось у собі велике радісне тривожне. (*Ю. Мушкетик*) 4. Наближення зими в усьому серце чує і в шелесті листків і в вітрі і в стежках. (*В. Сосюра*) 5. Ураз все покращало біля мене і ясени з блакитнавіми тінями й зеленим шумом і нагорблена клуня з чотирма вітрами і скрипчиві ворота... (*Ю. Мушкетик*) 6. Тут все скрегоче птахи і комахи, всю ніч, не замовкаючи й на мить. (*Л. Дмитерко*) 7. Кожен кущик горбок долина кожної стежка все це було йому знайоме; промовляло до нього. (*М. Коцюбинський*)

Зробіть синтаксичний розбір 2–3 речень на вибір.

230 **Комунікативний практикум.** Які рослини, що згадано в тексті вправ 226, вам доводилося бачити й милуватися їхньою красою? Опишіть усно одну з них на вибір, використовуючи однорідні члени речення.

■ Які трави вашої місцевості ви знаєте? Розкажіть про них, використовуючи узагальнювальні слова, поширені й непоширені однорідні члени речення з різними видами зв'язку, а також однорідні й неоднорідні означення.

Подумайте і дайте відповіді

1. Що являють собою узагальнювальні слова?
2. Яку роль виконують узагальнювальні слова в реченнях з однорідними членами?
3. Яку синтаксичну функцію виконують узагальнювальні слова в реченні?
4. Розкажіть про розділові знаки при узагальнювальних словах (перед однорідними членами речення, після них, а також у середині речення).

Домашнє завдання

231

Прочитайте уривок із твору Романа Іваничука «Яничари». Виконайте одне із завдань.

АБ

За гаремними вежами — Персидський сад, перлина ханського двору, краса, затулена мурами від людських очей, недоступна, ув'язнена.

Фінікові пальми тягнуться кронами у висоту, а визирнути на світ їм не судилось, нудяться філодендри й фікуси, їжаться сердиті кактуси... Розпускаються турецькі тюльпани, пучнявлюють африканські глadiолуси, хиляться чашечками до землі петунії — і тішиться смуток в ханському раю, смуток самотності, непотрібності, невизнаності.

Рік за роком розквітають, і в'януть, і знову цвітуть з надією, що хтось побачить їхню красу,— надаремно. Ніхто нею не радіє, не милується. І тому сумна ця краса, і сумно ходить по алеях найкраща квітка Персидського саду — чарівна ханим Мальва.

А Знайдіть речення з однорідними членами. Три з них випишіть і зробіть синтаксичний розбір.

Б Поміркуйте, чому автор називає красу ханського двору ув'язненою. Складіть висловлювання у вигляді роздуму, використовуючи речення з однорідними членами.

Синтаксичний розбір простого ускладненого речення

План

1. Укажіть вид речення за метою висловлювання, за інтонацією.
2. Визначте вид речення за будовою граматичної основи (двоскладне, однокладне).
3. Визначте вид речення за наявністю другорядних членів (поширене, непоширене).
4. Визначте вид речення за повнотою (повне, неповне).
5. Укажіть, чим ускладнено речення (однорідними членами, звертанням, вставним елементом, відокремленим членом), схарактеризуйте ускладнення.

Зразок усного розбору

Досвідчена вчителька і словом, і увагою пригріла хлопчика. (І. Цюпа)

Речення розповідне, неокличне, просте, двоскладне (підмет *вчителька*, присудок *пригріла*), повне, поширене, ускладнене непоширеними однорідними додатками *і словом, і увагою*, які відносяться до головного члена речення — присудка *пригріла*. Однорідні члени речення виражені іменниками, зв'язок — сполучниковий; між ними ставиться кома.

Зразок письмового розбору

Досвідчена вчителька і словом, і увагою пригріла хлопчика. (І. Цюпа)

Речення розповідне, неокличне, просте, двоскладне, повне, поширене, ускладнене однорідними додатками, які відносяться до присудка *пригріла*.

Розвиток мовлення

Опис пам'ятки культури в художньому стилі (усно)

232 Прочитайте текст. З'ясуйте, до якого стилю він належить. Свою думку аргументуйте. Чи розкриває заголовок зміст тексту? Доберіть інші варіанти заголовка.

ПАМ'ЯТНИК ВОЇНАМ-ОДНОСЕЛЬЦЯМ

На Збаражчині, у мальовничій місцевості, розкинулося старовинне українське село Вищі Луб'янки. Родючі землі, долини, річка, ліс ще за найдавніших часів приваблювали сюди поселенців. Вони обробляли поля, розводили худобу; з кожним роком населення села зростало. Люди працювали дружно, допомагаючи один одному.

Мирний їх спокій не раз переривали напади монголо-татарських орд і війни. Та найглибший слід у душах майже кожного жителя залишила Друга світова війна.

Жорстокі бої точилися скрізь. небезпека нависла і над Вищими Луб'янками. Сотні безстрашних, юних серцем встали на захист рідного села. Люди, які боролися за наше щасливе сьогодні, віддали найдорожче — життя.

Жителі Луб'янок свято шанують пам'ять про тих, хто захищав і визволяв їхнє рідне село від фашистських окупантів. З нагоди святкування річниці Перемоги нашого народу над гітлерівцями 1967 року в селі було споруджено пам'ятник воїнам-односельцям, які загинули, визволяючи Україну.

Монумент витесано з каміння. На п'єдесталі здіймається велична постать воїна-визволителя, в якій поєдналися всі риси та якості, притаманні безстрашним українцям. Це широкоплечий чоловік із гвинтівкою в руках. У нього мужнє обличчя. В очах солдата — гнів і ненависть до завойовників і велике бажання миру. Герой стоїть, підвівши голову. В його вигляді — незборима твердість духу.

На обеліску — напис: «Воїнам-односельцям, які загинули в боях за Батьківщину». Обеліск завершується хрестом. Нижче хреста — голуб і напис: «Миру — мир». Чітко викарбовано прізвища та імена тих, хто віддав своє життя за щасливе сьогодні.

До пам'ятника ведуть сходи. Перед монументом — дві клумби: їх щороку засаджують квітами учні нашої школи. Біля обеліска завжди прибрано. Сюди ніколи не заростає стежина, тут завжди квіти.

Скульптор — Василь Волошин, наш земляк. Народився і живе у Збаражі. На відміну від живописця, скульптор, створюючи образ людини, не може показати її в оточенні, бо це не властиво мистецтву скульптури. Скульптуру добре розглядати спереду. Кожна алегорична деталь займає своє, глибоко продумане місце в композиції. Гвинтівка — символ, що допомагає відобразити загальний задум монумента.

Довго працював Василь Волошин над пам'ятником. Напис на ньому нагадує нам, що, куди б ми не йшли чи не їхали, тут повинні зупинитися.

Тож уклонімося доземно всім, хто віддав своє життя за наше щасливе сьогодні!

(За Р. Івзодою)

■ Дайте відповіді на запитання та виконайте завдання.

1. Яке враження справив на вас опис пам'ятника?
2. З'ясуйте, за допомогою яких мовних засобів автор його змалює.
3. Які терміни використовує автор для опису пам'ятника? Назвіть ці слова. З'ясуйте їх значення за словничком та складіть із ними декілька речень.

Термін — це слово або сполучення слів, що виражають чітко окреслене поняття з певної галузі науки, техніки, мистецтва чи суспільно-політичного життя.

Словничок термінів

Ансáмбль — 1) сукупність будівель, споруд, що є частиною одного цілого; 2) гармонійна єдність у розміщенні та оформленні групи будівель, пам'ятників, що становлять одну архітектурну композицію.

Архітектóра — мистецтво проектування, спорудження та художнього оформлення будівель.

Барельє́ф — скульптурна прикраса на плоских поверхнях, що виступає над площиною фону не менш як на половину своєї товщини.

Ка́хлі — облицювальна керамічна плитка, що має на зворотному боці спеціальну форму, за допомогою якої кріпиться до цегли.

Конструкція пам'ятника — його будова, складові частини.

Кругла статуя — скульптурне зображення людини, розраховане на огляд з усіх боків.

Кут зору — спрямування погляду з якоїсь певної точки.

Монументальна скульптура — об'єкт мистецтва, призначений прикрашати площі, майдани, парки, великі громадські споруди. Як правило, перевищує натуральну величину об'єкта вдвічі-втричі.

Пам'ятник — статуя або бюст на постаменті.

Постамент — художньо оформлене підвищення для статуї.

Скульптура — вид образотворчого мистецтва, твори якого мають рельєфну або об'ємну форму й виконуються способом виливання, різьблення, ліплення тощо з твердих чи пластичних матеріалів (каменю, металу, дерева, глини).

Статуя — скульптурне зображення людини або тварини на повний зріст.

Стела — кам'яний стовп чи плита з написом або рельєфним зображенням, що ставиться як надмогильний пам'ятник або на згадку про яку-небудь подію.

Пам'ятка — це предмет матеріальної культури минулого, який зберігся, такий, що здатен відновити й зберегти людську пам'ять. Серед пам'яток виділяють: пам'ятки культури, історії; літературні пам'ятки.

233

Скориставшись загальним планом, усно опишіть пам'ятку культури, що є у вашому місті чи селі.

Загальний план опису пам'ятника

1. Відомості про автора пам'ятника і місце встановлення споруди.
2. Коротка інформація про людину, якій поставлено пам'ятник.
3. Опис скульптури (вид споруди — статуя, стела, обеліск; з якого матеріалу виготовлена; розміри; чи вдалося авторові відтворити в скульптурі духовний світ людини, її характер).
4. Опис постаменту.
5. Загальне враження від монумента.
6. Як уписується пам'ятник у місцевість, як сприймається в архітектурному ансамблі міста (села).
7. Значення пам'ятника для історії та культури народу.

Опис пам'ятки культури в публіцистичному стилі (письмово)

234 Прочитайте текст уголос. Визначте його тему, ідею. Доберіть заголовок. З'ясуйте, у якому стилі написано текст. До якого типу мовлення він належить? Свою думку аргументуйте.

Село Сільце — мальовнича казка, поринувши в яку, забуваєш усе. Село гарне, добре й напрочуд мальовниче. Усім людям в селі добре ведеться, тому що оберігає його Мати Божа, скульптура, споруджена при в'їзді в наше Сільце.

Змінюється суспільний лад, змінюється і ставлення до духовних цінностей. За часів комуністичного режиму статую було майже зруйновано. Але люди заховали її. Коли ж Україна стала незалежною, скульптуру Матері Божої відновили, і з того часу вона не перестає милувати наші очі, тривожити душі — стоїть на роздоріжжі в тіні двох пишних туй.

Висота статуї близько двох метрів. Виготовлена вона з білого гіпсу. Постаць Матері Божої з дитятком стоїть на невеликому постаменті, оздобленому камінням та керамічною плиткою. Аби скульптура не намокала, над нею розкинуто намет куполоподібної форми з тонкої жерсті. Кріпиться він на чотирьох тоненьких колонах. Перед постаментом підмуровано дві сходинки, на які перехожі кладуть квіти та невеликі образки.

Коли заходиш у село, Свята Марія тебе зустрічає, а коли залишаєш — благословляє в путь. Коли хтось чужий приїжджає в село, завжди зупиняється і творить молитву. Я вважаю, що місце для статуї обрано дуже вдало, бо вона вкрай потрібна селу.

Кожен раз, зупиняючи погляд на спокійному образі Марії, замислюєшся над своїм життям, усвідомлюєш власні вчинки. Мешканці нашого села люблять сюди приходити. Тут на душі стає краще, тут звертаєш погляд до Бога, стаєш добрішим.

(За О. Бондар та Н. Мандибур)

■ Дайте відповіді на запитання та виконайте завдання.

1. Де розташований пам'ятник Матері Божої?
2. Перекажіть його історію.

3. Опишіть пам'ятник як скульптурну споруду.
4. Яке враження на вас справив опис пам'ятника?
5. Пригадайте особливості опису пам'яток історії, культури.
6. Доберіть зі словничка необхідні терміни для опису пам'ятки, з'ясуйте їх значення.
7. Доберіть синоніми до слів *п'єдестал*, *пам'ятник*.
8. Складіть речення зі словами *ансамбль*, *стела*, *барельєф*, *бюст*.
9. Прочитайте пам'ятку та з'ясуйте етапи опису скульптури.

235 Розгляньте зображення пам'ятника Панасу Мирному в Полтаві (скульптори М. Вронський та О. Олійник) і виконайте завдання.

1. З'ясуйте, до якого виду пам'яток культури його можна віднести.
2. Чи можна назвати зображення бюстом на постаменті? Доведіть свою думку.
3. У якому місці він розміщений? Чи впливає це на сприйняття пам'ятника?
4. Складіть словничок слів-термінів, якими ви скористалися б для опису скульптури.
5. Скориставшись загальним планом (див. с. 155), доберіть за фотоілюстрацією матеріал й усно опишіть пам'ятник.

236 Складіть усний твір-опис пам'ятника відомій людині, розташований у вашому місті чи селі.

Увага! Описуючи пам'ятник, уведіть до тексту елементи розповіді, які даватимуть додаткові відомості про витвір мистецтва.

ЗАПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

I. Дайте відповіді на запитання та виконайте завдання.

1. Які члени речення можуть бути однорідними? Наведіть приклади.
2. Дайте визначення однорідних членів речення.
3. Назвіть ознаки однорідності. Наведіть приклади.
4. Які однорідні члени речення називають поширеними?
5. Наведіть приклад речення з непоширеними однорідними членами.
6. Чи мають однорідні члени речення виражатися однаковими формами або частинами мови?
7. Які сполучники вживають при однорідних членах речення?
8. Коли означення є однорідними, а коли неоднорідними? Наведіть приклади.
9. Що таке узагальнювальні слова? Якими членами речення вони бувають?
10. Коли при узагальнювальних словах ставлять двокрапку, а коли тире? Наведіть приклади.
11. Розкажіть про розділові знаки при однорідних членах речення.

Уявіть ситуацію: ви вчитель і проводите опитування восьмикласників із теми «Однорідні члени речення». Складіть полілог з однокласниками, використовуючи подані запитання й відповіді на них.

II. Виконайте завдання.

I рівень

1. Укажіть речення, структура якого ускладнена однорідними означеннями.
 - А Хотів би я бути міцним і суворим, на славу байдужим, на слово нескорим... (А. Малишко)
 - Б ...І квітла, снила, парувала важка чорноземна рілля. (А. Малишко)
 - В Україно тернова, свята і висока, не зів'януть твої корогви золоті. (Т. Севернюк)
 - Г Часто чуємо, яка важка вона, творча праця, як нам нелегко. (О. Гончар)

II–III рівні

2. Запишіть уривок із тексту. Поясніть розділові знаки.

Серед нашого народу, скажу я вам, трапляються всякі прізвища — чудернацькі, химерні, дивовижні, неправдоподібні. Про ніякі й мови ніякої: вони веселою усмішкою не скроплять вуста, глузливим жаром не запалють очей... (За Є. Гуцалом)

3. Зробіть синтаксичний розбір речень. Схарактеризуйте однорідні члени.

IV рівень

Побудуйте розповідь із теми «Роль однорідних членів речення у висловлюваннях».

Речення зі звертаннями, вставними словами (словосполученнями, реченнями)

Окрім однорідних членів, просте поширене речення може бути ускладнене також **звертанням** та **вставними словами**. Треба пам'ятати, що членами речення вони не бувають і при синтаксичному розборі їх не підкреслюють.

§

23

Речення зі звертанням. Звертання непоширені й поширені

237 Прочитайте текст мовчки. Визначте його тему. З'ясуйте, у якому стилі він написаний. Подумайте, що означає заголовок до тексту. Свою думку аргументуйте.

КОБЗАРСЬКИЙ БАТЬКО

Побувавши свого часу зі своїм учителем Іваном Савичем Бутом у Яворницького, Олекса Коваль — талановитий кобзар і різнобічно обдарована людина — давно мріяв сходити до відомого вченого-історика самостійно, поговорити про все, що хвилювало його, а надто — про кобзарське мистецтво, яке, як він знав, Дмитро Іванович дуже шанував. Нарешті наважився. Це було 1939 року. Узяв свою кобзу, надів вишиванку й пішов.

Двері відчинив господар будинку, від чого Олекса на якусь мить навіть розгубився. Та оволодів собою:

— Дозвольте, професоре, я до вас.

— Прошу, будь ласка, заходьте,— промовив Дмитро Іванович. — Здається, знайоме обличчя. А от не пригадую.

- Були ми якось у вас з Іваном Савичем Бутом.
- От, от. Щось пригадується... Цілою капелюю?
- Так...

Узявши під руку гостя, Дмитро Іванович повів його до свого кабінету.

— Сідайте, добрий чоловіче, розповідайте, що вас привело до мене.

Коваль, не відразу знаходячи слова, висловив свою занепокоєність, що нині відчувається якесь знехтування народним мистецтвом. Якщо недавно ще бандуристи, кобзарі були шанованими людьми, до них тяглися люди, щоб почути про історичну старовину, послухати народну пісню, то нині до всього цього починає відчуватись байдужість.

Дмитро Іванович, погладжуючи сиві вуса, уважно вислухав гостя.

— Час такий, Олексо Семеновичу... — відповів професор, сяйнувши лукавою посмішкою крізь вуса.

І помовчавши, запитав, чим ще займається Олекса. Той сказав, що робить кобзи.

— А може, зіграти щось погодитесь? — трошки згодом запитав Дмитро Іванович.

Гість охоче взяв свою бандуру — полились знайомі пісні, які, до речі, дуже любив Яворницький: «Їхав козак за Дунай», «Ой, літав орел, літав сизий», далі — «Думи мої, думи...»

Дмитро Іванович підвівся з крісла, підійшов до шафи. Порився там, дістав якусь книгу:

— Візьміть. Ви тут побачите різні варіанти кобз, тут є запорізькі кобзи й сучасні. Погляньте на дозвіллі, може, щось запозичите звідси, щось наштотхне на своє нове, оригінальне. Може, утнете таку кобзу, що прославиться, як скрипка Страдіварі. Головне, вірте в себе, у свій талант, у свої можливості. Підстави для того — незаперечні!

(За І. Шаповалом)

- Знайдіть у тексті звертання. Пригадайте вивчене про звертання в 5-му класі та скористайтесь теоретичним матеріалом.
- Перекажіть стисло текст, замінивши діалог розповіддю. Чи використовува- тимете ви звертання? Яку роль у мовленні виконують звертання?

Звертання — це слово або словосполучення, що називає особу чи предмет, до яких безпосередньо звернена мова того, хто говорить або пише. Наприклад: *Добрий вечір, **матусенько моя!***

Звертання не є членом речення.

Звертання виражаються іменником у кличному або називному відмінку однини та множини: *Де ти, **Лесю?** Де ти, **жінко**, вища своєї слави?* (І. Драч) *Благослови Господь тебе, **князівно!*** (І. Кочерга) ***Моя Батьківщина**, єдина, свята, яка ти прекрасна і славна!* (П. Тичина)

Зрідка в ролі звертань можуть уживатися слова інших частин мови в значенні іменника. Наприклад: *Ой, як же далеко ти, **завтра.*** (О. Гончар) *Ти мене, **кохана**, проведеш до поля...* (М. Рильський)

Особові займенники у ролі звертань не виступають, але супроводжують їх у реченні: *Слово, чому **ти** не твердая криця, що серед бою так ясно іскриться?* (Леся Українка) Лише зрідка займенники *ти, ви* можуть уживатися в ролі звертань, здебільшого в розмовному мовленні для вираження різкості, грубості, зневаги: *Ей **ти**, куди преш? **Ви**, що робите?*

Комунікативний практикум

238

Уявіть ситуацію: ви з товаришем відвідали концерт кобзаря й ділитесь враженнями. Відтворіть цей діалог, наповнюючи його інформацією про роль кобзарів в історії України.

Із секретів синтаксису

Основна функція звертання — привернути увагу співрозмовника. У ролі звертань виступають імена, по батькові та прізвища осіб, назви осіб за родом діяльності, родинними стосунками, рисами характеру тощо.

239

Культура мовлення. Прочитайте текст, відшукайте назви-звертання до дитини. Замініть звертання на синонімічні. Скористайтеся довідкою.

Моя манушечка, моя зозулька, моє сонечко, моя квітонька, моя доня.

Тільки прокинулася — і одразу хоче бавитися.

Даринко, ходи з колісочки та й — на коліна.

— Ану, де твоя маленька долонечка, доню? Ось я її погладжу.

Та й залоскочу долоньку, щоб Даринка засміялася. А тоді коли Даринка сміється, їй дуже личать такі лагідні імена, як сонечко, зіронька і ягідка, пестушечка і голубонька. Щоб дитина росла лагідною, треба з самого малечку казати їй побільше ласкавих і ніжних слів.

(За С. Богдан)

Довідка: Соненько! Ясочко! Леліточко! Пташечко! Пташино! Птасю! Котику! Коцюсю! Котуню! Любоньку! Любуню! Любусю! Щебетушко! Щебетушечко! Говорушко! Говорушечко! Соловейку! Розумнице! Втіхо!

■ Чому так важливе лагідне слово для дитини? Пригадайте, які загальні назви-звертання до дітей найчастіше вживають у вашій родині. Запишіть їх і складіть із ними 2–3 речення.

Звертання може стояти на початку, у середині та наприкінці речення й складатися з одного (**непоширені**) або з кількох слів чи речення (**поширені**). Наприклад: *Ой не ходи, Грицю, та на вечорниці.* (Нар. творч.) **Красо України, Подолля!** *Розкинулось мило, недбало!* (Леся Українка) Звертання можуть поширюватися підрядними реченнями, наприклад: *Живи, країно, котру не здолати.* (В. Сосюра)

Звертання завжди виділяємо паузою в усному мовленні, а на письмі — комою або знаком оклику (на початку та в кінці речення).

Звертання широко використовуються в розмовному мовленні, художній літературі для надання мові виразності, емоційності. Воно є засобом дотримання норм етикету в офіційно-діловому стилі, наприклад, є одним з обов'язкових елементів особистого (*люба подруго; Петре*) та офіційного листування (*п. Бойко, п. Ольго, пане директоре*).

240 Мовознавче дослідження. Прочитайте народні колісанки, назвіть особливості мовного етикету українців. Яку роль відіграє інтонація в реченні зі звертанням?

Я би тобі, мій синочку, співала й співала,
Лиш аби ти був щасливий, аби-м радість мала.

(З кн. «Квіти Верховини»)

Ой спи, дитя, колишу тя,
Скоро заснеш — відйду тя.

Бодай росло, не плакало,
Бодай росло, не боліло —
Отцю, матці на потіху,
Добрим людям на послугу.

Спи, Марійко, удень, удень,
Спи, Марійко, внічку,
Висипляй си таку дольку,
Як у траві чічку*.

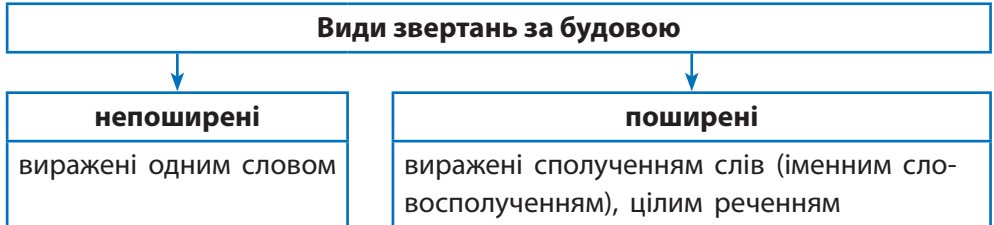
(З кн. «Дитячий фольклор»)

Чічка — квітка.

- Виділіть у текстах звертання. З'ясуйте, які з них поширені, а які ні. Свою думку аргументуйте.

- 241 Мовознавче дослідження.** Скориставшись схемою, складіть повідомлення про види звертань за будовою та способи їх вираження.

- 242** Прочитайте речення. Знайдіть авторські звертання, поясніть особливості їх уживання.

1. Рости рости моя пташко мій маковий цвіте. (Т. Шевченко)
 2. Спи мій роменовий цвіт! (Б. Олійник) 3. Сини Сини Барометри кирпаті людського спокою і завтрашнього дня! (В. Симоненко) 4. Знову ластівочко-серце ти вернулась... (П. Грабовський)

- Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. З'ясуйте вид звертань за будовою. Чим виражені звертання у висловлюваннях?

243 **Слово-диво.** Прочитайте вірш Дмитра Білоуса. Яке враження він на вас справив? А як ви звертаєтеся до своїх батьків, друзів? Яку роль відіграє звертання в нашому житті?

ЗВЕРТАННЯ

Скільки є в нас, любі друзі,
для звертання ніжних слів —
і до тата, й до матусі,
до бабусь і дідусів!

І татусю, й мамцю, й нене,
і дідусю, й бабцю теж,—
миле, ніжне, сокровенне —
як ще краще назовеш?

А Федько звертання творить
так, що душу виверта:
замість «мамо» — «ма» говорить,
замість «тату» каже «та»!

В школі Беллу — «Бе» гукає,
а Меланю кличе «Ме»!
Леле! Школу оглашає
белькотіння лиш саме.

Учня він імення знає,
та не встигне підійти,
як за гудзика хапає
і вигукує: — Ей ти!

Дома: — Ба-а! — кричить бабусі.
(Ліньки повністю назвать.)

Як ви думаєте, друзі,
що йому на це сказати?

Мабуть, треба щось кумекать,
бо інакше мимохить
будем тільки бекать-мекать
там, де треба говорить!

■ Знайдіть у тексті звертання, з'ясуйте розділові знаки.

Пунктограма «Розділові знаки при звертанні»

Із секретів синтаксису

У фольклорі, у художніх творах звертаннями можуть бути назви тварин та неживих предметів: **Біла чайко**, що кружляєш на водюю? (Б. Лепкий) **Чого ж спіткнувся, сивий коню?** (П. Карманський) **Ой тумане, тумане — мій латаний талане!** Чому мене не сховаєш отут серед лану? (Т. Шевченко)

244 Прочитайте текст мовчки. Доберіть до нього заголовок.

Мамо... Вічне, величне, святе слово. Його світлом освячене людське життя: від сходу до заходу. Воно росте разом з нами тихо, як ростуть дерева, сходить сонце, розквітає квітка, як тихо світить веселка і гладить дитину по голівці рідна рука. І так же тихо воно приходить на уста: промінцем маминої усмішки і ласкавістю її очей, листочком вишні і світлинкою сонця, пелюсткою квітки і радістю веселки, теплою лагідністю руки і вечірньою молитвою. І з букви-крапки та звуку-сльозинки народиться одного дня на світ святе слово «м-а-м-о», мовлене устами янголятка, і осяє хатину, як дар Божий...

(За Я. Гояном)

Гра «Хто більше?»

245 Позмагайтеся, хто більше знає слів-звертань до матері. Складіть із ними 5–6 речень. З'ясуйте, яку стилістичну роль звертання виконують у реченні. Поясніть уживання розділових знаків.

Комунікативний практикум

246 Уявіть, що вам випала нагода привітати по радіо всіх жінок та свою матусю особисто з Днем матері. Складіть привітання, використовуючи звертання різних видів.

247 Складіть і напишіть дружнього листа, уживаючи звертання в кличному відмінку.

248 Прочитайте жарти за особами. Дайте характеристику звертанням, скориставшись планом.

- 1** — Гей, хлопчику, що ти робиш на дереві?
- Та одне з ваших яблук упало, і я хочу повісити його назад.

- 2 — Діду, а Ви були колись малим? — питає онук.
 — Був, дитино, був.
 — То Ви були, мабуть, дуже смішні зі своєю лисиною та бородою?

■ Зробіть повний синтаксичний розбір виділеного речення.

План характеристики звертання

1. Виділіть у реченні звертання, з'ясуйте його значення.
2. Визначте його вид за будовою (непоширене, поширене).
3. Назвіть спосіб вираження:
 - іменник (інша частина мови в ролі іменника);
 - іменникове словосполучення;
 - речення.
4. Обґрунтуйте розділові знаки (кома, знак оклику).

Зразок усного розбору

Зоре моя вечірняя, зійди над горою. (Т. Шевченко)

Речення спонукальне за метою висловлювання, неокличне за інтонацією, за будовою — просте, односкладне, означено-особове, поширене, повне, ускладнене звертанням. Звертання *зоре моя вечірняя* поширене, виражене іменниковим словосполученням. У цьому реченні звертання має відтінок ласкавості, ніжності; виділяється комою.

Зразок письмового розбору

Зоре моя вечірняя, зійди над горою. (Т. Шевченко)

Спонукальне, неокличне, просте, односкладне, означено-особове, поширене, повне, ускладнене поширеним звертанням *зоре моя вечірняя*, що виражене іменниковим словосполученням.

Подумайте і дайте відповіді

1. Що називаємо звертанням?
2. Яка основна функція звертання?
3. Схарактеризуйте способи вираження звертань. Наведіть приклади.
4. Яке звертання називаємо поширеним, а яке непоширеним?
5. Чим можуть поширюватися звертання? Наведіть приклади.
6. Розкажіть про правила вживання розділових знаків при звертаннях.
7. У яких стилях мовлення звертання трапляється частіше?
8. Як правильно: *Надійка, зажди* чи *Надійко, зажди*?

Домашнє завдання

249

Розгляньте малюнки. Оберіть одну із ситуацій, складіть і розіграйте за нею діалог з однокласником (однокласницею). Уживайте доречні звертання.

24

Вставні слова

250

Видатні українці. Прочитайте текст уголос. З'ясуйте його стиль і тип мовлення. Назвіть імена відомих вам українських діячів культури та мистецтва сьогодення.

БЕЗСМЕРТНА СОЛОМІЯ

Українська сцена, як відомо, завжди була багата яскравими творчими індивідуальностями. Згадаймо гордість нашої культури — «театр корифеїв», який прославився творчістю І. Тобілевича, М. Кропивницького, М. Заньковецької.

Серед визначних акторів кінця XIX — початку XX століття ім'я чарівної співачки Соломії Крушельницької, яка мала надзвичайну природну обдарованість і своїм життям довела свою відданість музи класичного співу.

Талановиту дочку українського народу знає весь світ: її вітали у Львові й у Петербурзі, у Варшаві й Відні, Буенос-Айресі та Нью-Йорку.

Мене особисто зачарували ті роки її життя, які Крушельницька провела в Італії в співдружності з найвидатнішими італійськими співаками й композиторами: Пуччіні, Тосканіні, Баттістіні та іншими. Саме тут, гадаю, вона досягла вершин, але залишилася дочкою свого народу. Соломія була патріоткою. Любила свій рідний край, свою Україну...

Справили на мене враження і ті сторінки життя Соломії, коли вона співала в Міланському театрі, диригентом якого був Тосканіні. Тут поруч із нею сестра Нуся. Саме тут, у Мілані, піклуючись про майбутнє Нусі, Соломія всім серцем відчувала, що кожна людина у світі має творити щось вище, більше за себе.

Досягши неосяжних вершин у мистецтві, завоювавши світову славу, Крушельницька, до речі, завжди і скрізь свято зберігала пам'ять про свою державу, про своїх близьких і рідних. Вона завжди така прекрасна і проста у своїй красі, доброзичлива.

(За В. Рунетою)

Львів
 Петербург
 Варшава
 Відень
 Буенос-Айрес
 Нью-Йорк
 Мілан

- З'ясуйте, як слова *відомо, гадаю, до речі* впливають на зміст тексту. Поміркуйте, чому їх виділено комами. Спробуйте їх опустити або замінити синонімічними, де це можливо. Про що свідчить можливість заміни цих слів? Пригадайте вивчене про вставні слова в 5-му класі.
- Прочитайте слова в рамці, дотримуючи правил орфоєпії, та назвіть у них орфограми. Якими членами речення є ці слова? Яким зв'язком вони поєднані?

Окремі слова, групи слів, що вказують на ставлення мовця до висловленої ним думки, характеризують спосіб її оформлення, називаються **вставними**. Наприклад: *Отаке воно, **мабуть**, і є щастя*. (О. Сизоненко)

Вставні слова не є членами речення, їх треба вимовляти швидше та зниженим тоном. На письмі виділяємо їх комами.

У ролі вставних слів можуть виступати іменники, числівники, дієслова, прислівники, частки: *правда, здається, звичайно*.

Вставні слова можуть стояти на початку, у середині й у кінці речення: **Здавалосьь**, плавням нема кінця-краю. (М. Коцюбинський) *Мистецтво*, **звичайно**, збагачує духовно. (О. Гуторов) *Книги збирають перлини людської мислі і передають їх нащадкам*, **як писав мудрий Айбек**. (І. Цюпа)

Вставні слова, як і словосполучення й речення, уживаємо в усіх стилях мовлення. Для наукового стилю характерні так звані слова-скріпи, що підтримують логічний зв'язок між реченнями, абзацами: *отже, скажімо, таким чином, наприклад*. У розмовному та художніх стилях найчастіше вживають вставні слова, що виражають різні смислові відтінки: *безперечно, мабуть, напевне, на жаль* та ін.

- 251** **Мовознавче дослідження.** Спишіть речення. Підкресліть вставні слова. Визначте, які з перелічених значень вони передають: 1) упевненість; 2) неупевненість; 3) джерело повідомлення (кому належить висловлена думка).

1. Велика *осіння* тиша огортала їх і, здається, в спромозі була заворожити їхні очі. (Є. Гуцало) 2. В народній медицині, очевидно, не було помітніших ліків од застуди, ніж калиновий чай. (В. Скуратівський) 3. І, звісно, це була чистісінька випадковість, що Тоні з Віталіком випало гнати один рядок*. (О. Гончар) 4. В калині, кажуть, материна любов і мудрість. (В. Скуратівський) 5. Видно, борсук знав, коли досягають плоди, і зараз не навідувався до яблунь і кислиць. (М. Стельмах) 6. Чи, може, в цьому якраз і є сила людини, її дар, може, без цього не знала б вона виходу ні в небо, ні в океан і ніколи нічого не відкрила б? (О. Гончар)

Гнати одін рядок — працювати в полі удвох на одній ділянці.

- Знайдіть речення з однорідними членами й з'ясуйте, яку роль вони виконують у реченні.
- Розберіть виділене слово як частину мови.

- 252** Прочитайте текст мовчки. З'ясуйте його тему. Яким типом мовлення скористався автор? Свою думку аргументуйте. Доберіть заголовок і перекажіть текст.

Я, певно, несправедливий до тих, хто друкується; у їхніх збірках тут і там поміж високими берегами сміття прожолоблюється часом щира сльоза, часом чистий ручай, а часом, покриваючи сміття, про-

кочується валом ріка, у плесах якої омиваються душі; я, очевидно, заздрю братчикам-піїтам, яким дозволено вивозити свій крам на багатолюдні ярмарки, мені ж — заборонено. Признаюся, що першого ж року свого вчителювання в Черчені я скомпонував невелику поетичну збірку, яку назвав «Карби отчої землі», й вислав до видавництва. Звідти надійшла рецензія. Мою збірку обскубли, як підстреленого горобця, й викинули на смітник. Рецензент писав, що в рукописі немає сучасного подиху життя, не чути кроків людини-господаря в цеху й на колгоспному лану... Зате є втеча в давнину, в ущелини, засновані павутинням, порослі мохом; є тут хрести, карби землі, дзвони, гріхи, безпам'ять. Рецензент назвав мене старим сліпцем, який вимацує палицею непевну дорогу через сумні простори, через безплідні піски, де життя давно завмерло. А шкода, мовляв, бо є у хлопця «щось», були б з нього люди, якби...

(За Р. Федорівим)

- Запам'ятайте значення слів. До якої групи слів за походженням вони належать? Складіть із ними 3 речення.

Піїт — поет.

Рецензія — критична оцінка твору.

Рецензент — людина, що дає оцінку написаному.

- Випишіть із тексту вставні слова та згрупуйте їх за значенням, користуючись таблицею.

ЗНАЧЕННЯ ВСТАВНИХ СЛІВ

Вставні слова	Що означають	Приклад
<i>безумовно, безперечно, без сумніву, справді, зрозуміло, звичайно, природно, щоправда, правда, очевидно, дійсно, певна річ</i>	Упевненість	<i>За Брянським Багіров, справді, не вагаючись, пішов би в огонь і в воду.</i> (О. Гончар)
<i>мабуть, можливо, може бути, напевно, може, либонь, принаймні, здається, як видно, скажімо, певно</i>	Невпевненість, припущення	<i>Здається, часу і не гаю, а не встигаю, не встигаю.</i> (Л. Костенко)

Вставні слова	Що означають	Приклад
<i>на щастя, на жаль, на радість, на біду, як на зло, шкода, на диво, як навмисне, чого доброго</i>	Емоційне ставлення мовця до змісту висловленого	На жаль , чудес на світі не буває. (П. Воронько)
<i>кажуть, мовляв, бачу, звісно, чутно, пам'ятаю, по-моєму, по-твоєму, на думку..., за даними..., на мій погляд</i>	Вказівка на джерело повідомлення	Знають , од Бога і голос той, і ті слова ідуть меж люди! (Т. Шевченко)
<i>по-перше, по-друге, наприклад, нарешті, виходить, навпаки, отже, таким чином, взагалі, до речі, зрештою, словом, кінець-кінцем</i>	Послідовність викладу думок; висновок, результат думки; зв'язок із попередньою думкою	Ніжність, наприклад , математично описати не можна. (В. Собко)
<i>чуєте, будь ласка, будьте ласкаві, повірте, бачите, погодьтесь, дозвольте, зрозумійте, вірите, знаєте, зверніть увагу</i>	Звертання до співрозмовника з метою привернути його увагу, ввічливість	Але доля звела нас дуже близько і, повірите , здружила. (Ю. Збанацький)

■ **Культура мовлення.** Прочитайте слово *друкується* й запишіть його фонетичною транскрипцією. Проаналізуйте його вимову та звуковий склад.

253 Прочитайте гумореску. Про що в ній розповідається? Яке вона справила на вас враження? Як вставні слова допомагають створити комічний ефект? Чому так важливо вміти сприймати життя з гумором?

- Алло! Добрий день, тітко Оксано! Михайлик, напевно, вдома?
- Так, але гуляти він не піде, бо покараний.
- За що?
- Двійку із зоології приніс. А за що, не каже. Можливо, ти знаєш?
- Певно, знаю! Відповів на запитання.
- На яке?

- Учителька запитала, хто в нас найвірніший чотириногий друг.
- І він не знав?
- Він сказав, що... ліжко.

■ Виділіть у тексті звертання та вставні слова. З'ясуйте, на що вони вказують.

Гра «Хто більше?»

254 Проведіть експеримент: дібравши до вставних слів із тексту попередньої вправи синоніми, проаналізуйте, чи змінився зміст гуморески. Хто більше добере синонімів до вставних слів у тексті?

255 **Мовознавче дослідження.** Прочитайте речення. Порівняйте роль виділених слів і з'ясуйте, де вони є членами речення, а де — вставними словами. Свою думку аргументуйте.

1. Стало зовсім *видно*. (І. Ле) 2. Володя, *видно*, перевіряв мої кавалерійські здібності. (П. Вершигора) 3. *На щастя*, пожежу погасили швидко. (Яків Баш) 4. Відчиняли люди широко ворота, поливали *на щастя* дорогу. (І. Цюпа) 5. Мені *здається*, що жила я завжди. (Леся Українка) 6. *Здається*, й ти позаторік тут був та капості мені робив. (Л. Глібов) 7. Зима викида білі стяги, але *не здається* вона. (М. Масло) 8. Все одно наша *правда* зверху. (Ю. Яновський) 9. *Правда*, з того часу втекло вже чимало води. (Ю. Збанацький)

- Визначте, до якої групи за значенням належать вставні слова.
- Зробіть морфологічний розбір слова *перевіряв*.

Із секретів синтаксису

Вставні слова слід відрізнити від однозвучних із ними слів — членів речення. Порівняйте: *Ягня, здається, веселилось!* (Т. Шевченко) — вставне слово; *Мені осіння ніч короткою здається.* (Леся Українка) — член речення присудок.

256 Складіть по два речення так, щоб подані слова в одному з них були вставними, в іншому — членами речення.

Зауважте, на диво, правда, безперечно, напевно, по-моєму.

- Підкресліть граматичну основу речень.

Комунікативний практикум

257

Видатні українці. Напишіть у публіцистичному стилі про одного з видатних митців, зображених на фотоілюстраціях. Використовуйте у творі вставні слова.

М. Амосов

Б. Патон

Л. Костенко

В. Лобановський

258

У школі оголошено конкурс на кращу гумореску. Вам доручили її скласти. Яку б тему ви обрали? Напишіть гумореску, увівши до тексту вставні слова.

Подумайте і дайте відповіді

1. Якими мовними засобами розкриваємо ставлення мовця до висловленого?
2. Які слова називаємо вставними? Наведіть приклади.
3. Назвіть групи вставних слів за значенням. Наведіть приклади.
4. Слова яких частин мови можуть виступати в ролі вставних?
5. З якою інтонацією слід вимовляти вставні слова? Наведіть приклади.
6. У яких стилях мовлення вживаємо вставні слова?

Домашнє завдання

259

У подані речення введіть вставні слова й запишіть їх, дотримуючи правил пунктуації. З'ясуйте, як вставні слова вплинули на зміст речень.

Зразок. Зустрітися з режисером ми не змогли. —
Зустрітися з режисером ми, на жаль, не змогли.

1. Для учнів це завдання було непросте.
2. Необхідно працювати з каталогом, дібрати відповідну літературу, ознайомитися з нею і лише потім писати твір.
3. Починати формування особистості слід у сім'ї від першого дня народження дитини.

Розвиток мовлення

Стилий переказ тексту публіцистичного стилю

260 Прочитайте текст. Скориставшись пам'яткою, поданою після вправи, доведіть, що текст належить до публіцистичного стилю. Поясніть розділові знаки при вставних словах.

Рейтинг окремих телепередач сьогодні не нижчий, ніж у світових бестселерів. Особливою популярністю користуються вокальні шоу. Це реальний доказ того, що мрії здійснюються, треба лише вірити й сміливо до них іти. Найбільше вражає та надихає «Голос Країни». Це справжній феєрверк талантів. Тут не оцінюють зовнішність, артистизм, вік, статус, головне одне — уміння співати так, щоб перехоплювало подих. Це пошук різножанрових професіоналів, справжніх народних артистів. Звичайно, потім беруться до уваги й інші чинники, але всього можна навчитися, що яскраво доводять телевізійники.

Цю передачу відразу полюбили мільйони. Спостерігаючи за переживаннями учасників, неможливо залишитися байдужими. Шкода, що не всі проходять у фінал.

Вокальне шоу дозволяє реалізовувати себе й вірити в перемогу.

(З інтернет-ресурсів)

Запам'ятайте!

У публіцистичному стилі вживають:

- суспільно-політичну лексику;
- точні найменування подій, дат, місцевості, учасників;
- багатозначну образну лексику, емоційні висловлювання, що впливають на увагу та настрої слухача (читача).

261 Прочитайте текст. Яким стилем він написаний? Виявіть ознаки цього стилю, користуючись таблицею після тексту. Придумайте заголовок, який розкривав би тему тексту.

Практично все наше телебачення є комерційним та існує за рахунок реклами. Відомо, що найактивнішою та численною глядацькою аудиторією є діти й підлітки. Вони починають дивитися телевизор у віці приблизно двох років.

Чесність, доброта, людяність на екрані мають протистояти жорстокості, байдужості. Телебачення повинне навчити дитину думати, робити вибір на користь добра. Особливо це стосується розважальних передач. Нині для дітей журналісти створюють якісно нові передачі, які б допомогли знайти своє місце в суспільстві, стати повноцінною особистістю.

На жаль, сьогодні на українському телебаченні більше уваги приділяється розважальним, аніж виховним програмам. Але варто пам'ятати, що навіть розвага виховує. Тому в дитячому телепродукті автори намагаються гармонійно поєднувати розважальне виховання й інтелектуальну наповненість.

Найбільшим успіхом у дітей користуються серіали, мультиплікаційні й художні фільми. Також досить популярним є західний телевізійний продукт. Дослідження добового циклу телетрансляцій засвідчує, що більшу частину кінострічок, орієнтованих на молодших школярів, транслюють у ранковому ефірі, меншу показують удень. Більшість дитячих фільмів показують також у вихідні дні. У вечірній ефір фільми, призначені молодшим школярам, на українських телеканалах майже не транслюють. Тому дошкільники й молодші школярі після шостої години вечора змушені дивитися телепродукт, орієнтований на дорослих.

Отже, передачі та мультфільми допомагають дітям зануритися у світ незнаного та нового. Завдяки тому, що дитячі телепрограми є важливим джерелом інформації, у дітей формується та розширюється знання про світ.

(З інтернет-ресурсів)

Особливості публіцистичного стилю мовлення

Мета спілкування	Сфера використання	Основні види висловлювань	Основні стильові риси
Інформація з метою впливу, пропаганди та агітації	Суспільно-політичне життя	Виступ, лекція, промова, стаття, нарис, фейлетон	Закличність, схвильованість, певний пафос, оцінність інформації, широке використання суспільно-політичної лексики

- **Культура мовлення.** Виділіть у тексті вставні слова та, де це можливо, доберіть до них синонімічні. Чи змінився зміст тексту? Яку роль відіграють вставні слова в тексті?
- Скориставшись словником наприкінці підручника, з'ясуйте значення слів *комерційний, гармонійний, інтелектуальний, ефір*. Визначте, до якого шару лексики належать ці слова. Складіть із ними речення.
- Доберіть синоніми до слова *особистість*.

262 Прочитайте та з'ясуйте особливості переказу публіцистичного стилю.

1. Переказування — це цілісний виклад основного змісту. Головне треба передати по-своєму, добираючи власні вислови.
 2. Під час читання тексту намагайтеся не запам'ятати текст детально, а зрозуміти його зміст, авторський задум. Відбирайте найсуттєвіше, відкидайте другорядне, зберігаючи послідовність думок.
 3. З'ясуйте значення й місце мовно-виражальних засобів, використаних у тексті.
 4. Поділіть текст на кілька частин. Переказ передбачає не скорочення тексту, а передачу змісту за допомогою найбільш економних мовних засобів. Точність у поєднанні з ясністю та образністю надає тексту особливої виражальної сили.
 5. Не допускайте багатослів'я, непотрібних повторень, уникайте невиправданого використання вставних слів.
 6. Доцільно вживайте суспільно-політичну та термінологічну лексику.
- Скориставшись пам'яткою, поділіть текст із вправи 261 на частини, складіть план переказу й усно перекажіть текст.

Етапи створення стислого переказу

1. Уважно прочитайте або прослухайте текст.
2. Проаналізуйте його зміст.
3. Розчленуйте його на частини.
4. Виділіть головне.
5. Визначте структуру майбутнього переказу.
6. Доберіть найбільш доцільні мовно-виражальні засоби для висловлення думки.
7. Узагальніть дібраний матеріал.
8. Стисло перекажіть текст.

25

Вставні словосполучення й речення

263 Видатні українці. Прочитайте текст мовчки. Визначте його тему й головну думку. Як їх розкрито в тексті?

ОЛЕСЬ ДОНЧЕНКО

Кажуть, що в Україні є чотири села, які відомі на весь світ: Моринці, Кирилівка, Нагуєвичі та Великі Сорочинці.

Моринці та Кирилівка пов'язані, як відомо, з іменем Великого Кобзаря; Нагуєвичі, як ми знаємо, подарували світові талановитого Івана Франка.

У мальовничому селі Великі Сорочинці в родині сільського вчителя народився хлопчик, якого назвали Сашком. Це був майбутній письменник Олесь Васильович Донченко.

За свідченням біографів, навчаючись у Лубенській чоловічій гімназії, Олесь починає захоплюватись літературою: «Безліч книжок, що я читав “запоєм”, страшенно впливали на мене, хвилювали, викликали бажання й собі написати щось так, як Чехов, Тютчев, Бунін...» Свій перший вірш «Журливая пісня, журливі звуки» поет надрукував у шістнадцять років.

Другим джерелом, що живило письменницьке натхнення юнака, була, виявляється, любов до природи, до рідного краю. Люди, які особисто знали Олесь Донченка, стверджують, що був він великим природолюбом, з обсягом знань не меншим, ніж у висококваліфікованого лісника.

Кажуть, що за своє життя письменник посадив багато дерев, а на Полтавщині, де жив, розвів великий сад, у якому кожне деревце дбайливо виплекане його руками.

Творчість Олесь Донченка для дітей розпочалася віршованими оповіданнями та казками (усього він написав понад 30 віршованих книжечок для дошкільнят та молодших школярів), але справжнім його покликанням стала проза.

Безперечно, одним із найкращих творів є роман «Золота медаль», який літературознавці вважають лебединою піснею Олеся Донченка.

(За Г. Одиначовою, Я. Кодлюк)

- Знайдіть у тексті речення з прямою мовою. Поясніть правила вживання розділових знаків при прямій мові.

Вставними можуть бути словосполучення й речення, що вказують на характер чи оцінку висловленого. Наприклад: *Я, сказати правду, задрімав трохи.* (Остап Вишня)

Вставні словосполучення й речення виражають ті самі значення, що й вставні слова. На письмі їх виділяють комами або тире.

Окремо виділяють **вставлені** словосполучення й речення, які вводяться в речення як додаткові повідомлення, побіжні зауваження, поправки, уточнюють і розширюють зміст повідомлюваного. Вони не виражають ставлення мовця до висловленої думки. Вставлені словосполучення й речення на письмі виділяють дужками або тире. Наприклад: *Там батько, плачучи з дітьми (а ми малі були і голі), не витерпів лихої долі, умер на панщині.* (Т. Шевченко) *Опукою згори — аж вітром зашуміло — Орел ушкварив на Ягня.* (Є. Гребінка)

У художній літературі та публіцистиці вставлені словосполучення й речення використовують для стислості викладу або експресії.

- 264** Прочитайте речення. Зверніть увагу на особливості інтонації зі вставними словосполученнями й реченнями.

1. Шкода за минулим, річ відома, та й теперішнє колись мине. (М. Рильський) 2. У 1918 році в Україні виходило — з різними періодами випуску — 127 українських газет. (М. Жулинський) 3. Як повелось, походились дядьки... І хтось із них з легкої, знать, руки повів розмову. Про земне, до речі, говорили, про часу *плинність*. (А. Кичинський) 4. Полювання, як ви потім побачите, потребує чимало часу. (Остап Вишня)

- Які смислові значення виражають вставні конструкції в цих реченнях?
- Розберіть за будовою виділені слова.

- 265** Знайдіть у тексті вправи 263 речення зі вставними словами, вставними та вставленими словосполученнями й реченнями. Яке значення вони мають? Замініть їх, де це можливо, синонімічними. Як це вплине на зміст тексту?

- 266** Складіть речення, використавши подані нижче словосполучення та речення як вставні або вставлені.

Чи це можливо?; на мою думку; як кажуть; це без сумніву; я пригадую; і попереджали ж нас.

Пунктограма «Розділові знаки при вставних і вставлених конструкціях»

- Поясніть розділові знаки в реченнях.

- 267** **Культура мовлення.** Відредагуйте речення та запишіть. З'ясуйте, у яких випадках вставні слова та словосполучення зайві.

1. Я, власне кажучи, розумієш, був проти того, щоб Сашко залишився в гуртку. 2. Хлопці підібралися, по-перше, дружні хоч куди, по-друге, значить, працьовиті. 3. Іду я недавно, значить, вулицею і бачу, розумієш, Миколу, як кажуть, власною персоною. 4. І тут, зверніть увагу, я побачив, розумієте, озеро у всій його, так би мовити, красі.

- Дайте характеристику вставним словам і словосполученням, скориставшись планом. Зробіть повний синтаксичний розбір одного з відредагованих речень.

План характеристики вставних слів (словосполучень, речень)

1. З'ясуйте, що ускладнює речення (вставне слово, вставне речення, вставне словосполучення).
2. Визначте, що означає вставна конструкція (упевненість; невпевненість, припущення; емоційне ставлення мовця до смислу висловленого; вказівка на джерело повідомлення; послідовність викладу думок; звернення до співрозмовника).

Зразок усного розбору

Вже почалось, мабуть, майбутнє... (Л. Костенко)

Речення розповідне за метою висловлювання, за інтонацією — неокличне, за будовою — просте, двоскладне, поширене, повне, ускладнене вставним словом. Вставне слово *мабуть* виражає невпевненість. У реченні виділяється комами.

Зразок письмового розбору

Вже почалось, мабуть, майбутнє... (Л. Костенко)

Розповідне, неокличне, просте, двоскладне, поширене, повне, ускладнене вставним словом *мабуть*; виражає невпевненість.

Комунікативний практикум

- 268** Складіть діалог у науковому стилі (8–10 реплік) про роль вставних і вставлених конструкцій у мовленні.

269 Уявіть себе кореспондентом шкільної газети, який отримав завдання написати замітку про те, як у вашому класі виявляються дружба, взаємодопомога, підтримка. Подумайте, які прислів'я, приказки або крилаті вислови ви використали б у ролі вставних словосполучень чи речень. Напишіть замітку, давши їй влучну назву.

270 Як ви розумієте зміст речення? Розгорніть подану думку в невеликий твір-роздум.

Сумління людське, виявляється, схоже на вулик, його теж можна розтривожити. (О. Гончар)

Подумайте і дайте відповіді

1. Які словосполучення та речення називаємо вставними?
2. На які основні групи поділяємо вставні словосполучення й речення? Наведіть приклади.
3. Наведіть приклади найуживаніших вставних слів і словосполучень.
4. Як треба вимовляти вставні словосполучення й речення?
5. Чим відрізняються вставлені речення від вставних?

Домашнє завдання

271 Напишіть твір-мініатюру про шкідливість надмірного вживання вставних слів. Наведіть вагомні аргументи.

26

Узагальнення вивченого про розділові знаки при звертанні та вставних конструкціях

272 **Краса врятує світ.** Прочитайте текст. З'ясуйте його стильову належність. Подумайте, чи розкриває заголовок зміст тексту. Доберіть інший заголовок.

АКТРИСА

Удосвіта прибули фургони зі спорядженням, привезли бутафорію. Прибули техніки, освітлювачі, гримери, костюмери... Колектив людей, які, справді, усе вміють, майстри на всі руки, люди, які не шкодують себе, не рахуються з часом, коли настає спека кіножнив.

Художники-декоратори вже спорудили курінь для знімальних. Узагалі непогано вийшло. Невдовзі, певно, розпочнуться хвилини священнодійства, коли режисер на майданчику відкличе актрису вбік, щось шепне їй, майже інтимно, як напуття перед польотом, і вона кивне на знак згоди: зрозуміла, мовляв, а потім, внутрішньо перевтілюючись, увійде у світло, у те коло камер і юпітерів. Оператор випростається, зиркне сюди, гляне туди, миттю оцінить усе. «Промінь лівіше, промінь правіше!» — чути-муть освітлювачі владні його команди й виконуватимуть їх швидко, уміло, з готовністю.

Про актрису Ярославу знали, що виростала вона в стихії творчості, сказати б, в атмосфері народного артистизму, де створювалось усе прекрасне. Вишивалось. Різьбилось. Пензликом по воску малювалось.

Видно було, що актриса впевнено входить у свою роль. Всесильне почуття вело Ярославу до простої та глибокої мистецької істини: важливо не вдавати образ, важливо — бути ним!

Коли ж нарешті юпітери погасли, то навіть оператор, людина зовсім не схильна роздавати похвали тим, кого знімає, не втримався, глянув на Ярославу здивовано:

— Дорога наша, ти знаєш, що ти сьогодні зробила?

— Це було надзвичайно, Ярославо! — вигукнув хтось із знімальної групи.

— В тім-то й річ, що це було звичайно, — заперечив оператор, — звичайно до геніальності.

Режисер не осипав Ярославу компліментами, він тільки потиснув їй руку, але цей мовчазний потиск був для неї дорожчий за слова. Отже, він схвалює її імпровізації перед камерою! Це була її творчість, її зоряні часи!..

(За О. Гончаром)

- Знайдіть у тексті звертання. З'ясуйте, які вони за будовою. Поясніть уживання розділових знаків.
- Простежте, які вставні слова використано в тексті. Поясніть уживання розділових знаків при них. З'ясуйте, чи є в тексті слова, схожі на вставні. Чим вони відрізняються?

бутаф́орія
імпро́візація
гримёр
режисёр
декора́тор
компліме́нти

■ Скориставшись словником наприкінці підручника, з'ясуйте значення слів у рамці. Запам'ятайте їх написання.

Звертання може стояти на початку, у середині та в кінці речення та завжди виділяється розділовими знаками (див. § 23).

Вставні та вставлені слова, словосполучення й речення відокремлюються на письмі комами, тире й дужками (див. § 24–25).

Два вставних слова відокремлюються одне від одного. Наприклад: **Справді, може, вперше за цей рік так часто, завмираючи, билося його серце.** (Н. Рибак)

Вставні слова, які стоять на початку або в кінці відокремленого звороту, відокремлюються разом з усім зворотом: *Трусячись не від холоду **видно**, злізла стара з візка і не пішла — побігла до брами.* (Панас Мирний)

Вставні слова, ужиті в середині відокремленого звороту, виділяються комами. Наприклад: *Край човна, у невеличкому плесі, оточеному, **як звичайно**, осокою й лапатими лопухами, лящали жаби.* (М. Коцюбинський)

У повторюваному вставному словосполученні можуть бути пропущені слова. Тоді замість другої коми ставиться тире. Наприклад: *До засобів логічного членування належать, **з одного боку**, такі прийоми зовнішнього оформлення тексту, як поділ його на частини, розділи, **з другого** — власне мовні засоби: вставні слова, вставні речення.* (З підручника)

273 Видатні українці. Прочитайте текст мовчки. Визначте його тему, з'ясуйте стиль і тип мовлення. Доберіть заголовок.

На початку XIX століття вчені були неймовірно здивовані: як далеко помандрувала одна із шотландських народних балад — вона прижилася в Україні і стала тут народною, широко знаною під назвою «Їхав козак за Дунай». Але коли дослідники глибше проаналізували цю загадку, то виявили зовсім інший факт. З'ясувалося, що «Їхав козак за Дунай» народилася-таки в Україні, а залетіла аж до Шотландії, ставши там народною. І не тільки до Шотландії: вона звучала часто і французькою, і польською, і чеською, і болгарською, й угорською та іншими європейськими мовами. А ще

французький
польський
чеський
болгарський
угорський

з'ясувалося, що в цієї пісні є автор. Його ім'я — Семен Климовський. Деякий час дослідники сперечалися, чи він, бува, не вигаданий. Але швидко знайшлися документальні свідчення того, що Семен Климовський не вигадана, а реальна особа. І вже згодом видатний український історик та збирач народної творчості, перший ректор Київського університету Михайло Максимович писав у передмові до книги українських народних пісень: «Сія пісня складена козаком Семеном Климовським, якому напевно належить і чимало інших пісень».

Пісня «Їхав козак за Дунай» справді має численні варіанти в Україні, а про закордон — то вже й нічого казати. При перекладі іншими мовами вона пристосовувалася до умов життя того чи того народу, вбираючи все те в себе, щоб шотландець, француз або чех чули з неї відлуння своєї рідної історії. Отака надзвичайно щаслива доля судилася цьому творові українського козака.

(За М. Слабошпицьким)

- Знайдіть у тексті вставні слова. З'ясуйте, до якої групи за значенням вони належать. Розставте в тексті розділові знаки.
- Поясніть правопис слів у рамці.
- Пригадайте пісню «Їхав козак за Дунай» і з'ясуйте, чи є в ній звертання. Запишіть перші два рядки, правильно розставляючи розділові знаки.

274 **Слово-диво.** Наведіть приклади українських народних пісень, у яких є звертання.

275 Запишіть у формі кличного відмінка: *Надія Петрівна, Іван Іванович, Олег, друг, юнак*. Додайте до них прикметники *вельмишановний, дорогий, любий*. Складіть речення з утвореними словосполученнями та запишіть, розставляючи розділові знаки.

- З'ясуйте, у яких стилях можуть уживатися такі звертання.
- Зробіть словотвірний аналіз слова *вельмишановний*.

276 Спишіть висловлювання, підкресліть звертання. З'ясуйте, чим вони виражені.

1. Більше, пісне моя, не ридай. (*В. Сосюра*) 2. Весно красна! Любі мрії! Сни мої щасливі! Я люблю вас, хоч і знаю, що ви всі зрадливі. (*Леся Українка*) 3. Де ти бродиш, моя доле? (*Д. Писаревський*) 4. Ой, не плач же, дівчино, не журись та до мого серденька пригорнись.

(Нар. творч.) 5. О водо українських рік, не раз ти кров'ю зчервонілась... (М. Рильський) 6. Прощай, Волинь! Прощай, рідний куточок! Мене від тебе доленька жене, немов од дерева одірваний листочок... (Леся Українка) 7. Васильки у полі, васильки у полі, і у тебе, мила, васильки з-під вії. (В. Сосюра)

- Поясніть уживання розділових знаків при звертаннях.
- **Мовознавче дослідження.** Перебудуйте перші чотири речення так, щоб звертання змінило своє місце. Чи зміняться розділові знаки? Чи зашкодило це змістові висловлювання? Свою думку аргументуйте.

Із секретів синтаксису

Після сполучників перед вставними словами ставимо кому. Наприклад: *Але, звичайно, для того щоб впливати на читацьку масу, потрібно, щоб поезія мала чим впливати.* (Л. Новиченко); *Чисте небо не налягало на гори, а, навпаки, своєю високою легкою синявою довершувало, гармонійно доповнювало їх.* (О. Гончар)

- 277 Слово-диво.** Прочитайте виразно текст. Яке враження він справляє? Якими мовними засобами користується автор для досягнення емоційності? Доберіть заголовок до тексту, який розкривав би його зміст і передавав настрої твору.

Коли я дивлюсь на хмари, ті діти землі й сонця, що, знявшись високо, все вище і вище мандрують блакитним шляхом,— мені здається, що бачу душу поета.

Я знаю її. Вона... Неспокійна, вся насичена мерехтливо-червоним вогнем, вся палаюча великим і праведним гнівом. Мчить шалено по небу і підганяє ліниву землю золотою різкою... Вперед... вперед... швидше разом із нею... у мільйон раз швидше в повітрі... І гукає так, щоб усі почули, щоб ніхто не спав, щоб усі прокинулись...

Я, на диво, розумію її. Вічно невдоволена, вічно шукаюча, з вічним питанням — «нащо? до чого?» — вона *навмисне* спустила сірі крила над землею, щоб не було видко сонця, щоб потопала в тінях землі, і сіє дрібну мряку суму...

Поете, я не дивуюсь, що ти любиш хмари. Однак, віриш, я співчуваю тобі, коли з тужливою задрістю стежиш за хмаркою, що тоне, розпливається і гине в блакитній пустелі.

(За М. Коцюбинським)

Речення зі звертаннями, вставними словами (словосполученнями, реченнями)

- Знайдіть у тексті звертання та вставні конструкції, поясніть розділові знаки при них.
- Доведіть, що виділені в тексті слова не є вставними.

278 Прочитайте речення з відповідною інтонацією та запишіть їх. Поясніть уживання розділових знаків.

1. І ніколи, можливо, сучасник (*я маю на увазі художника-творця*) не мав такого вдячного ґрунту для створення зразків мистецтва високих і значливих, як у наш час... (О. Довженко) 2. Митько Чубатий — *так звали вантажника, що стояв поруч*,— глянув на неї. (П. Панч) 3. Обурення рибалок було тим більше, що Вутанька — *за загальною думкою* — нічим не заслужила такої наруги... (О. Гончар)

- Серед виділених конструкцій знайдіть вставлені. Обґрунтуйте свій вибір.
- Зробіть синтаксичний розбір першого речення.

Комунікативний практикум

279 До вас збираються приїхати в гості друзі, з якими ви познайомилися в літньому таборі. Використовуючи звертання та вставні конструкції, опишіть мальовничий куточок природи вашого краю у формі діалогу, висловлюючи свої почуття.

Національний природний парк «Святі гори»

Подумайте і дайте відповіді

1. Які розділові знаки вживаємо при звертанні, якщо воно стоїть на початку речення, у середині речення, у кінці речення? Наведіть приклади.
2. Чи відокремлюємо комою вигуки при звертанні?
3. Які розділові знаки треба вживати при вставних словах?
4. Чому слова *взагалі*, *однак*, *нарешті* не завжди потрібно виділяти комами?
5. Чи відокремлюємо одне від одного два вставних слова, що стоять поруч? Наведіть приклади.
6. Як відокремлюємо вставні слова, що стоять у середині звороту? Наведіть приклади.
7. Який розділовий знак ставимо, якщо вставне слово стоїть після сполучника?
8. Як треба виділяти вставлені конструкції? Наведіть приклади.

Домашнє завдання

280

Використовуючи звертання, вставні та вставлені конструкції, напишіть твір-мініатюру з теми «Ми сьогодніна стверджуємо в праці» (В. Коротич).

ЗАПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

1. Дайте відповіді на запитання.

1. Що називаємо звертанням? Яка його основна функція?
2. Назвіть способи вираження звертань. Наведіть приклади.
3. Яке звертання називаємо поширеним, а яке — непоширеним?
4. Розкажіть про правила вживання розділових знаків при звертаннях.
5. Які слова (словосполучення) називаємо вставними? Наведіть приклади.
6. Назвіть групи вставних слів за значенням. Наведіть приклади.
7. Слова яких частин мови можуть виступати в ролі вставних?

8. У яких стилях мовлення доречні вставні слова? З якою інтонацією їх слід вимовляти? Наведіть приклади.
9. Які розділові знаки вживаємо при вставних та вставлених словах, словосполученнях і реченнях?
10. Чим різняться вставлені та вставні речення? Наведіть приклади.

II. Виконайте завдання.

I рівень

1. Укажіть рядок зі вставними словами, що вказують на послідовність думок.
 - А безперечно, безсумнівно, звичайно, природно
 - Б власне, правда, щоправда, на жаль
 - В очевидно, мабуть, можливо, напевно
 - Г по-перше, отже, до речі, зрештою

II–III рівні

2. Укажіть речення, у якому допущено пунктуаційну помилку при звертанні.
 - А Де забарився ти, вечоре милий? (*Є. Плужник*)
 - Б Навчи мене сумнівів мамо, вдихни в мої ночі тривоги: у світі не просто, не прямо розбіглися долі-дороги. (*М. Руденко*)
 - В Весно-слов'янку синьоока, тобі мої пісні складаю. (*Б.-І. Антонич*)
 - Г Луги, луги, пропахлі сіном прілим, чи ви мене впізнали, земляка? (*В. Симоненко*)
3. Запишіть указане речення правильно та зробіть його синтаксичний розбір.

IV рівень

4. Напишіть твір-роздум із теми «Бути творчою особистістю нелегко». Уживайте звертання та вставні слова.

Речення з відокремленими членами

Відокремлені другорядні члени ускладнюють просте речення. Деякі види відокремлення вам уже знайомі з 7-го класу: дієприкметниковий і дієприслівниковий звороти.

Відокремлені та уточнювальні конструкції дають змогу сказати стисліше — простим реченням — те, що потребує речення складного. Тому вони є важливим виражальним засобом в усному й писемному мовленні, використання їх характерне для всіх стилів, насамперед для публіцистичного та наукового.

27

Поняття про відокремлення

281 Прочитайте текст мовчки. Визначте його тему й основну думку. Доберіть заголовок.

«Покров Богоматері» — один із найулюбленіших сюжетів давнього українського мистецтва XVII–XVIII століть — стає особливо популярним. Саме тоді, у часи піднесення боротьби за національну незалежність, ідея покровительства Богоматері земним справам, її заступництва за людей перед небом стала привабливою і співзвучною народним почуттям, сприяла поширенню культу Покрови серед українського козацтва.

Становлення цього свята, якого не знала церква візантійська, відбулося в Київській Русі на початку XII століття. За сюжетом свято Покрови пов'язане з Влахернським храмом Константинополя, де зберігалась одна з основних християнських святинь — *мафорій** Богородиці.

Ікона «Покрова Богородиці з портретом Богдана Хмельницького»

Кожного тижня в ніч з п'ятниці на суботу тут «відбувалося чудо», і тканина, що покривала ікону Богородиці, несподівано підіймалася. Саме у Влахернах під час облоги Константинополя турками Андрій Юродивий та його учень Єпіфаній стали свідками чудесної з'яви. Як розповідає «Житіє Андрія Юродивого», під час служби, коли в храмі було повно народу, раптово з'явилася Богородиця. Вона молилась за людей, а потім зняла свій омофор* і простягла над людьми, які стояли в храмі. Цей момент і став основою образотворчих відтворень давньоруського сюжету «Покрова Богоматері».

(За І. Паничем)

Мафорій — риза, одяг; тут: покривало на іконі.

Омофор — накидка на плечі сановної людини.

- Прочитайте, опустивши виділені в тексті вислови. Що від цього змінилося? Яку роль у тексті вони відіграють (конкретизують, уточнюють, сприяють глибшому розумінню)?
- Випишіть виділені частини. До яких слів вони відносяться і якими членами речення виступають?
- Як ви розумієте термін «відокремлені члени речення»? Проілюструйте записаними прикладами.

Відокремленими називають такі другорядні члени речення, які використовують у мові для підсилення, пояснення або уточнення смислової ролі якогось члена речення.

Відокремлювати можемо тільки другорядні члени речення. Головні не відокремлюємо, вони є носіями основного повідомлення.

Відокремлені члени речення несуть додаткове повідомлення, і тому у вимові й на письмі для їх вираження використовують різні

граматичні засоби, а саме: прямий і непрямий порядок слів, паузи, видільну інтонацію, темп вимови, сполучники, розділові знаки (кома, тире). Відокремлені члени речення бувають **непоширені**, тобто виражені одним словом, і **поширені** — виражені словосполученням.

За функцією та синтаксичною роллю в реченні розрізняють відокремлені означення, прикладки, обставини й уточнювальні члени речення. Наприклад: *Од його вродливого лиця, **блідого й гордого**, біла звага молодого орла.* (М. Коцюбинський) — непоширені відокремлені однорідні означення, виражені прикметниками. *Під нами прокидались тумани, а над нами падало й падало листя — **золоті сльози осіннього лісу.*** (М. Стельмах) — відокремлена поширена прикладка, виражена словосполученням. ***Хвилюючись**, Тимко розповідав про свої перші подвиги.* (Ю. Збанацький) — відокремлена непоширена обставина, виражена дієприслівником.

Відокремлені члени речення виділяємо за значенням та інтонацією, а на письмі — розділовими знаками. Наприклад: *Я стою під зорями, **завмерши.*** (М. Луків) *На свята Купала, **в день літнього сонцестояння**, велику силу мають вогонь і вода.* (Г. Золотнюк) *По обидва боки Росі стояли **круті горби, поперерізувані й перетяті глибокими вузькими ярками.*** (І. Нечуй-Левицький)

Відокремлені члени речення вживаються в текстах усіх стилів мовлення, виконуючи різні функції: вони конкретизують, уточнюють думку, служать засобом образності, набуваючи емоційно-експресивного забарвлення.

282 Мовознавче дослідження. Прочитайте виразно речення. Проведіть спостереження над інтонацією. Накресліть схеми речень, користуючись такими знаками: ↘ — зниження голосу, ↗ — підвищення голосу, // — пауза.

1. Мене водило в безвісті життя, та я вертався на свої пороги, переплелись, як мамине шиття, мої сумні і радісні дороги. 2. Не сумнівайся, ідучи з народом,— твою дорогу кров'ю полили борці. 3. Була у нього усмішка дитяти — блакиті української тепло. 4. Не розкидай без намислу по світі думки, як скарби, повні дивини. 5. В моїх Карпатах сплять сибіряки, накриті, мов кожухами, землею. 6. В Хайяма* взяв я форму рубаї*, вподобавши за лаконізм її. (Із творів Д. Павличка)

Омар Хайям — перський поет.

Рубаї — у східних народів чотиривірш, у якому римуються перший, другий і четвертий рядки.

Речення з відокремленими членами

- Спишіть 3–4 речення, підкресліть відокремлені члени. Укажіть, до якого слова вони відносяться та на яке питання відповідають.
- Які почуття викликають у вас рядки Дмитра Павличка? Поміркуйте над тим, у чому сила поетичного слова.

283

Прочитайте виразно уривки з поезій Яра Славутича. Визначте відокремлені члени (означення, обставини) і з'ясуйте, чим вони виражені й до якого слова в реченні відносяться. Дізнайтеся, хто такий Яр Славутич і яка його літературна спадщина.

Плавні Дніпра

Моє серце в херсонських степах,
у притаєних скитських могилах.
Я в душі чебрецями пропах,
Випасаючи коней на схилах.

У люстрі вод, любуючись на вроду,
Сплітають верби тінявий намет,
І шепче казку сонний очерет,
Забравшись плавом із мілкого броду.

Коли мене в бою поцілить куля
І я впаду, поранений смертельно,
Передихаючи, зведусь на руки
І пригадаю південь України.
Я пригадаю світ у рідних барвах,
зелений, синій, жовтий, пурпуровий,
Що розстелився в полі килимами,
що — як веселка — в небеса устав.

- Пригадайте відомості про дієприкметниковий та дієприслівниковий звороти. Запишіть рядки з віршів Яра Славутича, де вони вжиті. Якими членами речення вони є?
- **Мовознавче дослідження.** Яку стилістичну роль відіграють у поетичних рядках відокремлені члени. Як вони впливають на зміст і форму вражень і думок митця?
- Спираючись на зміст останнього речення, усно складіть невеликий опис берега річки у весняну (літню) пору.

- 284** Розгляньте таблицю. Дослідіть на прикладах, якого значення надають реченню відокремлені члени та чим вони виражаються.

Відокремлені члени речення

Види відокремлених членів речення	Приклади
Відокремлені означення	<i>На обрії вставали ліси, занурені в небо по пахви.</i> (М. Луків); <i>В глибоких долинах, зелених од винограду і повних сизої мли, тіснились кам'яні громади.</i> (М. Коцюбинський); <i>Маленькі вікна, завжди без шибок, були над самою землею.</i> (П. Панч); <i>Вертала додому задумана, з заплаканими очима.</i> (М. Коцюбинський)
Відокремлені прикладки	<i>Мій син, грибок на двох тоненьких ніжках, у перший раз пішов сьогодні в школу.</i> (М. Рильський)
Відокремлені обставини	<i>Один згоряє у труді, не знаючи спочину, а другий сили молоді марнує без упину.</i> (М. Луків)

- Складіть розповідь про види відокремлених другорядних членів речення. Доберіть власні приклади.

- 285** Прочитайте. Доберіть заголовок. Визначте тему й основну думку тексту.

Сивий, високочолий чоловік в окулярах схилився над робочим столом. У правій руці — випробуване жало штихеля*. На кавалочку твердого дерева раз по раз лягають дрібні, тоненькі *штрихи*, настільки мініатюрні, що на них треба дивитися крізь збільшувальне скло. Чоловік *ріже* узір, штучно збільшуючи його... Гравера* важко уявити поза цим *столом*, присунутим до вікна, поза цією кімнатою з ящиками, причандаллям, з книжковими шафами...

Нарешті на схилі літ здійснилася *мрія* Івана Григоровича — повністю віддати свій хист, свій життєвий досвід дереворитам*. Він повернувся в рідні гори і замешкав у Косові, куди колись, у юності, носив продавати свої вироби, де захопився дереворитами, де його, допитливого й жадібного до знань, жорстоко *били* жандарми, вибиваючи бунтівливий, неспокійний дух...

Чоловік невтомно *натискує* на штихель, надолужуючи втрачене. Якби міг, потрудився б і за тих митців, які загубились у безодні злиднів і утисків, у коловороті воєн, боротьби. Скільки *талантів*, молодих і зрілих, знаних і невідомих, пропало марно! Що ними не допрацьовано, не висловлено, належить зробити й виразити новим поколінням митців.

(За М. Яновським)

Штихель — різець, який використовують у гравіруванні.

Гравёр — художник, який створює гравюри (малюнки, вирізьблені на дереві або метали).

Дереворіт — гравюра на дереві.

- Які відокремлені члени відносяться до виділених у тексті слів? Поставте питання до кожного відокремленого члена й визначте їх види (означення, обставини). Які додаткові повідомлення вони містять?
- Перекажіть текст, опустивши відокремлені члени речення або ввівши свої. Що від цього зміниться? Чому?

Комунікативний практикум

286

Складіть невеликий роздум у публіцистичному стилі на одну з тем: «Мій (мої) улюблений(ні) вид(и) мистецтва», «Митцю не треба нагород, його судьба нагородила» (Л. Костенко), уживаючи відокремлені члени речення.

Подумайте і дайте відповіді

1. Які члени речення відокремлюються? Наведіть приклади.
2. Що виражають відокремлені члени речення?
3. Як відокремлені члени впливають на зміст речення?
4. Які граматичні засоби використовуються при відокремленні?
5. Чим виражаються відокремлені члени речення?

Домашнє завдання

287

Виконайте одне із завдань.

A Випишіть із художніх текстів 5 речень із різними відокремленими членами. Підкресліть відокремлені члени речення.

Б Культура мовлення. Запишіть речення, уставляючи пропущені відокремлені члени із довідки. Визначте їх види та з'ясуйте, чим вони виражені.

1. Правнуки Трипілля, внуки Святослава, ..., ми йдемо незламні!
 2. Нами снили поліські пущі, гайдамацькі яри на полях. І прийшли ми до них, ...,
 3. Важкі путі, ..., чужі краї, ..., тебе навчать і мудрості людської і гарт наснаги серцеві дадуть.
 4. Мої слова, ..., гойдає Тихий океан.
 5. Павло з Алету, ..., колись прикрашував свої записки, як він ходив по київських церквах,
 6. Я світ обійшов, я своїми руками неправду боров,
 7. У літній день, ..., колись і я стояв тут під розлогим дубом.
 8. Колись буяла вікопомна слава, ..., ..., яку до спадку брали козаки. (Із творів Яра Славутича)

Довідка: живущі, подолавши пекельний шлях; добірні і прості; молодий монах, поївши каші з січової миски; подолавши в битвах зло тисячоліть; позбавлені спокою, запалі в каламуті; на двобої йдучи; мандруючи; широкосяжна, в подвигах тужава.

28

Відокремлені означення

288 Видатні українці. Прочитайте текст мовчки. Визначте його тему й основну думку. Якого стилю цей текст? Поміркуйте над заголовком. Чому автор назвав В. Симоненка *виглядом*? Що означає це слово?

ВИГЛЯДОМ МОЛОДОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

З глибин народного життя вийшла поезія Василя Симоненка. З мужності народу, з горя його і його звияжної боротьби виспівалась вона. Вийшов він з того дитинства, що його в самій зав'язі опалила війна своїми чорними ураганамми... Дитинство його чуло ридання матерів, *обезумілих від горя над фронтовими похоронками*, воно брело за ними скородити повоєнні поля, хліб насущний.

Хлоп'ям зустрів Симоненко сонячний День Перемоги... *Зболений ранніми болями, одержимий жагою любові до матері-Батьківщини*, він виповів цю любов і цей біль у слові пекучому й шаленому.

...Випоєний соками рідної землі, духовно багатий, сповнений почуття гідності, він очима господаря і спадкоємця дивиться на великі звершення свого народу, на його історію і майбутнє...

Гостроязиковий, насмішуватий, поет ніде не поступається своїм правом викривати рутизну й трутизну, на посміх громадський виставляти все те, що він вважає негідним, принизливим для людини... Він пише віршовані жарти й казки для дітей, зігріті теплим гумором, усмішкою, народним дотепом...

Не примеркла з літами поетична зоря Василя Симоненка... Справді, як молодий витязь, звівся він у нашій поезії, і так виразно чуємо його голос, свіжий, мажорний, юнацьки бадьорий.

(За О. Гончаром)

- Випишіть речення з виділеними відокремленими членами. Зверніть увагу на розділові знаки. До якого слова в реченні вони відносяться й на яке питання відповідають? Як вони впливають на зміст речень і всього тексту? Поекспериментуйте, опустивши їх. Як від цього зміниться зміст речень?
- Доберіть синоніми до слів *витязь, звитяжний, непоборний*.

Відокремленими членами речення найчастіше бувають непоширені й поширені означення, виражені одиничними прикметниками й дієприкметниками та словосполученнями (іменниками в непрямих відмінках, дієприкметниковими зворотами).

Відокремлення означень залежить від змісту вираженої реченням думки: потребує вона чи не потребує додаткового повідомлення. Найчастіше таке повідомлення супроводжує окремий член речення — слово чи словосполучення. Наприклад: *Непорушно стоять дерева (які?), **загорнені в сутінь, рясно вкриті краплистою росю.*** (М. Коцюбинський) *Швидко надходив вечір (який?), **морозний, зоряний.*** (О. Гончар) У першому реченні додаткову інформацію про підмет *дерева* несуть відокремлені однорідні означення *загорнені в сутінь, рясно вкриті краплистою росю*, виражені дієприкметниковими зворотами. У другому ознаки підмета *вечір* розкриваються за допомогою одиничних означень *морозний, зоряний*, виражених прикметниками.

Означення відокремлюємо, якщо воно:

- 1) стоїть після означуваного слова: *Морозний сніг, **блискучий та легкий**, здається, падає на серце прямо.* (М. Рильський);
- 2) стоїть перед означуваним словом і має обставинний відтінок: ***Осяяні сонцем**, гори блищать.* (Олександр Олесь);

3) відноситься до особового займенника (незалежно від позиції в реченні): *Довго, довго чув я, **полонений сном**, солов'їну пісню за моїм вікном.* (В. Сосюра);

4) від означуваного слова відділене іншими членами речення: *На покуті, **залитий сонцем**, під сліпучою синявою неба сидів старий чумак.* (І. Багряний).

Речення з відокремленими означеннями вживаються в різних стилях, але виконують неоднакову функцію. У художньому виступають засобом образності, а в інших — переважно конкретизують думку, доповнюють додатковим повідомленням.

289 Спишіть речення. Підкресліть відокремлені означення. З'ясуйте, чим вони виражені. Зверніть увагу на виділення відокремлених означень комами.

1. Я мав думки, мов корені, і мрії, ночами зазорені. 2. В конюшині лелеки ходять, і не видко червоних лапок, тільки тулуби видко білі, колихані і недосяжні. 3. Мій хлопчику, біжу я за тобою, прибитий блискавками днів твоїх. 4. Запряжений в стежки свого краю, рвонеш ти Україну, наче віз. І, повен титанічного відчаю, снагу вкладеш у дзвін її коліс! 5. Мені, малому, палиця ліскова служила за хорошого коня. (Із творів Д. Павличка) 6. А сі волики були здорові, ситі, круторогі воли, з міцними, здоровими ногами, з дужими, широкими грудями. 7. А через годину, отовплений великою валкою людей, розхристаний, блідий, з синіми губами, Тарас з диким одчаєм і сльозами в очах розказував усе урядникові. 8. Чоловічий голос зараз же замовк, і через кілька хвилин коло воріт показався середнього зросту парубок, років тридцяти, в клітчатих, вузьких, навипуск штанях. (Із творів В. Винниченка)

■ Поміркуйте над змістом четвертого речення. Які уявлення воно у вас викликає?

■ Зробіть синтаксичний розбір першого речення.

290 **Мовознавче дослідження.** Розгляньте таблицю.

Відокремлені означення

Способи вираження означень	Умови відокремлення
Прикметники та дієприкметники	Відносяться до особового займенника; поширені й стоять після означуваного слова

Способи вираження означень	Умови відокремлення
Прикметники із залежними словами, дієприкметникові звороти	Мають обставинний відтінок; два і більше означень стоять після означуваного слова, перед яким уже є узгоджене означення; відділені від означуваного слова іншими членами речення
Одиничні іменники в непрямих відмінках із прийменником чи без нього, словосполучення, неозначена форма дієслова	Уживаються поряд з узгодженими; поширені й стоять після означуваного слова; відносяться до особового займенника

3. З поданих нижче речень доберіть приклади до кожного випадку.

1. А він, сліпий, сивоусий, про колишне плаче. (*Т. Шевченко*)
2. Труди, перелиті в добро і достаток, лягли короваем на щедрі столи. (*М. Луків*)
3. У червонім намисті, зав'язана великою хусткою, Марта була б дуже гарною молодницею. (*І. Нечуй-Левицький*)
4. В глибоких долинах, зелених од винограду і повних сизої імлі, тіснились кам'яні громади. (*М. Коцюбинський*)
5. Артилеристи збилися докупи, збен-тежені і злі. (*О. Довженко*)
6. Вийшла Мила, чорнява, у зморшках, у новій кофточці. (*І. Микитенко*)
7. Як із туману, почали випливати поважні мулли, у зелених чалмах і довгих халатах. (*М. Коцюбинський*)
8. Ось у зливі сонця стоїть він перед вами — засмаглий, з чорним чубом. (*А. Любченко*)
9. Графічний твір може мати єдине призначення — втілити задум художника. (*П. Білецький*)

291 Прочитайте виразно тексти, дотримуючись відповідної інтонації. Визначте стиль мовлення. Доберіть до них заголовки. Аргументуйте свій вибір. Зверніть увагу на розділові знаки при відокремлених означеннях.

З-за хмар обережно виглянув край місяця. Співчутливо торкнувся прохолодою свого срібла чорних ран лісової святині. Перечекав хвилину за легенькою хмаркою. І, заспокоєний безлюддям і тишею, вплив цілковито — повновидий і блідий. Та й завмер нерухомо, болісно здивований довершеним ділом нищення. Рясним віттям

крислатого дуба промінь проредерся аж до лапатої рослини, що нерушимо лишилась у прим'ятій траві... З обпалених, поломлених дерев сльозами падало зів'яле листя. Місяць скрився за хмару.

(Наталена Королева)

Естетичні переживання виникають у процесі сприймання художніх творів. Взаємодія почуттєвої та інтелектуальної сфери під час сприймання художнього твору надає враженню особливої сили. Ідеї, викладені в науковому дослідженні, сприймаються тільки розумом. Наука оперує абстрактними поняттями, узагальнено сформульованими на основі пізнання законів природи і суспільства. Мистецтво завжди втілює ідеї в конкретній формі, загальне розкриває через одиничне. Це особливий спосіб мислення — мислення в образах і образами.

*почуттєвий
інтелектуальний
абстрактний
реальний*

Образи виникають у свідомості людини під впливом реальної дійсності, сприйнятої за допомогою органів чуття. На основі образів пам'яті художник створює нову реальність — художні образи. Образність робить мистецтво незамінним засобом поширення ідей у масах.

(За П. Білецьким)

- Знайдіть в обох текстах речення з відокремленими означеннями, з'ясуйте, до яких членів речення вони відносяться, чим виражені, як впливають на зміст тексту. Дослідіть, чи однакову функцію вони виконують в обох текстах. Якщо ні, то чому? Аргументуйте свої міркування.
- З'ясуйте значення слів у рамці за словником наприкінці підручника.

Гра-змагання

292

Клас об'єднується в три групи, кожна з яких складає розповідь на одну з тем: «Роль поета (художника, ученого) у змалюванні дійсності». Виграє група, яка цікавіше розповідь про це, використовуючи найбільш вдалі стиль і мовні засоби.

Із секретів синтаксису

Не відокремлюємо означення:

1) яке стосується присудка: *На другий день після обіду вона прийшла до мене весела та бадьора* (В. Винниченко);

2) яке стосується не особових займенників: *Я думаю про щось чуже, стороннє, неважне.* (М. Коцюбинський);

3) виражене дієприкметниковим зворотом, що стоїть після одичного прикметника: *Над берегом послався невеликий, густо засвічений білою ромашкою луг.* (В. Козаченко)

Якщо таке означення має уточнювальний характер, то воно відокремлюється: *Блакитний, оповитий серпанком, острів туманіє в морі.* (О. Донченко)

293 Спишіть речення, уставляючи відокремлені означення з довідки. Визначте причини відокремлення та вкажіть, чим вони виражені.

1. Хата моя, ..., тихо пливе між розмірених теплих дощів. 2. Стежину ту, ..., я в забутті веснянім перейду. 3. Хата батьківська, ..., в чистій криниці — прозора вода. 4. Травневий день, ..., де розцвіли червоні паничі. 5. Вікно, ..., — не раз мені воно іще наснитися. 6. Руту-м'яту, ..., я тобі стелитиму у сні. 7. Пливуть поля пополотнілі за міражами в спечну даль. Ці краєвиди, ..., віщують трепетну печаль. 8. Землиця мокра тундрова, (Із творів В. Кулика)

Довідка: чисту, неприм'яту; заколисана зеленню літньою; пречистий після зливи; недавно побілена; прочинене в зимовий сад; чуттям моїм оспівану; серцю милі; поросла мохом і грибами.

294 Складіть речення з поданими нижче висловами. Згадайте, що ви знаєте про порівняння та з якою метою вони використовуються в текстах різних стилів.

Весела, як весна; вільний, як птах; гнучка, як лозина; гордий, як павич; далекий, як зірка; дрібний, як мак; легкий, як пух; моторний, як дзига; рівний, як струна; свіжа, як квітка вранці; твердий, як граніт; щедра, як земля.

295 **Культура мовлення.** Із двох простих речень утворіть одне з відокремленим означенням. Виділіть означення комами.

1. За горою сходить сонце. Гора повита імлюю. 2. Жовтий, гладкий, високий комиш шумів. Він глузував із Соломії, промахуючи над її головою рудим чубом. 3. Він був мокрий, оброшений. Він занепокоєно пішов до верби, з якої грім вибив останнє борошно зітлілої серцевини. 4. Рядом курилась туманом важка соснова гора. Вона була закривавлена, спалена вогнем, який лизав іще червоним язиком

вершечки пнів. 5. Тарас і Козачковський мовчки спустилися вниз. Вони були зачаровані вчистою вечірньою красою. 6. Тарас довго стояв під горою. Його зачарувала краса Дніпра, темної лісистої гори з монастирем. 7. Перед Шевченком вставали степи за Новопетровським укріпленням. Вони були безмежні, спалені сонцем, безводні.

■ Порівнявши речення, дослідіть, як впливають відокремлені означення на їх зміст та емоційне забарвлення.

296 Перебудуйте речення так, щоб виділені відокремлені означення стали невідокремленими й навпаки. Поміркуйте, чи зміниться від такої перебудови зміст речень. Аргументуйте свої думки.

1. У серці моїм мій світ, шовком *тканий*, сріблом білим *мережаний* і перлами обкинений. (В. Стефаник) 2. Кладуться скиби, чорні та глибокі, довгі-предовгі. Гать будуйте кріпку і високу, щоб нас море грузне не залляло. А здалека шумітиме море, в береги скелисті сперте, переможене, приборкане, безпечне. (Б. Лепкий) 3. Далеко видніється ціле місто, таке невеличке, що скоріше б можна назвать його великим селом. У довгій вузькій вулочці, затопленій кіньми, волами, людьми, чути регіт, сварку, торгування. (В. Винниченко) 4. Довгий червоно-золотий блиск розлився по землі. З-поміж сірих пошарпаних хмар, як з кривавої рани, впав на верхи дерев безлистих. (Г. Журба)

■ Зробіть морфологічний розбір виділених слів.

297 **Слово-диво.** Прочитайте виразно уривки з поеми Олександра Олеся «Княжа Україна». Поміркуйте, якими засобами автор змальовує історичні події в Україні та впливає на наш розум і почуття. У чому сила поетичного слова автора?

Розкажу вам про минуле,
Що вже мохом поросло,
Що, нащадками забуте,
За водою попливло.

Пишно квітла Україна,
Повна всякого добра.
Як в раю, жили поляни
Понад хвилями Дніпра.

Над самим Дніпром на горах,
Огороджений з боків
Ровом, мурами, валами,
Київ виріс і розцвів.

Квітне Київська держава,
І могутня, і страшна.
Майже всі вона з'єднала
Українські племена.

Речення з відокремленими членами

- Назвіть у тексті відокремлені означення. З'ясуйте, чим вони виражені і як впливають на його зміст.
- Схарактеризуйте одне з речень за поданим нижче планом.

План характеристики відокремлених означень

1. Запишіть речення, підкресліть відокремлене означення.
2. З'ясуйте, до якого слова воно відноситься.
3. Поставте питання до відокремленого означення.
4. Укажіть, чим воно виражене.
5. Зверніть увагу на інтонацію, прокоментуйте розділові знаки.

- 298** **Культура мовлення.** Замініть частини складних речень на дієприкметникові звороти. Що від цього зміниться? Доведіть, що такі речення синонімічні.

1. На сцені актори виконують п'єсу, яку створив письменник-драматург. 2. Натяки на якісь факти, посилання на імена, що колись добре були відомі, тепер не хвилюють уяву. 3. Література минулих століть рясніє образами, які запозичили з Біблії й античної міфології. 4. За допомогою зорового образу, що побудований на враженнях від форм реального світу, висловити якусь хибну абстрактну думку взагалі не можливо. 5. Мистецький образ, який матеріалізував художник, ми порівнюємо з образом, який зберігає наша пам'ять. 6. Ще дивовижніше бачити людину, яка зроблена з каменю, краєвид, що відтворений фарбами на полотні. 7. Настрій, що породжується портретним образом, залежить і від настрою зображеної людини, і від засобів виконання. (За П. Білецьким)

- З'ясуйте значення висловів *мистецький образ, портретний образ*.

Комунікативний практикум

- 299** Складіть і розіграйте діалоги за поданими ситуаціями.

A Ви були на екскурсії в художньому музеї. Вас вразила поетична краса українського пейзажу на одній із картин, і виникло бажання описати його в прозовій або віршованій формі. Складіть художній опис картини, використовуючи речення з відокремленими означеннями.

Б Весна. Ви на прогулянці в міському парку чи на околиці села або в лісі. Вас вразила краса природи, буяння зелені, квітів. Розкажіть про свої враження товаришеві. У розповіді використовуйте речення з відокремленими означеннями.

Подумайте і дайте відповіді

1. Чому означення в реченні можуть бути відокремленими?
2. Чим виражаються відокремлені означення? Наведіть приклади.
3. За яких умов можливе відокремлення означень? Аргументуйте прикладами.
4. Наведіть приклади, коли означення не відокремлюємо.
5. На матеріалі текстів, уміщених у параграфі, доведіть, що речення з відокремленими означеннями вживаємо в усіх стилях мовлення, але в різних функціях.

Домашнє завдання

300

Складіть твір-опис поданої картини в художньому стилі. Доберіть поетичний заголовок. Використовуйте поширені та непоширені (одиничні) відокремлені означення.

В. Орловський. Український пейзаж з вітряком

Розвиток мовлення

Конспектування прочитаного тексту

301 Прочитайте текст. Якого він стилю? З'ясуйте його основні тези. Доберіть заголовки.

Читання тексту починається зі свідомого чи несвідомого визначення мети читання. Конкретна мета — це той кут зору, під яким ви сприймете інформацію. Усвідомлення мети сприяє кращому осмисленню прочитаного, дозволяє виділити в тексті головне й відкинути неістотне, зробити необхідні висновки та узагальнення.

Робота з книгою є індивідуальною, творчою. Вона залежить і від конкретної мети, і від характеру тексту, і від особистості читача. Однак існують усталені, загальноприйняті прийоми й методи ведення записів, про які йтиметься далі. Основну увагу ми зосередимо насамперед на тих формах запису, які дозволяють передати конкретизований зміст текстової інформації,— це **план**, **тези** та **конспект**. А почнемо з найбільш короткої, але водночас достатньо місткої форми запису — з плану.

План — це короткий послідовний перелік основних питань або тем тексту. До цієї форми запису прочитаного ми вдаємося тоді, коли хочемо краще зрозуміти структуру та зафіксувати основні теми книги або статті. План великої книги — це, по суті, її розширений оглав (зміст). Але він може бути складений і до певної частини тексту.

План передує тезуванню та конспектуванню — більш складним формам запису. І план, і тези, і конспект — це аналітичні записи прочитаного. На відміну від виписок (цитат), ці форми записів потребують відповідного аналізу та перекодування інформації.

Перш ніж скласти план, ви повинні прочитати весь текст або ту його частину, яку належить опрацювати. В остаточному вигляді план записують лише тоді, коли визначено головну думку твору та виділено основні питання, що її розкривають. Ви вже вмієте це робити, але поміркуймо, чи найкращим чином? Пригадайте, чи робите ви під час читання позначки? Чи виписуєте найважливіші місця? Усе це є необхідним для успішного опрацювання книги чи статті.

(Із кн. «Учіться висловлюватися»)

- Поміркуйте, яку нову інформацію ви одержали від читання тексту. Зробіть виписки основних понять, з якими ознайомилися.
- Складіть план прочитаного (простий або складний) і стисло перекажіть текст, дотримуючись плану. Використовуйте речення з відокремленими членами.

302 Прочитайте текст. Осмисліть його та запам'ятайте.

Як відзначається в словнику української мови, слово *відтворення* має декілька значень: 1) створювати, виробляти знову те саме; повторювати, відновляти; 2) передавати що-небудь із максимальною точністю; 3) відновлювати в пам'яті, пригадувати.

У роботі з текстом *відтворення* — це розумова дія, що полягає у відновленні змісту почутого або прочитаного в певній словесній формі. Робота з текстом передбачає складання плану, тез і конспекту. Це не просте відтворення, а складні види записів, що є результатом переробки інформації, згортання її та точну передачу змісту і структури почутого або прочитаного тексту.

План — це порядок розміщення певного викладу, його композиція. План містить сукупність основних думок, виражених у тексті, а точніше — короткий послідовний перелік основних питань або мікротем тексту.

*відтвóрення
ті́пи плáнів
тезува́ння
конспектува́ння*

Розрізняють такі типи планів: *простий і складний, називний, питальний, тезовий, цитатний*. У простому плані виражаються найбільш важливі елементи тексту, а складний план відображає структуру тексту більш детально.

Пункти плану можуть бути оформлені у вигляді: а) називних речень; б) питальних речень; в) розповідних речень у формі тез; г) цитат із тексту.

Теза — це положення або ствердження, що розвивається й доводиться в тексті чи його фрагменті. Теза формулюється у вигляді розгорнутого розповідного речення. Вона відрізняється від пункту плану тим, що є стислим повідомленням про те, що було назване в його формулюванні.

Складання тез (*тезування*) — це розширення плану, детальніше відтворення мікротем тексту. Тезування є безпосередньою підготовкою до конспектування.

Слово **конспект** означає короткий запис змісту певного тексту. Конспект складається з плану тексту та стисло викладених положень, фактів і прикладів. Конспект тексту повинен бути логічним, зв'язним, послідовним. Справді, конспект — це короткий зв'язний виклад змісту будь-якого тексту в письмовій формі. Під конспектуванням розуміється процес мисленнєвої переробки й писемного відтворення почутого або прочитаного тексту.

Конспектування — складний процес, у якому поєднується аудіювання або читання з письмом.

(М. Пентилюк)

■ Знайдіть у тексті визначення слів, що в рамці, і запишіть.

Увага! Запам'ятайте оформлення конспекту:

- 1) паспортні дані тексту, що конспектується (автор, назва, де надрукований);
- 2) уживання скорочених слів, аббревіатур, спеціальних позначень;
- 3) цитування й посилання на джерело;
- 4) виділення в тексті найголовнішої інформації (підкреслення, введення в рамки, виділення написаного різними кольорами).

303 Прослухайте або прочитайте текст. Якого він стилю? Аргументуйте свою думку. Виділіть мікротеми, складіть тезовий план і запишіть.

СУЧАСНИЙ КАЛЕНДАР

Календар, яким ми нині користуємося, має римське походження. До Юлія Цезаря в Римі був складений місячно-сонячний календар, у який часто вносились поправки. 46 року до нашої ери було проведено докорінну реформу існуючого календаря з переходом на сонячний, названий юліанським — на честь прославленого полководця і правителя.

Юлій Цезар запровадив чотирирічний цикл, у якому три роки були звичайні — 365 днів, а один — високосний — нараховував 366 днів. Цей день припадав на 29 лютого, що збереглось і дотепер.

За Юліанською системою рік тривав приблизно 365 дів 5 годин і 48 хвилин. Різниця незначна, та з бігом століть ця маленька неточність виливалася у дні і ночі. Учені астрономи звернули увагу на

неточність юліанського календаря лише у XIII столітті. З XIV століття починає готуватися нова реформа календаря. Ця справа повністю перейшла в руки церкви, оскільки для обчислення дати Великодня за вихідну точку брався день весняного рівнодення — 21 березня. Унаслідок помилки ця дата весь час відсувалася назад.

Реформа була проведена папою Григорієм XIII у 1582 році. Новий календар став називатися григоріанським, або «новим стилем» відносно юліанського «старого стилю». Реформа полягала в тому, що після 4 жовтня 1583 року мало настати не 5, а відразу 15 жовтня. Початок весни 1583 року знову припадав на 21 березня. Щоб запобігти в майбутньому запізненню календаря, постановили кожні 400 років рахувати менше на 3 високосних. Практично це торкнулося років, якими закінчуються століття: 1700, 1900 і т. д. За григоріанською системою, роки, числа яких закінчуються двома нулями, високосні лише в тому випадку, якщо перші дві цифри діляться на чотири.

Новий календар не відразу був прийнятий в Європі. Тільки ті країни, в яких неподільно панувала католицька церква, підкорилися буллі папи Григорія XIII. Реформа вважалася суто католицькою і не мала успіху в країнах з православним, англіканським, протестантським віросповіданнями, тим більше що наукове обґрунтування її з'явилося тільки 1603 року. У 1582–1583 роках на «новий стиль» крім Італії перейшли Іспанія, Франція, Польща, Португалія, Нідерланди.

Аж до кінця XVIII століття в Росії не стояло питання про реформу календаря. Та з розвитком культурних, торговельних, політичних зв'язків, зіткнувшись з існуванням двох календарних систем, змушені були визнати переваги григоріанського календаря. Робилися спроби календарних реформ у 1860 та 1864 роках. Однак тільки 1918 року затверджується григоріанський календар. Досі різниця його з юліанським становила вже 13 днів.

Хоч у щоденному житті користуються «новим стилем», православна церква залишилася вірною «старому стилеві». Релігійні свята, пости, богослужіння відбуваються за юліанським календарем.

(За Д. Пельці)

■ Чим відрізняється тезовий план від простого? За складеним вами тезовим планом стисло перекажіть текст.

Зразок

Простий план	Тезовий план
<ol style="list-style-type: none"> 1. Юліанський календар. 2. Чотирирічний цикл. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Складений у часи Юлія Цезаря в Римі місячно-сонячний календар був названий юліанським. 2. Юлій Цезар запровадив чотирирічний цикл, що зберігся й досі.

Як конспектувати текст

1. Уважно прочитайте (прослухайте) текст.
2. Визначте тему й основну думку.
3. Виділіть мікротеми (абзаци).
4. Складіть план (простий або складний).
5. План розгорніть у тези.
6. Розширюючи тези, стисло перекажіть і запишіть текст.
7. Дотримуйтесь правильного оформлення конспекту.
8. Перевірте грамотність написання.

304 Уважно прочитайте текст. Доведіть, що це науковий стиль.

ІЗ ЧОГО ПОЧИНАЄТЬСЯ КОНСПЕКТ?

Перш ніж відповісти на це питання, хочемо звернути вашу увагу на те, що під словом «конспект» розуміють і спосіб запису прочитаного (або почутого), і самі ці записи, тобто результат конспектування. Із чого починати конспектування, ви вже знаєте. Треба скласти план аналізованого тексту і сформулювати основні його тези. Але як правильно вести записи в конспекті? Як поєднати фрагментарні нотатки у струнку, логічну систему?

Конспект, як правило, ведеться в окремому зошиті. На першій сторінці ви обов'язково маєте записати паспортні дані книги, над якою працюєте. Бібліографічний опис книги має чітку послідовність: спочатку пишуться прізвище та ініціали автора, потім записується назва книги, після цього вказуються вихідні дані: місто, видавництво, рік видання й кількість сторінок. Джерелом для бібліографічного опису служить титульна сторінка книги. Зверніть увагу на форму запису паспортних даних книги:

Кононенко В. І. Рідне слово. — К. : Богдан, 2001. — 304 с.

Ця форма теж є усталеною, і щоб не припускатися тут помилок, орієнтуйтеся на бібліографічний опис, який часто трапляється перед анотацією книги.

Після цього ви складаєте план конспекту. У його основі може бути зміст книги, вміщений у кінці або на початку видання. Якщо ж зміст і структура тексту зазнають під час конспектування помітної переробки, план конспекту може значно відрізнятись від оглаву. Пункти плану доречно подавати й у самому тексті конспекту як назви відповідних його фрагментів, частин.

Матеріали конспекту доречно записувати на правій сторінці зошита. Ліва сторінка служитиме для запису власних думок, коментарів, оцінок. Згодиться вона й для різних доповнень, уточнень, які можуть з'явитися вже після написання конспекту. Дві суміжні сторінки дадуть змогу розташувати всі записи симетрично, що значно полегшить роботу з ними.

Ви знаєте, що цитати — це різновид прямої мови, правила запису якої вчили на уроках мови. Але не зайвим буде нагадати, що, крім лапок, у кінці цитати ви обов'язково повинні вказати її джерело. У конспекті достатньо поставити в дужках сторінку, з якої взято цитату, оскільки на початку конспекту подають бібліографічний опис джерела. Не забувайте також ставити крапки в місці пропущених при цитуванні слів, незалежно від того, на початку, у кінці чи в середині речення зроблено пропуск. Якщо ж у цитаті випущено ціле речення або кілька суміжних речень, то тоді крапки беруться в кутові лапки. Крім того, при цитуванні ми зобов'язані відтворювати й різні авторські виділення в тексті. Їх прийнято позначати відповідними підкресленнями: напівжирний шрифт — прямою лінією, курсив — хвилястою, розрядку — пунктиром. Будьте уважними при цитуванні, не допускайте жодних неточностей у передачі авторського тексту!

(Із кн. «Учіться висловлюватися»)

■ Складіть план прочитаного й законспекуйте текст.

29

Відокремлені приклади

305 Прочитайте текст. Доберіть заголовок і визначте жанр висловлювання. Поміркуйте, як зміст тексту допомагає пізнати характер автора.

Моя мати, *Стефанія Степан*, ходила 1924 року на український тайний університет, аж доки польський уряд не ув'язнив його членів. Посидівши трохи в темноті й роздумавши свою долю, вона вирішила втікати за кордон, до Праги. Там її познайомили з молодим студентом медицини, *Михайлом Вовком*. Вона закохалася і вийшла заміж. Це все склалося для мене чудово.

Кожний то має амбіції на світі Божім, а моєю було, безперечно, щоб мене поласкали вперше бабусині руки теплою бориславською водичкою в широкій балії*... У Тюдові, коло Кут, жила батькова мати, *моя друга бабуля*. Її дерев'яний дім стояв серед тої гори, яку полощуть три потоки. В долині в'ється ще й досі Черемош, як зелена гадюка. Довкола бабусиного дому цвіли, як бур'ян на волі, запахущі квіти всіяких родів... Ганок пахнув живицею*, аж у носі свербіло...

Не кожна дитина має таке велике щастя — гуляти собі в бабусинім домі, качатися на Перцевім полі... На цьому полі я думала собі поставити хату з кругляків, класти між вікна зимою ягоди калини, щоб позамерзали й посолодди*, і їсти собі малаї* з калиною. Я носила б, очевидно, гуцульську одужу, кутий хрестик на намисті й перстень-чорнобривчик.

Бабуся, *батькова мати*, мала золоте серце і славу на далекі села...

(За В. Вовк)

Балія — велика миска, таз.

Живиця — смола із сосни або ялини.

Посолоднути — стати солодшим.

Малаї — хліб із кукурудзи.

- Визначте, яким членом речення є виділені в тексті слова й словосполучення. Як вони впливають на зміст тексту? Чим відрізняються від відокремлених означень.
- Перекажіть текст від третьої особи. Що від цього зміниться? Чому авторська розповідь (від першої особи) більш емоційна, тепліша й щиріша?

Прикладки як особливий вид означень відокремлюємо в реченні. Наприклад: *Сільський чабан, **дід Свирид**, показав та розказав мені, як із тієї солом'яної стріхи брля шити.* (Ю. Збанацький) Відокремлені прикладки бувають **непоширені** й **поширені**, тобто виражені одним словом і словосполученням.

Як і відокремлені означення, відокремлені прикладки містять додаткові повідомлення, конкретизують висловлювану думку.

Відокремлена поширена або непоширена прикладка може уточнювати власну назву, у реченні стоїть після неї: *Дмитрик, **восьмилітній хлопчик**, вискочив з душною хати.* (М. Коцюбинський)

Відносячись до особового займенника, поширена або непоширена прикладка (це найчастіше прикладка, що конкретизує, називає особу або предмет, про які йдеться в реченні) відокремлюється на письмі **комою**: *Благословенні ви, **вітрила лазурові життя і юності, жадоби і любові**.* (М. Рильський) *На ослінчику вона, **матуся**, сидить.* (А. Тесленко)

Якщо прикладка — власна назва, має уточнювальне значення та стоїть після означуваного слова або є видовим поняттям, вона відокремлюється **тире**: *Дочки — **Ольга й Олена** — визбирували на городі картоплю.* (В. Козаченко); *Дерева були єдиним захистком усього живому — **птахам, тваринам, кохам**.* (В. Бичко)

Відокремлюємо прикладки, якщо вони приєднуються до означуваного слова (іменника) за допомогою сполучників *або, тобто, цебто (себто), особливо, навіть, переважно, родом, на ім'я (ймення)* тощо: *Дядька Лева небіж, **Лукаш на ймення**.* (Леся Українка)

Речення з відокремленими прикладками, як і відокремленими означеннями, уживаються в різних стилях, але виконують не однакові функції. В одних випадках слугують засобом уточнення, конкретизації думки й усього тексту, в інших — несуть додаткове, емоційно-експресивне забарвлення і є засобом образності.

306 Прочитайте уривки з поезій Євгена Маланюка. Випишіть відокремлені прикладки й означувані слова. Поміркуйте, як вони впливають на зміст поетичних рядків.

Внук кремезного чумака,
січовика блідий праправнук,
я закохавсь в гучних віках,
я волю полюбив державну.

А мені ти [Україна] — фата-моргана
на пісках емігрантських Сахар —
ти, краса землі несказанна,
нам немудрим — даремний дар!

Напружений, незламно-гордий,
залізних імператор строф —
веду ці вірші, як когорти,
в обличчя творчих катастроф.

А ніч —
лунка безодня — дзвеніла зорями.

Дзвенить вода. Це він, це він синіє —
балада хвиль — Дніпро.

На горі спить Київ — степова Олександрія —
під золотом царгородських мозаїк.

Хай згинуло, хай загуло —
вони лишилися, як криця.

- Які з висловлювань поета вам найбільше сподобалися? Дізнайтеся з різних джерел про життєвий шлях Євгена Маланюка.
- Поміркуйте, що поет хотів сказати рядками другої строфи.

307 Спишіть речення, уставляючи замість крапок потрібні за змістом відокремлені приклади з довідки.

1. Яновський — ... — завжди тяжко переживав особисті прикрощі і біди народу. (*С. Плачинда*) 2. У Каневі — ... — постійно стоїть один козацький полк. (*Г. Боплан*) 3. Вони (...) не знали, що його, ... — високого, ставного, з красивим благородним обличчям, побачити неможливо. (*С. Плачинда*) 4. Хазяйка, ..., застелила табурет

газетою, налила в бляшані кухлі кип'яток. (С. Борзенко) 5. ..., він (...) сам став у лави ковалів народного щастя, свободи, братерства. (П. Тичина) 6. Ліс, або, як серби кажуть, ..., — це не просто сосни та дуби. (М. Рильський) 7. І Лисенко її любив співучо-ніжною душею, і невідомі глядачі — ..., як годиться — біля театру, уночі в її (...) впряглись у колісницю. (М. Рильський)

Довідка: людина делікатної вдачі; стародавньому місті і фортеці; глядачі, Яновсько-го; тридцятилітня худенька жінка в жовтій кофтинці; син коваля, Франко; шума; студентство, молодь, Марії Заньковецької.

- Порівняйте варіанти речень й аргументуйте, як впливають відокремлені прикладки на зміст.
- Прочитайте виразно речення та зверніть увагу на розділові знаки. Поміркуйте, з якою метою, крім коми, відокремлені прикладки виділяються тире й дужками.
- Зверніть увагу, якими рисами зовнішності й характеру письменники наділяють Юрія Яновського, Івана Франка, Марію Заньковецьку. Яку роль у цих висловлюваннях відіграють відокремлені члени речення?

308 **Мудрість народна.** Прочитайте прислів'я. Визначте в них відокремлені означення та прикладки. З'ясуйте значення кожного вислову.

1. Козак має душу, широку, як степ, і серце, чисте і *бездонне*, як небо, вмите дощем. 2. *Невчасна* велич страшна, як *неміч*. 3. Хитрий, як лис, дурний, як гуска, а впертий, як свиня. 4. Любов, як *перстень*, не має кінця. 5. Красивий, наче земля весною. 6. Зимне тепло, як *мачушине* добро. 7. Зимною деньок, як комарів носок. 8. Нема цвіту яснішого, як маківочка, нема роду ріднішого, як матіночка.

- Які людські чесноти стверджуються змістом прислів'їв? Яке з прислів'їв вам найбільше сподобалося? Чому?
- Поясніть написання виділених слів. Назвіть орфограми.

309 **Слово-диво.** Прочитайте текст «ланцюжком», замість крапок добираючи до виділених слів відокремлені прикладки. Утворений текст запишіть. Дослідіть, як вплинули на зміст тексту введені вами члени речення. Зробіть висновок про роль відокремлених прикладок у мовленні.

СЛОВА ВЧЕНІ І НЕВЧЕНІ

Усі прояви життя — від тремтіння травинки на лузі до пророчої Тарасової думи — зберігає народ у рідному слові, передаючи

нащадкам, ..., естафету гідності, мужності й любові. Проходять віки, вмирають люди, але живе народ — ..., допоки лунає рідна мова й пісня рідна. Допоки буде перегук поколінь і потреба серця шанувати й леліяти слово матері —

Які слова в українській мові найдавніші? Чи залишилися слова, які українська мова, ..., знала ще за часів її народження? Так, залишилися й молодо звучать і досі. Не доторкнулися до них, ..., тлінь і забуття. Бо ці слова, ..., нарекли вічне.

Назвемо лише одне слово. Це слово *мати*. Воно, ..., прийшло до української мови з прасивої давнини. Нашій мові слово *мати* передала праслов'янська мова, що була спільною для всіх слов'ян у найдавніший період історії.

(За І. Вихованцем)

- Зробіть синтаксичний розбір першого речення. Який член речення виділений тире? Дайте пояснення.
- З'ясуйте будову й значення слів *прасива*, *праслов'янська*. Яку роль відіграє в них префікс?

Із секретів синтаксису

Прикладки зі сполучником *як* виділяємо комами тільки тоді, коли вони виразно відокремлюються інтонаційно та мають додатковий смисловий відтінок причиновості. Наприклад: **Як учений, етнограф і фольклорист**, Франко все життя з палким інтересом ставився до народної творчості. (М. Рильський) В інших випадках кома не ставиться. Наприклад: Шевченко **як поет** відомий усьому світові. (Л. Новиченко)

- 310** Складіть по одному реченню з поданими порівняльними зворотами, щоб вони виступали в ролі прикладок: 1) відокремлених; 2) невідокремлених.

Як оркестр; як море; як митець; немов сонячні зайчики; мов пустотливе дитя; як голубе дзеркало; мов намистинки; як казкова країна; немов метелик; наче чорні стріли; мов дитячий сміх; як ясні очі.

- 311** Побудуйте висловлювання, розставляючи речення в потрібному порядку. Доберіть заголовки. Утворений текст запишіть, підкресліть відокремлені прикладки й поставте, де треба, розділові знаки.

1. А генічани як дбайливі господарі допомагають у цьому. 2. Хвили чудернацькі морські баранці грайливо накочуються на золотистий берег Арабатської Стрільки. 3. Азовське море перлина півдня України гостинно зустрічає відпочивальників і туристів кожного року. 4. Піщана коса унікальне явище природи має безліч цілющих джерел, що приваблюють багатьох туристів. 5. Воно улюблене місце відпочинку завжди чарує всіх надзвичайним колоритом і мелодійним плюскотом. 6. Тут будують бази відпочинку тобто пансіонати. 7. Зусиллями цих людей бізнесменів і лікарів зводиться бальнеологічний центр так звана бальнеологія.

Комунікативний практикум

312

Складіть усну розповідь про особливості відокремлення прикладок. Доберіть власні приклади або скористайтеся текстами попередніх вправ.

313

Складіть діалог із теми «Спогади про відпочинок». Розіграйте його з однокласником (однокласницею). У діалозі використайте речення з відокремленими прикладами.

314

Краса врятує світ. Пригадайте популярні українські пісні, у яких опетизовано красу українки. Усно опишіть дівчину, зображену на ілюстрації. Уживайте відокремлені прикладки.

М. Рачків. Дівчина-українка

Подумайте і дайте відповіді

1. Яка основна причина відокремлення прикладок?
2. Що спільного у відокремленні прикладок й узгоджених та неузгоджених означень?
3. У яких випадках прикладки обов'язково відокремлюємо? Наведіть приклади.
4. Чим виражаються прикладки і як це впливає на їх відокремлення?
5. Доведіть на прикладах, що порівняльний зворот може виступати в ролі відокремлених прикладок.
6. З якими сполучниками прикладки відокремлюємо?
7. Яку роль виконують відокремлені прикладки в текстах різних стилів? Аргументуйте свої думки.

Домашнє завдання

315

Виконайте одне із завдань.

А Спишіть речення. Підкресліть відокремлені прикладки й означувані слова. Зверніть увагу на особливості їх зв'язку. Назвіть слова, що їх пов'язують між собою.

1. Отаман полюбив Миколу і настановив його за крилаша, себто свого помічника. (*І. Нечуй-Левицький*) 2. Ці велетні, тобто величезні дерева, ростуть далеко одне від одного. (*Панас Мирний*) 3. У тій хвилині роздалося за дверима в сінях шуркання чобіт, тобто знак, що хтось із села прийшов. (*І. Франко*) 4. Орфографію, або правопис, людина засвоює ще в школі. (*Із журналу*) 5. Образи мистецтва, зокрема літератури, ми домальовуємо нашою уявою. (*П. Білецький*)

- Доберіть синоніми до слова *велетні*.
- Зробіть розбір виділених слів за будовою.

Б Складіть і запишіть речення з поданими стійкими словосполученнями. Згадайте, що ви знаєте про порівняння й про те, з якою метою вони використовуються в текстах художніх творів.

Холодний, як лід; білий, як стіна; багатий, як осінь; блакитний, як небо; боязкий, як заєць; відважний, як тигр; великий, як світ; весела, як пташка; гнучка, як тополя; дужий, як ведмідь.

30

Відокремлені обставини

316 Прочитайте текст уголос. Якого він стилю? Доберіть заголовок. Визначте тему й основну думку тексту.

Посіявши зерно, селяни говорили: «Уроди, Боже, на трудящого, на ледачого, на старця, на крадія і на всяку долю». У народі споконвічно визнавалася незаперечність того, що кожному потрібно жити й плодити потомство на цій землі...

Характеризуючи той чи інший народ, виділяючи етнічну* групу або навіть жителів однієї місцевості, люди прагнули якимось позначити, відчутти характерні риси.

Підмічаючи відмінності в національних* типах, уловлюючи несхожість національних характерів, народ у повсякденному житті більше звертав увагу не на національність, а на те, наскільки товариська людина, яка від неї користь іншим. Цьому можна знайти підтвердження і в багатьох працях дослідників народного побуту.

Зла доля, поклик вітрів, цікавість, жадоба, образа часом зривали людей з насиджених місць і гнали курними шляхами. Кого тільки не приймало, наприклад, вільне запорозьке братство, представників яких тільки національностей не збирало під січовими прапорами!..

Як наслідки змішаних шлюбів народжувалися «суржики»* — плуталися мови. Але ніхто не ділив батьківщини. А вона була у всіх одна — Україна.

(За В. Супруненок)

Етнічний — народний; який стосується певного народу.

Національність — приналежність особи до нації, держави або народу.

Суржик — елементи двох або кількох мов, об'єднані штучно, без дотримання норм літературної мови.

- Знайдіть у тексті дієприслівникові звороти. Яким членом речення вони виступають?
- Зробіть синтаксичний розбір виділеного речення. Дослідіть, яку смислову роль відіграють у ньому однорідні члени.

317 **Мовознавче дослідження.** Розгляньте таблицю. Які відомості про відокремлені обставини є для вас новими?

Відокремлені обставини

Спосіб вираження відокремлених обставин	Умови відокремлення	Приклади
Одиничні дієприслівники	Якщо дієприслівник означає час, причину, умову дії тощо	<i>Що, дівуючи, Мотря придбала, те все позношувала.</i> (Панас Мирний)
Дієприслівникові звороти	Незалежно від місця відносно дієслова-присудка	<i>Пройшовши з кілометр, вони знову побачили короткі спалахи і темні постаті.</i> (М. Стельмах)
Прислівники та іменники в непрямих відмінках	Іменники в непрямих відмінках, що мають обставинне значення; обставини з прийменниками <i>незважаючи на, починаючи з, кінчаючи, наперекір</i>	<i>Інші, в надії на заробіток, прискорили ходу.</i> (П. Панч) <i>Незважаючи на малюсінький вітер, парило і робилося душно.</i> (Гр. Тютюнник)

318 Прочитайте уривки з поезій Івана Драча. Знайдіть відокремлені обставини. Визначте, до якого слова в реченні вони відносяться, на яке питання відповідають і чим виражені.

1. А влітку ішли вершники крізь ніч, долаючи розлючену запону, а Вам [Юрію Яновському] зоря тулилась все до віч, зростаючи в троянду у червону. 2. Вони запеклись — ці вогненні слова, писались штиком у воєнну годину. Писав їх москвич, і башкир, і грузин, і кров'ю, ступивши на міну, писав України коханої син: «Любіть Україну! Любіть Україну!» 3. Ми любим її — карооку таку в мільярдному морі пшениці, де сонце лежить, мов дитя в сповитку, де вічні ширяють зигзиці. 4. Прокляттям будеш, коли зламаєшся, як перо, коли злякаєшся, як пензель, коли вирвешся од страху, як ди-

*недолугий
нікчёмний
хаплівий
ошалілий*

ригентський жезл. 5. Ти намагався писати про Неї [Чорнобильську Мадонну] — Вона пише тобою, як недолугою ручкою, як нікчемним пером, як олівцем хапливим і ошалілим. 6. Петербурзьким шляхом, по коліна грузнучи в заметах, боса йшла зморена, полатана Вкраїна, муку притуливши до чола.

- Який алегоричний образ постає перед нами в останньому реченні? Чим ускладнене це речення?
- З'ясуйте за словником значення слів у рамці й складіть із ними речення.

Серед відокремлених членів речення особливе місце належить **обставинам**.

Відокремлюємо обставини:

— виражені **дієприслівниковими зворотами**, незалежно від місця в реченні: *Майже в кожному вірші Тарас Григорович, перебуваючи в Орській фортеці, заливався журною тугою за рідним краєм.* (В. Скуратівський) *І тремтить схвильоване колосся, прихилившись до мого плеча.* (О. Теліга) *Вклонившись гречно, повів промову польський посланець.* (Яр Славутич);

— виражені **одиничним дієприслівником**, що відноситься до дієслова-присудка: *І я, заплакавши, назад поїхав знову на чужину.* (Т. Шевченко);

— приєднані до основного речення сполучниками *незважаючи на, наперекір, починаючи з: Аліна, незважаючи на свій жвавий, веселий характер, читала серйозні книжки.* (О. Іваненко)

Звороти зі словами у зв'язку з, на відміну від, завдяки, відповідно до, усупереч, з причини, за згодою та ін. виступають у ролі обставини, але в реченні їх можемо **відокремлювати й не відокремлювати** (за бажанням мовця). Порівняйте: *Поїзд, згідно з розкладом, прибув до Одеси.* — *Поїзд згідно з розкладом прибув до Одеси.*

Відокремлені обставини, як і відокремлені означення, можуть мати порівняльне значення й приєднуватися до основного речення за допомогою сполучників *як, мов, немов, ніби, нібито, начеб, неначе*. Наприклад: *Мов келихи, повні вогню золотого, палають дуби в голубій далині.* (Яр Славутич) — *палають (як?) мов келихи.*

Не відокремлюємо дієприслівникові звороти фразеологічного типу: *сидіти склавши руки, працювати не покладаючи рук, говорити не переводячи подиху* тощо.

Відокремлені обставини, як і відокремлені означення та прикладки, виконують у реченні й тексті різні стилістичні функції. Вони конкретизують, доповнюють висловлену думку, виступають засобом образності, надають емоційно-експресивного забарвлення як реченню, так і всьому текстові.

319 Спишіть речення, уставляючи з довідки пропущені обставини. Визначте їх види.

1. Коло пасіки росли яблуні й груші, (*І. Нечуй-Левицький*)
2. Часом він схоплювався серед ночі і спросоння, ..., кликав Маланку. (*Панас Мирний*)
3. Зустріч ця, ..., оживила Олену. (*І. Вільде*)
4. Весняний вітер нетерпляче зітхає, (*Леся Українка*)
5. Степан стояв коло поруччя на палубі, (*В. Підмогильний*)
6. Перед ним, ..., стояли високі вогняні гори. (*М. Коцюбинський*)
7. Осінні дні мандрують, ..., і вечори нудьгують в димарях. (*П. Карманський*)

Довідка: посихлявши густе гілля в пасіку над вуликами; незважаючи на сумні обставини; оббігаючи узлісся та розвіваючи гілля плакучій березі; з якимсь жахом у голосі; як черниці; на крайнебі; втопаючи поглядом у нічному небі.

- Зіставте варіанти речень і з'ясуйте, які з них краще й точніше висловлюють думку.
- Дайте характеристику відокремлених обставин, скориставшись планом. Зробіть синтаксичний розбір четвертого речення.

План характеристики відокремлених обставин

1. Виділіть у простому реченні відокремлений член.
2. З'ясуйте, до якого члена речення він відноситься.
3. Поставте до відокремленого члена питання.
4. Укажіть, чим він виражений (одиничний дієприслівник, дієприслівниковий зворот, іменник у непрямому відмінку).
5. Визначте вид обставини за значенням.
6. Зверніть увагу на інтонацію та розділові знаки.

320 **Слово-диво.** Прослухайте уривок із тексту, розглядаючи репродукцію картини Володимира Костецького «Повернення». Визначте тему й основну думку тексту. Доберіть заголовок. Якого стилю текст? Аргументуйте свої твердження.

...І враз — наче дикий постріл серед мертвої тиші — зривається дитячий крик: «Тато йдуть!» Онисько *нагло сполохався* і, перестрибуючи через наші голови, кинувся назустріч незнайомому чоловікові. Збуджені, й ми шмигнули за Ониськом, але випередити його ніхто не міг — якась надприродна сила несла хлоп'я, щасливе й *збентежене*. Він, чіпляючись великим пальцем за кінці широких холощ, кілька разів падав, але тут же зводився і знову біг. «Тато! — крізь сльози волато дитяче ридання. — Татусю любий!»

(В. Скуратівський)

В. Костецький. Повернення

- Які почуття викликав у вас текст? Як авторові вдалося висловити щирі почуття синівської любові в «дітей війни»?
- Доберіть синоніми до виділених слів. Порівняйте їх емоційне забарвлення й доведіть доцільність слів, використаних автором.
- Прочитайте текст, опустивши відокремлені члени. Дослідіть, як змінився його зміст та емоційне забарвлення від такої перебудови. Зробіть висновок про стилістичну роль відокремлених членів речення.

321 **Мудрість народна.** Спишіть прислів'я та приказки. Підкресліть дієприслівники й дієприслівникові звороти та визначте, яким членом речення вони виступають.

1. Не спитавши броду, не лізь прожогом у воду. 2. Дивлячись на ліс, не виростеш, а дивлячись на людей, багатим не станеш. 3. Не поговоривши з головою, не бери руками. 4. Не розбивши крашанки, не спечеш яєчні. 5. Не піднявшись на гору, не побачиш долини. 6. Навчаючись, дізнаєшся, як мало ти знаєш. 7. Розпитуючи, гори перейдеш, а мовчки і на рівнині заблукаєш. 8. На чужу роботу дивлячись, ситим не будеш.

Речення з відокремленими членами

- Доведіть, що всі подані речення односкладні. Визначте, до якого виду односкладних речень вони належать.
- Зробіть синтаксичний розбір першого речення. Поміркуйте над думкою, висловленою в шостому реченні.

Із секретів синтаксису

Якщо дієприслівник стоїть після дієслова й означає спосіб дії, то він виконує функцію невідокремленої обставини: *Діти сиділи деякий час задумавшись*. (М. Коцюбинський)

- 322** Спишіть речення, підкресліть відокремлені обставини та з'ясуйте, чим вони виражені.

1. З самого рання летять чайки в поле, углиб суходолу. (О. Гончар) 2. Всупереч зовнішній *легковажності*, Люба напрочуд чесно уміла зберігати таємниці. (О. Гончар) 3. Сонце сховалось у гай за горою, як в *зачарований* храм. (І. Нечуй-Левицький) 4. В боях, незмірною ціною, для світу мир ми здобули. (Т. Масенко) 5. Отут, на узліссі, в минулій війні, горіли колись партизанські вогні. (А. Малишко) 6. І при цьому — для випробу сил — міцний потиск руки. (О. Гончар) 7. Земля, *осипаючись*, глухо шумить... (М. Бажан)

- Виділені слова розберіть як частину мови.
- Зробіть синтаксичний розбір четвертого речення.

Гра «Хто більше?»

- 323** Складіть і запишіть речення з відокремленими обставинами, що приєднуються сполучниками *незважаючи на, наче, мовби, як, немовбито, буцім*.

- 324** **Культура мовлення.** Порівняйте речення у двох колонках. З'ясуйте, які речення емоційніше виражають думку — авторські чи змінені. Доведіть, що це синтаксичні синоніми.

1. Якби я втратив очі, Україно, то зміг би жить, не бачачи ланів...

1. Якби я втратив очі, Україно, то зміг би жить і не бачити ланів.

2. У серці солов'я від грому спів розпався, мов крові крапелька, мов світовий *огром*.

3. Як батько вмер, я взяв його свічник і палицю. Наївний віршівник! Замало цього *спадку*, щоб світити і не боятися, йдучи в темник.

4. Як той весняний дощ, розсіяний по ниві, живеш ти в райдужнім *пориві* і *надриві*, та живлячи лани, де виростає хліб, годуєш бур'яни, ненависні й злостиві.

5. Уважним будь на темних перехрестях, де мислі йдуть, як люди, звідусіль.

(Із творів Д. Павличка)

2. У серці солов'я від грому спів розпався крові крапелькою, світовим *огромом*.

3. Як батько вмер, я взяв його свічник і палицю. Наївний віршівник! Замало цього *спадку*, щоб світити і не боятися, коли йдеш у темник.

4. Як той весняний дощ, розсіяний по ниві, живеш ти в райдужнім *пориві* і *надриві*, та живиш лани, де виростає хліб, і годуєш злостиві й ненависні бур'яни.

5. Уважним будь на темних перехрестях, де мислі йдуть і люди звідусіль.

- З'ясуйте значення виділених слів за тлумачним словником і доберіть до кожного з них синоніми або антонім.
- Розкрийте зміст останнього речення. Виділіть у ньому порівняння та з'ясуйте його значення у творенні поетичного образу.

325

Прочитайте за особами уривок з оповідання Євгена Гуцала «Хто ти?». Визначте його тему й основну думку. Доберіть заголовок. З якою метою автор використав у тексті діалог і монолог? Що можна сказати про особистість старшої Галі? У якій частині тексту це відображено?

Діти принишкли в темряві. За вікном проїхала машина, її миготливе світло проникло в кімнату, спалахнувши золотими іскорками в усіх зіницях.

— Можна я перша почну? — озвалась дівчинка.— Жила на світі баба-яга, кістяна нога...

— Е-е, це не наша казка,— перебив хлопчик.— Про бабу-ягу багато казок... Можна, я почну? Жив-був змій із дев'ятьма головами...

*принішкнути
миготлівий
крівний*

— Е-е,— заперечила дівчинка,— про зміїв теж є багато казок.

— Діти, послушайте мене... Давайте складемо казку, де не буде ні баби-яги, ні змія з дев'ятьма головами. Хай це буде казка про щастя. Ось хоча б таку... Жили на світі брат і дві сестри. Старшу сестру звали Галя, й меншу сестричку мати теж назвала Галею.

— Хіба таке буває — дві сестри Галі? — трохи засумнівався хлопчик.

— А чому ж ні? Ось твою сестричку звати Галею й мене теж звати Галею.

— Ага, буває,— поміркувавши, згодився той.

Утрьох, перебиваючи одне одного, склали спільну казку, й коли нарешті почулось сонне дитяче дихання, вона вмовкла. Звівшись на лікті, дивилась на їхні обличчя, намагаючись розгледіти те, що було відоме тільки їй. І, можливо, ще не знала, а тільки здогадувалась підсвідомо, що ніколи не зможе кинути цих дітей, бо віднині вони були їй не чужі, а рідні, віднині вони були її братом і сестрою, меншими, а вона — їхньою старшою сестрою, кровною, уже досвідченою. Здогадувалась, що, сама гірко скривджена, вона не захоче, аби ці дві крихітки звідали те саме, щоб вони буди обділені ласкою, сердечністю, чулістю. Хвиля материнського тепла піднімалась у її грудях, і, схлипуючи крізь зуби, вона гладила долонею то чубату хлоп'ячу голівку, то м'які й довгі пасемка дівчинки, і в цю мить начебто десь далеко відступали всі кривди, обра́зи, натомість душа сповнювалась світлом доброти.

- Випишіть речення з дієприслівниковими зворотами та з'ясуйте, якими членами речення вони виступають і як впливають на зміст тексту. Які ще відокремлені члени речення є в тексті? Назвіть їх, аргументуйте свою думку.
- З'ясуйте за словником наприкінці підручника значення слів у рамці й доберіть до них синоніми.

Комунікативний практикум

326 Побудуйте розповідь про відокремлення обставин, використовуючи теоретичний матеріал.

327 Відтворіть зустріч Ониська з батьком у формі діалогу, домисливши продовження тексту вправі 320. Використайте репродукцію картини.

328 Користуючись текстом вправ 325, складіть невеликий усний роздум на тему «Благородство і краса душі людини». Доведіть, що цими рисами володіє дівчина — старша сестра Галя. Аргументуйте думку прикладами з творів, що відображають чуйність, щедрість душі, благородство ваших однолітків. Уживайте в роздумі відокремлені обставини.

■ Знайдіть і прочитайте повний текст оповідання Є. Гуцала «Хто ти?».

Подумайте і дайте відповіді

1. Чим можуть бути виражені відокремлені обставини? Наведіть приклади.
2. Чи завжди відокремлюємо одиничний прислівник у ролі обставини? Якщо ні, то чому? Наведіть приклади.
3. За допомогою яких сполучників можуть вводитися в речення відокремлені обставини?
4. Які порівняльні звороти виконують у реченні роль відокремленої обставини?
5. Коли відокремлення обставин залежить від бажання мовця? Наведіть приклади.
6. Яку стилістичну роль виконують відокремлені обставини?

Домашнє завдання

329 Виконайте одне із завдань.

А Випишіть із художньої літератури 5 речень із різними видами відокремлених обставин.

Б Напишіть невеликий твір на тему «Мій робочий день», уживаючи відокремлені обставини різних видів.

Розвиток мовлення

Повідомлення на лінгвістичну тему (усно)

330 Порівняйте речення у двох колонках. Чим вони різняться?

1. Щасливі будьте на землі.	1. Щасливі будьте, люди, на землі.
(В. Сосюра)
2. Ми зі словом не повинні загинути обоє.	2. Слово, моя ти єдина зброя, ми не повинні загинуть обоє. (Леся Українка)
3. Дякую сонцю за день.	3. Вечірнє сонце, дякую за день.
(Л. Костенко)
4. Будь щаслива та здорова.	4. Будь щаслива та здорова, чорноброва. (М. Вороний)
5. Підіймайся, колосися, досягай щасливо.	5. Українська ниво! Підіймайся, колосися, досягай щасливо! (І. Франко)
6. Невже сонце втомилось чи розгнівилось?	6. Ой сонечко ясне, невже ти втомилось, чи ти розгнівилось? (В. Самійленко)

- Доведіть, що речення, ускладнені звертаннями, конкретніше й емоційніше виражають думку.
- Розкажіть про роль звертань у мовленні, порівнюючи авторські та змінені речення. Схарактеризуйте способи вираження звертань.

331 Видатні українці. Прислухайте текст у двох варіантах: 1) в оригіналі; 2) з пропущеними відокремленими членами речення та вставними словами. Доведіть, що це текст публіцистичного стилю. Поміркуйте, як впливають на зміст і стиль тексту речення, ускладнені однорідними та відокремленими членами й вставними словами.

Андрій Малишко — поет-лірик від Бога. Його голос, то ніжний і схвильований, як перші слова кохання, то гнівний, сповнений пристрасті вибухової сили, не можна сплутати з чийось іншим. Навіть у ряду визначних талантів, яких дала українська поезія світові в ХХ столітті — Максим Рильський, Павло Тичина, Євген Маланюк, Василь Стус,— постать Андрія Малишка вирізняється поетичною самобутністю, власним баченням світу, органічним єднанням з народ-

нопоетичною творчістю, інтимним тоном звучання, навіть коли він говорить про світові, загальнолюдські проблеми. А ще, безумовно, пісенністю своєї лірики, тим, що кожен її рядок бринить за камертоном* української народної пісні.

Як поет-лірик, чії вірші відзначаються надзвичайною музичністю, Малишко неминуче приходив до пісні. Власне, більшість творів його інтимної лірики — це пісні, покладені або ще не покладені на музику.

Не диво, що багато Малишкових пісень стали воістину народними в найповнішому розумінні цього слова. І насамперед це — «Пісня про рушник», яку народ усе-таки називає по-своєму, любовно «Рідна мати моя...». *Це — гідний пам'ятник Матері вкраїнській, який вдячний син звів на віки вічні.*

Чудові ліричні пісні, створені здебільшого у співдружності з композитором Платоном Майбородою, супроводжували — та й нині супроводжують — молодість цілих поколінь.

(В. Неділько)

Камертoн — прилад для настроювання музичних інструментів.

- Доберіть заголовки і стисло перекажіть текст.
- Як ви розумієте виділене речення? Хто ще з українських письменників увічнив у літературі образ матері? Проведіть конкурс виконавців пісень про матір.

332 Мовознавче дослідження. Прочитайте тексти.

Однорідними називаються такі члени речення, які перебувають в однакових синтаксичних відношеннях з одним членом речення, виконують однакову синтаксичну функцію і поєднуються між собою сурядним зв'язком. Однорідні члени речення мають такі диференційні ознаки: 1) займають позицію одного члена речення; 2) пов'язані між собою сурядним зв'язком; 3) відносяться до одного із членів речення; 4) часто мають однакові морфологічні форми і виражають однотипні поняття. Основною ознакою однорідних членів речення є те, що вони займають позицію одного члена речення. Однорідними можуть бути як головні, так і другорядні члени речення.

У реченні однорідні члени об'єднуються в один ряд — цілісний семантико-синтаксичний блок, який у цілому і кожний з його

компонентів зокрема пов'язаний з іншими членами речення підрядним зв'язком.

(М. Плющ)

У реченні значення якогось із другорядних членів може підсилюватися, виділятися з боку смислового та інтонаційно. Такий член речення кваліфікується як відокремлений. Відокремлення — це смислове та ритмічно-інтонаційне виділення другорядних членів речення для посилення їхнього значення в семантико-граматичній структурі речення.

Загальні умови відокремлення такі: 1) порядок слів (постпозиція чи препозиція), від якого залежить відокремлення означень, прикладок, обставин; 2) обтяженість другорядного члена речення залежними словами (прикметникові, дієприкметникові, прислівникові та порівняльні звороти), що зумовлює відокремлення означень, прикладок, обставин; 3) уточнювальна функція членів речення, яка спричинює відокремлення означень, прикладок, обставин; 4) особливе смислове навантаження (виділення) члена речення, що впливає на відокремлення означень, прикладок, обставин.

Відокремлюватися можуть тільки другорядні члени речення, однак лише ті, що не мають тісних синтаксичних зв'язків зі словоформами, до яких належать.

(М. Плющ)

■ Дайте відповіді на запитання.

1. Що нового ви дізналися про однорідні й відокремлені члени речення?
2. Якими ознаками визначають однорідні члени речення?
3. За яких умов відокремлюємо члени речення?
4. Чому однорідні члени поєднуються між собою сурядним зв'язком?
5. Чому відокремлені члени виступають як залежні від інших слів у реченні?
6. Яку роль у мовленні виконують ці групи членів речення?

■ Спираючись на тексти, з'ясуйте значення термінів *однакові синтаксичні відношення; диференційні ознаки; семантико-синтаксичний блок; ритмічно-інтонаційне виділення.*

Комунікативний практикум

333

Розгляньте схеми на форзаці підручника. Використовуючи тексти попередньої вправи та вивчений матеріал, побудуйте усне міркування на одну з лінгвістичних тем: «Що спільного в однорідних і відокремлених членах речення та чим вони різняться?»; «У чому виявляється багатство й різноманітність простих речень?».

Зразок міркування. Просте речення характеризується багатьма ознаками: воно може бути поширеним і непоширеним, двоскладним та односкладним. Просте речення буває ще й ускладненим. У чому суть ускладнення простого речення? Що це за речення? У чому його особливості? Відповідь на ці запитання дамо, якщо пригадаємо, що, крім звичайних членів, у ньому бувають звертання, вставні слова, однорідні та відокремлені члени. Останні особливо часто трапляються в складі простих речень і виконують особливі функції...

На основі цих міркувань запишіть у формі тез невелике узагальнення про особливості й роль простих ускладнених речень у мовленні.

334

Побудуйте усне висловлювання, дотримуючи логічного зв'язку між реченнями й доповнюючи відомою вам інформацією про відокремлені члени речення. Дайте йому заголовок.

1. Відокремлені члени речення виражають додаткове повідомлення.
2. Члени речення можна виділяти за значенням та інтонацією, а на письмі — розділовими знаками.
3. Відокремлені прикладки бувають поширені й непоширені.
4. Відокремленими означеннями найчастіше бувають узгоджені означення, виражені одиничними прикметниками та дієприкметниками.
5. Завжди відокремлюють дієприслівниковий зворот або одиничний дієприслівник, якщо після них іде підрядна частина складнопідрядного речення.
6. Уточнювальні члени речення пояснюють або конкретизують значення головних або другорядних членів речення.

§

31

Узагальнення вивченого про розділові знаки в реченнях з відокремленими членами

335

Видатні українці. Прочитайте текст «ланцюжком». Зверніть увагу на особливості інтонації речень. Випишіть речення з відокремленими членами. З'ясуйте, які це члени речення й чим виражені. Як вони впливають на емоційне забарвлення тексту?

Щаслива та людина, до якої поезія прийшла раніше. Маю на увазі поезію теплих лугів, сивого жита, м'яких, наче оксамитних туманів, ластів'очих весен, синьоцвітних льонів. А звідси — і поезія праці, причетності до землі, до навколишнього животвору, до співучого розмаїття краси... Коли її багато, як трави, коли день мокрий, як хлющ, або чистий, як сльоза, а земля весела, як весняний жайворон. І це вже не слово, а характеристика. І почуті вони з вуст матері, в моєму селі на Поліссі. Я записав їх цілу збірку...

Навчаючись у Київському університеті, я позаштатно працював у редакціях різних газет. По закінченні вузу був завідувачем відділу поезії газети «Літературна Україна», заступником директора Бюро пропаганди художньої літератури Спілки письменників України, завідувачем відділу літератури та мистецтва журналу «Ранок».

Друкуватись я почав, ще навчаючись у школі. Пам'ятаю, як школярем восьмого класу я зі сцени вітав депутата Максима Рильського, який приїздив до Житомира на зустріч із виборцями. Пізніше в газеті з'явилась добірка моїх віршів із напутнім словом сивочолого майстра. Його мудрі поради я чую і нині. Він учив любити слово, як садівник дерево.

У 1958 році побачила світ перша моя збірка для дітей «Жива криничка». Схвальним словом про неї відгукнувся незабутній Михайло Панасович Стельмах.

Відтоді прийшло до читача понад сорок моїх книжок — поетичних і прозових. З них — половина для дітей. І нині мене не лишає терпка надія: написати щось ніжне, цікаве і зворушливе для цього допитливого, вдячного читача — Дитини. Скажу ще про один жанр мистецтва, до якого я небайдужий. Це — пісня. Вона володіє мною з дитинства, з юнацьких років.

Одна з моїх збірок має назву «Я родом із пісні» — свідчення любові автора до цього об’ємного і трудного жанру.

(М. Сингаївський)

- Поміркуйте, що впливало на формування поета-патріота Миколи Сингаївського та сприяло розвитку його особистості. Які риси людини вам у ньому подобаються?
- Яке враження справив на вас зміст першого абзацу? Доведіть, що в ньому виражено основну думку тексту, і з’ясуйте, яку саме.
- Користуючись теоретичним матеріалом, з’ясуйте, які розділові знаки ставляться в реченнях із відокремленими членами.

336 Мовознавче дослідження. Розгляньте таблицю. Запам’ятайте пунктограми.

Розділові знаки при відокремлених членах речення

Правило	Приклади
Ставиться кома	
якщо відокремлені означення та прикладки стоять після означуваного слова	<i>Випав сніг, пухкий і білий.</i> (М. Трублаїні); <i>За горами гори, хмарою повиті.</i> (Т. Шевченко); <i>Квітка, пестунка весняного сонця, розтуляє повіки свої.</i> (Ю. Чубрань)
якщо відокремлені означення та прикладки стоять перед означуваним словом і мають обставинне значення	<i>Осяяні сонцем, гори блищать.</i> (Б. Олійник); <i>Найкоротший місяць року, лютий є останнім місяцем зими.</i>
якщо відокремлені означення та прикладки відносяться до особового займенника	<i>Сонцем сонцесяйним, як коханий край, ти цвіти, омріяна, і не одцвітай.</i> (В. Сосюра); <i>Нехай мене, Кармелюка, в світі спомінують!</i> (Марко Вовчок)
якщо відокремлені прикладки приєднуються за допомогою слів <i>на ім’я, родом, особливо, зокрема</i> тощо	<i>Квіти, особливо пальми й аспарагуси, відразу навіяли життя у мертві кімнати.</i> (І. Вільде)
якщо відокремлені обставини виражені іменником у непрямому відмінку зі сполучником <i>незважаючи на</i> та ін.	<i>Незважаючи на втому, туристи пройшли весь маршрут із піднесеним настроєм.</i>

Правило	Приклади
якщо відокремлені обставини виражені одиничним дієприслівником та дієприслівниковим зворотом (незалежно від місця в реченні)	<i>Хвилюючись, Тимко розповідав про свої перші успіхи.</i> (Ю. Збанацький); <i>Бриніли зірки і, моргнувши зоряним світлом, гасилися.</i> (Іван Ле)
Ставиться тире	
якщо відокремлені означення та прикладки відділяються спеціальною інтонацією або стоять у кінці речення й мають у своєму складі розділові знаки	<i>Кожен меч — промінь світла небесно-го — вправ згори й знов угору зрости.</i> (Леся Українка); <i>Шевченків талант художника служив великій меті — освічувати народ, піднімати його з віковичної темряви.</i> (З підручника)

До названих вище правил додамо:

1) **непоширене означення**, що відноситься до іменника і стоїть після нього, відділяємо комою: *Голос Сашка, **чистий, контрольтовий**, чути десь аж з кімнати бухгалтерії.* (О. Гончар);

2) **означення**, що стоїть **після означуваного слова**, відокремлюємо, якщо перед цим словом уже є означення: *Ах, то мрія співала моя **свою пісню, сумну, лебедину.*** (Олександр Олесь);

3) **означення та обставини способу дії** відокремлюємо комою, якщо вони мають порівняльне значення й приєднуються до основного речення сполучниками *як, мов, немов, ніби, начеб* та ін.: *Сонце заховалось у гай за горою, **як в зачарований храм.*** (Б. Лепкий) — обставина способу дії; *Позад них визначались на чорній, **як оксамит**, землі рівненькі рядки буряків.* (І. Нечуй-Левицький) — означення.

Члени речення **не відокремлюються**:

1) якщо прикметник є частиною складеного іменного присудка: *Він **стояв розгублений**;*

2) якщо означення відносяться до неособових займенників: *Люблю **свою омріяну** країну;*

3) якщо означення, виражене дієприкметниковим зворотом, стоїть після вираженого одиничним прикметником означення перед означуваним словом: *Над берегом послався **невеликий, густо засвічений білою ромашкою** луг.* (В. Козаченко)

337 Прочитайте текст. Випишіть речення з відокремленими членами та поясніть розділові знаки в них.

ЛЕГЕНДА ПРО БЛАКИТНИЙ БАРВІНОК

Ще за тих часів, коли в Карпатах люди поклонялись *язичницьким* богам, теплої *купальської* ночі молодь бавилась біля яскравого вогнища. А потім дівчата, співаючи, опускали в швидкі води Черемоша барвисті вінки. Нехай пливуть до милого, хай причарують його серце навіки, хай зв'яжуть серця вірним коханням на все життя.

Однієї такої ночі дівчата плели вінки, слухаючи пісню хвиль Черемоша, ловлячи голоси ставних хлопців, котрі гуляли на березі ріки.

Ось вінки сплетено. Лунко сміючись, веселою ватагою побігли юні чарівниці до Черемоша, аби кинути вінки на воду. Пливіть, мовляв, віночки, до щасливого берега кохання.

Лише Лади, *наймолодшої* і *найвродливішої*, не було серед дівчат. Вона так захопилася збиранням квітів, що забрела далеко в ліс та й заблукала. Злякалася Лада, опинившись сама-самісінька в нічному лісі. Почала гукати-кликати своїх подруг.

А ніч, ця чудова купальська ніч, творила в лісі справжні дива: чулися голоси якихось незнаних птахів, на галявині, що світилася феєричним сяйвом, завели свій танок лісові дівчата — мавки. А під темними кущами розквітали небачені квіти. Вони розкривали свої ніжні пелюстки і сяяли сріблясто, манили до себе, ніби обіцяючи розкрити якусь незвідану таємницю.

Нахилилася Лада, зірвала квітку, вплела до свого барвистого вінка. І сталося диво: засвітився вінок голубуватим світлом. Замість різнобарвних лісових квітів постали у вінку темно-зелені гладенькі листочки, а з-поміж них виглянули ніжно-блакитні п'ятипелюсткові квіти...

(І. Мамчур)

Розберіть виділені слова як частину мови. Поясніть їх правопис.

- 338** Прочитайте текст. Випишіть речення з відокремленими членами, відділяючи їх комами. Підкресліть та схарактеризуйте їх.

Приручаючи час найважливіше внутрішньо розслабитись зосередившись водночас на тому, що зараз робимо. «Їж швидше, бо не встигнеш», — покрикуємо на дитину, і її рухи стають хаотичними. Намагаючись поспішити малюк усе розливає і забруднює. Ні! Не думаймо про те, що мусимо зробити через декілька хвилин. Тепер їж. Як це приємно — їсти! Смачна їжа у товаристві батьків. Які зграбні маленькі рученята, що вправно орудують виделкою!

Пунктограма «Кома та тире в реченнях із відокремленими членами»

Часу справді не можна наздогнати. Як полохливе дике звірятко він тікає, заледве почнемо доганяти, і завжди виявляється прудкішим. А якщо все одно програємо, то чи варто доганяти? Ліпше спробуймо його приручити — навчимося жити з ним. Біжучи за дикою твариною приручити її не вдасться. Якщо хочемо з нею подружитись, мусимо уникати різких рухів та крику, а передусім — внутрішньо заспокоїтись. Для спокійної людини час затримується і, замість того щоб утікати, вірно її супроводжує.

*полохливий
хаотичний
прудкий*

(М. Браун-Галковська)

- Поясніть значення слів у рамці й складіть із ними речення.

- 339 Видатні українці.** Спишіть текст, уставляючи замість крапок пропущені відокремлені члени речення з довідки. Визначте стиль тексту.

Ольжич був романтик. Він зливався зі стихією природи й переносив на нас таке почування. Без шелесту ... пробирався він поміж гілками, ловив світлячки й жартівливо клав їх нам ... у волосся, брав участь у перескакуванні через багаття, а потім ... ішов з нами ... шукати цвіт папороті. Ольжич дуже часто сміявся, властиво, усміхався і надзвичайно тонко жартував. Ніколи не мав поганого настрою, ніколи не показував втоми й ніколи не виявляв заклопотаності, коли ... ми всі ледве тягнули від втоми ноги і докоряли йому, ніби він хоче довести, що земля кругла. ... він завжди виводив нас на правильний шлях.

(К. Білецька-Кандиба)

Довідка: майже не торкаючись трави; вдаючи поважну міну; дівчатам; заблудившись у лісах; добросердно усміхаючись; перед північчю.

- Якою вдачею вирізнявся поет Олег Ольжич? Як це характеризує його як людину?
- Ознайомтеся з творчістю Олега Ольжича (Кандиби), прочитавши його книгу «Незнаному воякові».

340 **Культура мовлення.** Перебудуйте речення так, щоб невідокремлені означення стали відокремленими й навпаки.

1. О, Націє, дужа і вічна, як Бог,— не це покоління холопів,— хто злото знеславить твоїх перемог при Корсуні і Конотопі? 2. Держава не твориться в будучині, держава будується нині. Це люди, на сталь перекуті в огні, це люди, як брили камінні. 3. На полях сторожкого сьогодні ми міцні і глибокі резерви. 4. І жили у розкошах, слабкі і блудливі, і не вірили в велич Кінця. 5. Був же вік золотий, свіжі, протикані сонцем діброви. 6. І бачили очі дитячі твої, широкі і схожі на рану, як люди, що знали визвольні бої, улесливо кланялись пану. 7. Голубіє земля, оповита прозорим серпанком, хвилі кидає в берег море важке і зелене. (*Із творів Олега Ольжича*)

- З'ясуйте правильність постановки розділових знаків у перебудованих реченнях.
- Поміркуйте над змістом другого речення. Як ці рядки вірша перегукуються з нашим сьогоднішнім?

341 Знайдіть у реченнях відокремлені означення й прикладки та поясніть розділові знаки. Доведіть один одному правильність своїх аргументів.

1. Сніп із вінком повинен простояти під образами до шостого серпня — Спаса Преображення. (*М. Золотницький*) 2. Яка ж краса ти — уквітчана весно, провіщана ключами журавлів, розбуджена бурхливою грозою. (*М. Нагнибіда*) 3. Ти для мене, як весняне свято, дівчинонько — доле благовісна. (*І. Бердник*) 4. Де той рік, де той місяць, той проклятий тиждень і день, коли ми, українці, забули, що ми — українці? (*В. Баранов*) 5. День матері. Гарний звичай. Він допомагає вшанувати і древній культ Матері, продовжувачки роду людського. І Матері-батьківщини. (*З календаря*) 6. Тому так трепетно щемить у нас, сучасників, серце, коли зачуємо прадавню пісню, в якій дочка

благає з чужини: «Якби мама знали, яка в мене біда, вони б передали горобчиком хліба...» (В. Яворівський) 7. І немає нічого поетичнішого й справедливішого, як ото над полеглими схилить своє лице Мати-Вітчизна — уособлення всіх матерів рідної землі. (О. Сизоненко)

■ Зробіть синтаксичний розбір першого речення.

342 Спишіть уривки з поезій Валерія Кулика, розставляючи розділові знаки. Підкресліть відокремлені обставини й укажіть спосіб їх вираження.

1. Забувши все на світі я в ніч твою лечу — туди, де вітер свище і плеще по плечу. 2. І шкода, що життя переплутане вкрай суетою пролітає крізь нас полишаючи смутку сліди. 3. Вчорашнім днем не перестану снити чекаючи на заповітну мить. 4. Батько мій обпершись об одвірок проводить в небо журавлів. 5. Так ми прощаємося з учорашнім болем осмислюючи істину сповна. Так ми бува в задумі летимо вдивляючись на обрій відлетілий. 6. Заманулось мені завернуть до весняного саду і складати пісні *пригорнувши до серця* досаду. 7. Нектар життя метелик п'є торкнувшись крильцями кохання. 8. Роса ранкового туману поволі капа на стежки ще спочива *село саманне** сховавши в вікнах рушники.

Саманний — збудований із необпаленої цегли — саману.

■ З'ясуйте значення й зробіть синтаксичний розбір виділених словосполучень.

Комунікативний практикум

343 Користуючись теоретичним матеріалом, побудуйте розповідь про особливості пунктуації в реченнях із відокремленими членами. Наведіть приклади.

344 Продовжте розповідь своїми роздумами про щастя й кохання Лади (див. вправу 337). Поміркуйте, які моральні якості молодого людини виховували наші предки, створюючи звичаї, традиції, що збереглися до наших днів. Чому автор назвав свій твір легендою?

345 Поміркуйте про роль часу в нашому житті. Як ви ним розпоряджаєтесь і як використовуєте для справ і відпочинку? Складіть невеликий твір-роздум на одну з тем: «Час — мій друг»; «Час для мене чи я для часу?».

346 Складіть діалог із теми «День матері в Україні».

347

Складіть діалог із теми «Що я найбільше ціную в людині?». Уживайте відокремлені члени речення. Поясніть розділові знаки.

Подумайте і дайте відповіді

1. Яку роль відіграє інтонація в реченнях із відокремленими членами?
2. Назвіть найголовніші правила вживання коми в реченнях із відокремленими означеннями. Наведіть приклади.
3. Які найголовніші правила виділення комами відокремлених прикладок? Наведіть приклади.
4. У яких випадках відокремлені означення та прикладки виділяємо тире?
5. Прокоментуйте правила виділення в реченні відокремлених обставин.
6. Поясніть наявність коми в реченні *Сидів, склавши руки навхрест* та її відсутність у реченні *Сидів склавши руки*.
7. Пригадайте відомості про порівняльний зворот та наведіть приклади, коли він відокремлюється комою.

Домашнє завдання

348

Виконайте одне із завдань.

А Відредагуйте речення й запишіть. З'ясуйте причини помилок.

1. Повернувшись із відрядження, його радісно зустріла сім'я.
2. Зайшовши в бібліотеку, йому запропонували цікаву книжку.
3. Проїхавши вулицями міста, велосипедистів радісно вітали городяни.
4. Закінчивши школу, збулася його мрія — він став студентом.
5. Милуючись під час канікул мальовничими схилами Карпат, у мене виникло бажання взяти папір та пензля.
6. Дорога прокладається прискореними темпами, прагнучи закінчити її до Нового року.
7. Будучи в Києві, у мене виникло бажання відвідати Володимирську гірку.
8. Повернувшись зі школи, у мене з'явилася необхідність негайно сісти за комп'ютер. (З *учнівських творів*)

Б Перегляньте рекламний тижневик, що видається у вашому місті (вашій області). Чи трапляються в рекламних оголошеннях помилки? Випишіть речення з помилками, а поруч напишіть виправлені.

Розвиток мовлення

Ділові папери. Протокол. Витяг із протоколу

- 349** Прочитайте рядки з вірша Дмитра Білоуса. Яку особливість ділового мовлення визначає поет? У чому полягає точність мовлення?

Рідна мова — справжнє диво,
точно в ній вживай слова.
Особливо це важливо,
коли мова ділова.

- 350** Прочитайте текст. Якого він стилю? Аргументуйте свої думки. Доберіть до тексту заголовок.

Основним видом ділового тексту є документ. Документ (слово латинського походження, що означає «доказ») — це засіб закріплення різними способами на спеціальному матеріалі інформації про факти, події, явища об'єктивної дійсності й розумову діяльність людини.

*оперативний
управлінський
документування*

Документ має правове й господарське значення, зокрема може служити писемним доказом, а також бути джерелом різноманітних відомостей довідкового характеру. Так, документи дають можливість відтворити факти діяльності установи, організації чи підприємства, знайти в завершених і зданих до архіву справах такі відомості, які мають значення для поточної оперативної роботи і для історії. У найширшому значенні цього слова документом можна вважати будь-який матеріальний об'єкт, що містить інформацію в зафіксованому вигляді.

Управлінський документ містить інформацію, що виникла і використовується в галузі управління. Таким чином, усякий документ — насамперед носій інформації, і це чи не найважливіша його властивість, використовувана в процесі управління.

Діловодство — це діяльність, яка охоплює питання документування й організації роботи з документами в процесі здійснення управлінських функцій. Діловодство є важливою складовою частиною роботи кожної установи, організації, підприємства. У їх практичній діяльності застосовуються різні системи діловодства, але майже для

всіх них є обов'язковим ведення адміністративного діловодства (його ще називають загальним діловодством).

(А. Коваль)

- Випишіть визначення документа. Пригадайте й запишіть назви документів, з якими ви ознайомилися в попередніх класах.
- З'ясуйте значення слів у рамці за словником наприкінці підручника.

351 Прочитайте текст мовчки. Доведіть, що він наукового стилю.

ХОРОШЕ МОВЛЕННЯ — ХОРОШИЙ ДОКУМЕНТ

Хороший документ — це діловий папір, у якому вдало поєднуються стандартні мовні засоби й такі, що не регламентовані традиціями діловодства.

Оскільки мовленню ділових паперів загалом властиві стриманість і навіть сухість, при укладанні документа треба використовувати найменшу можливість для посилення виразності. У того, хто не веде такої роботи, замість офіційно-ділового стилю з-під пера щоразу виходитиме горезвісний мовний ерзац — народжене в бюрократичних канцеляріях поєднання слів, які нічого не означають, а лише дратують розумного читача.

Основна ознака псевдоділового мовлення — зайвослів'я, що розбавляє фрази водою непотрібних слів. Замість того щоб сказати *вирішити*, прихильники канцелярських штампів говорять тільки *прийняти рішення*, замість *відсутність* — *наявність відсутності*, замість *боротися* — *вести боротьбу*, *на сьогоднішній день* замість *природного сьогодні*. Таких прикладів, на жаль, можна наводити багато, бо багатьох мовців торкнувся вірус цієї хвороби. Бійтеся захворіти на неї, юні друзі! І для профілактики скрізь, де можна щось назвати одним словом, а не кількома, робіть саме так, не боячись, що хтось засумнівається в багатстві вашого словника. Мовний достаток складається не з рясності слів, а з їх точності й доречності. Слово — могутні ліки, але хто зловживає ліками, той отруєє і себе, і життя близьких.

(Із кн. «Учіться висловлюватися»)

- Поясніть, як ви розумієте значення словосполучень *стандартні мовні засоби*, *мовний ерзац*, *псевдоділове мовлення*, *вірус хвороби*, *могутні ліки*. З якою метою їх ужито в тексті?
- Складіть і запишіть тезовий план тексту.

- 352** Прочитайте виразно вірш Дмитра Білоуса. Що ви дізналися про такий документ, як протокол?

ПРОТОКОЛ

Хай думок не кожен порух,
та чи єдність, чи розкол —
все, про віщо йшлося на зборах,
відбиває *протокол*.

Склад *президії*. Присутні
(кількість їх). Порядок дня.
Основні думки присутні —
план, конкретні завдання.

Що зробив ваш осередок
(все важливе, непросте).
Слухали: про те-то й те-то,
Ухвалили: те-то й те...

Протоколи ще бувають
дещо схожими на *акт*,
документ, який складають
про подію, певний факт.

Між державами *угоди*
про кордон чи про футбол,—
домовляються народи,—
це так само — протокол.

- Доведіть, що слова *рух*, *пóдув*, *пóвів*, *поривання* є синонімами до слова *пóрух*.
- З'ясуйте значення виділених слів за словником наприкінці підручника.

Протокол — один із найпоширеніших документів колегіальних органів. У ньому фіксують хід і результати проведення зборів, конференцій, засідань, нарад. У протоколах відбиваються всі виступи з питань, що розглядаються, і рішення, прийняті в результаті обговорення.

Протокол веде секретар або інша спеціально призначена особа. Протоколи загальних зборів (нарад) підписують голова й секретар.

За обсягом фіксованих даних протоколи поділяють на:

1) **стислі**, у яких записано лише ухвалу або поширену резолюцію, а також зазначено номер, дату, назву організації, кількість присутніх, порядок денний. Під рубрикою «Слухали» — назва питання, прізвища тих, хто висловився;

2) **повні**, у яких записуються виступи доповідачів та інших учасників зборів, нарад, засідань. У докладний протокол заносять також запитання доповідачеві та конспективний запис виступів під час обговорення;

3) **стенографічні**, де всі виступи, репліки, запитання й відповіді записуються дослівно.

(С. Шевчук)

Часто особа або установа потребує для користування не повний текст протоколу, а лише ту його частину, яка стосується окремого питання. У цьому разі оформляють **витяг із протоколу**, що має містити такі дані:

- 1) назву документа (*Витяг із протоколу*);
- 2) номер протоколу;
- 3) назву зборів (засідання, наради тощо);
- 4) дату й місце події, яку протоколюють;
- 5) пункт порядку денного, який цікавить особу або установу (вказують номер і повний текст пункту порядку денного);
- 6) ухвалу з питання, яке розглядається.

353 Спираючись на пам'ятку та зразок, складіть текст протоколу зборів вашого класу, присвячених обговоренню актуальних питань.

Як складати протокол

1. Оберіть голову зборів, який володіє організаторськими здібностями та правильним усним мовленням.
2. Оберіть секретаря, який має бути грамотною людиною та вміє конспектувати усні висловлювання.
3. Хід зборів протоколюйте на чернетці.
4. Після завершення засідання оформляйте текст протоколу, чітко дотримуючи структури документа.
5. Готовий текст засвідчіть підписами голови та секретаря зборів.

Зразок:

Протокол № 4
зборів учнів 8-... класу
загальноосвітньої школи № 195 м. Харкова

23.12.20...

м. Харків

Присутні: класний керівник Шепель Г. І., 23 учні

Відсутні: 5 учнів (через хворобу)

Голова зборів — Вадим Климчук

Секретар — Тетяна Бойко

Порядок денний

1. Стан успішності класу в I семестрі.

2. ...

I. Слухали: Інформацію старости класу _____ (П. І.), яка сказала...

Виступили: 1. Володимир Хоменко відзначив, що не всі учні працюють на повну силу; підкреслив, що необхідно відвідувати додаткові заняття з предметів.

2. Зоя Лисенко запропонувала організувати групу взаємоконтролю з алгебри.

3. Ольга Антонюк говорила про важливість дотримання режиму дня, поділилась досвідом поєднання занять у школі та в секції з аеробіки.

Ухвалили: 1. Створити групу взаємодопомоги з алгебри; відповідальний Володимир Хоменко.

2. Скласти графік консультацій із предметів, призначити консультантів з алгебри, фізики та хімії; відповідальні Інга Білич і Марко Горовий.

II. Слухали: ...

Виступили: ...

Ухвалили: ...

Голова зборів

(Підпис)

В. Климчук

Секретар

(Підпис)

Т. Бойко

32

Відокремлені уточнювальні додатки та обставини

354

Слово-диво. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку. Виділіть у тексті елементи роздуму. З якою метою використовує автор цей тип мовлення? Про кого йдеться в уривку? Які міркування викликав у вас прочитаний текст? З яким віршем поетеси перегукується уривок?

ГІМН ЖИТТЮ

Воля! Хто його видумав, хто вперше вимовив це слово? Благословен хай буде навіки!.. Скільки тут простоти, скільки величі! Який безмежний, незбагненно широкий зміст! Скільки крові пролилося — і ще *проллється!* — щоб звучало воно повноцінно, гордо на весь голос.

Воля! Це клекіт орла, що ширяє *там, в недосяжній висоті*, гучний поклик трембіти, непорочність смерек, що віками ждуть не діждуться обіймів сонця; це буяння дикої ружі, переливи роси, плин потоку; це — Чорногора з її незабутньою Довбушевою вольницею...

Ні перед чим не зупиняйтесь, не хилитесь — піти! Аж на те далекее верхів'я. Зійти й поставити стару корогву — нехай має! Хай буде знаком, ясним дороговказом.

Вони стояли на самісінькій вершині Лукавиці, безмовні, зачаровані красою бескидів. Перед ними у всій своїй мальовничості лежало царство гір і лісів. Буйні вітри чесали зелені коси смерек, полоскали ущелини, у які не пробивалося сонце. Гори співали — потоками, *птаством*, голосами звірів і худоби. Усе це перевивалося пахощами *полонинських* квіток, ніжною *голубінню* височини, злітало до сонця. Проте не зникало. Між землею і небом лунала якась могутня і водно-раз спокійна мелодія — *гімн життя*, як у думках нарекла її Леся. Спів бентежив молоді груди, родив у них нестримний потяг до творення. Співало серце. Її змучене, стомлене серце. Чого хотіло? Спокою, забуття? У такий час? У краю, де гніздяться орли, де в *кам'яних* ложах набираються сили громи?.. Ні, серце! Нам з тобою іще стояти супроти бурі, будити мертвих. Чуєш-бо? Хай навіть ота лавина з гір впаде на голову, мов доля злая, стояти маєм! Стояти будем!

(За М. Олійником)

Випишіть речення з відокремленими членами та з'ясуйте їх значення.

Речення з відокремленими членами

- Поміркуйте, з якою метою виділено комами словосполучення *в недосяжній висоті*, яким членом речення воно виступає й до якого слова відноситься. Що зміниться в змісті речення, якщо його опустити?
- Виділені слова розберіть як частину мови.

355 Мовознавче дослідження. Спишіть речення. З'ясуйте значення виділених словосполучень. Поміркуйте, чому їх виділено. Які це члени речення — обставини чи додатки?

1. Вузька, поросла споришем вулиця стьобнула на околицю села. Там, *за крайніми хатами*, вже виднівся пагорб із залишками старого замку. 2. На чільному місці, *поруч із Кобзарем*, висів портрет чоловіка середніх літ зі світлим крутолобим обличчям і довірливими очима. 3. Я вже не кажу про Івана Франка, записи якого складають золотий фонд української фольклористики та етнографії. *Окрім пісень, обрядів*, великий Каменярь уклав чотиритомне зібрання прислів'їв та приказок. 4. Закладини обов'язково освячували ритуальним обідом. Тут же, *за ритуальним обідом*, домовлялися, коли будуть зводити стіни. 5. Нині, *вже на відстані часу*, я часто згадую сільські забавки, намагаюся проаналізувати їх, збагнути їхню природну стихію. 6. Витоки колективної допомоги, що була поширена в багатьох народів, *зокрема і слов'ян*, сягають глибокої давнини. 7. Згодом, *після десятирічки*, наші шляхи-дороги розійшлися. (*Із творів В. Скуратівського*)

- Прочитайте речення, опустивши виділені члени. Як від цього зміниться зміст кожного речення? Чи можна назвати ці члени речення уточнювальними?
- З'ясуйте значення слів *ритуал, ритуальний, закладини*. Скористайтеся словником наприкінці підручника.
- Зробіть фонетичний розбір слова *обов'язково*. Поясніть його написання.

356 Мовознавче дослідження. Розгляньте таблицю. Сформулюйте умови виділення уточнювальних членів речення.

Відокремлення уточнювальних членів речення

Члени речення	Спосіб вираження	Умови виділення в реченні
Додатки та інші члени речення	Іменник або займенник зі словами <i>крім, окрім, за винятком, замість, зокрема, наприклад</i> та ін.	Якщо мають значення виключення, виділення або уточнення

Члени речення	Спосіб вираження	Умови виділення в реченні
Обставини місця, часу, способу дії (рідше)	Прислівник, іменник із прийменником або словосполучення	Якщо мають уточнювальне значення та пояснюють обставину, до якої відносяться

З поданих речень доберіть приклади до наведених у таблиці характеристик відокремлених уточнювальних членів речення. Зверніть увагу на розділові знаки, якими виділяються ці члени речення. Приклади запишіть.

1. По той бік шляху, десь далеко в степу, за садками, тремтить червона заграва. (*Гр. Тютюнник*). 2. А за річкою, попід кучерявим зеленим лісом, вся гора вкрита розкішними килимами ярини. (*М. Коцюбинський*) 3. Опріч Гафійки, було ще два наймити. (*М. Коцюбинський*) 4. За селом, у степу, є солдатська могила, а повз неї на захід дорога лягла. (*М. Нагнибіда*) 5. Замість сіней, Пилип зробив сяку-таку примостку. (*Панас Мирний*) 6. За винятком баби Оришки, малий Чіпка нікого не любив. (*Панас Мирний*) 7. А там, далеко, край степу, мріє Чорне море. (*І. Нечуй-Левицький*) 8. Квіти, наприклад ромашка, нагідки, вживаються як лікувальні засоби. (*3 календаря*)

357 Прочитайте речення, дотримуючи видільної інтонації. Визначте уточнювальні члени речення, їх вид і спосіб вираження.

1. У живопису, особливо в тематичних картинах, характери героїв та ситуації дещо загострюються порівняно з літературою. 2. Мистецтво, подібно до мови, є засобом спілкування людей, подібно до педагогіки і моралі — засобом виховання, прищеплення знань і норм поведінки в суспільстві. 3. Танцюристи, крім власного тіла, для створення образу нічого не потрібно. 4. Твори художньої літератури, навіть написані рідною мовою читача, через сто-двісті років потребують коментарів, пояснення слів і висловів. 5. Значно важче, майже неможливо, навчитися розуміти китайську класичну музику. 6. Подібно окремій людині, людство росте, переживає дитинство, юність, дедалі мужніє. 7. Що ж до зору, то він був у первісного мисливця, завдяки способу його життя, розвинений не гірше, ніж у людини ХХ століття. (*Із творів П. Білецького*)

- З'ясуйте, як уточнювальні члени впливають на зміст речення й за допомогою яких слів приєднуються до нього.
- Поміркуйте над змістом другого речення. Як ви його розумієте?

Відокремлюватися можуть і **члени речення з уточнювальним значенням**, що конкретизують або пояснюють значення другорядних і головних членів речення.

Найчастіше вживають **уточнювальні обставини** місця, часу, а іноді — і способу дії. В усному мовленні їх виділяють інтонацією. Наприклад: **Рівно, на повні груди, дихає степ.** (І. Кириченко) — обставина способу дії *рівно* конкретизується відокремленою уточнювальною обставиною *на повні груди*; **Восени, перед відльотом у вирій, тривожиться і табунами збирається птаство.** (М. Стельмах) — обставину часу *восени* уточнює, конкретизує відокремлена обставина *перед відльотом у вирій*.

Уточнювального значення набувають **додатки** та інші члени речення, що приєднуються до основної частини речення за допомогою сполучників *тобто, цебто, аби, а саме* та приєднувальних слів *крім, окрім, на відміну, наприклад, за винятком, замість, причому* та ін. Наприклад: **У Європі є майже всі природні зони земної кулі, за винятком зон жаркого поясу.** — відокремлений додаток *за винятком зон жаркого поясу* містить уточнення щодо змісту речення; **Ці велетні, тобто величезні дерева, ростуть далеко одне від одного.** (Панас Мирний) — до підмета *велетні* за допомогою сполучника *тобто* приєднано прикладку *величезні дерева*, що має уточнювальне значення.

Розділові знаки при уточнювальних членах речення

Правило	Приклади
Ставиться кома	
при уточнювальних та пояснювальних членах речення, що пов'язані з уточнюваним словом інтонаційно чи сполучниками або приєднувальними словами	<i>Більш жодного звуку не донеслося, крім повіювання пахучого повітря в розквітлому гіллі саду.</i> (Марко Вовчок) <i>Микола, замість панського лану, вийшов на своє поле.</i> (І. Нечуй-Левицький)

Правило	Приклади
Ставиться тире	
при уточнювальних членах речення, якщо вони віддалені від уточнюваного слова або виражені багатослівними зворотами	<i>Звідусіль — з лісу й полів, ярми й балками — збігались ручаї.</i> (І. Цюпа)

Уточнювальні члени речення, як і інші відокремлення, широко вживаються в текстах різних стилів, однак найчастіше функціують у книжних: у науковому та діловому, як правило, уточнюють, конкретизують зміст речень, а отже, і тексту, а в художньому й публіцистичному можуть виступати ще і як засіб образності.

358 Спишіть речення, ставлячи потрібні розділові знаки. Підкресліть відокремлені уточнювальні члени.

1. Тихо поволі нога за ногою пливе валка битим шляхом у безлюдній пустелі. (*М. Коцюбинський*) 2. Там угорі на одному з найвищих перевалів засів противник. (*О. Гончар*) 3. Обов'язково треба крім соціальної науки винести зі школи чесні погляди на свій народ. (*І. Карпенко-Карий*) 4. Замість виснаженої смертельно втомленої колони пролітали перед ним лави інших мовби *окрилених* людей. (*О. Гончар*) 5. Уранці ще до схід сонця Надійку збудив батько. (*Д. Бедзик*)

Виділені слова розберіть як частину мови. Назвіть орфограму в них.

Із секретів синтаксису

Уточнювальні обставини відрізняються від звичайних тим, що до них ставиться не просто питання *де? коли? як?*, а питання *де саме? коли саме? як саме?*: *Село вже зникло (де?) позаду, (де саме?) за пагорбом темним.*

359 Відновіть текст і запишіть, увівши з довідки опущені уточнювальні члени речення. Проведіть взаємоперевірку виконаного завдання. Порівняйте обидва тексти. Зробіть висновок, як впливають на зміст і стилістичне забарвлення тексту уточнювальні та інші відокремлені члени речення.

У Комарівці, ..., люди дуже схожі одні на других: і чоловіки, і жінки однакові на зріст, Усі хати в Комарівці чималі, чисті, зі світлицями. Народ не бідний, навіть заможний.

У кінці села, ..., стоїть хата Прокопа Паляника. Хата ховається в густому садку, де старі дерева — ... — зовсім закривають її своїм гіллям.

Раз після Великодня, ..., вся Паляникова сім'я висипала з хати надвір. Паляник порався в дворі коло воза, його жінка, ..., теж вийшла з хати. Найстарша Паляникова дочка, ..., обмітала коло порога сміття. Недалеко від них, ..., сиділо рядком восьмеро дітей,

(За І. Нечуєм-Левицьким)

Довідка: як і в інших невеликих селах того краю; дрібних і малих; високі, рівні станом; високі черешні, густі сливи; у самій глибині яру; чудового весняного ранку; Одарка; Василюк; на призьбі.

- Зробіть синтаксичний розбір першого речення. З'ясуйте роль однорідних і відокремлених членів речення.

Комунікативний практикум

360 Побудуйте розповідь про відокремлені уточнювальні члени речення. Зверніть увагу, чим вони відрізняються від звичайних відокремлених членів.

361 Складіть і розіграйте діалог за ситуацією. Ви з меншим братиком чи сестричкою відвідали виставку картин відомого художника. Повернувшись додому, удвох розкажете батькам про враження від побаченого. У розмові живіть речення з відокремленими уточнювальними членами.

362 Пригадайте своє відвідання читального залу в шкільній бібліотеці та складіть усне міркування на тему «Картина світу в слові й книзі».

Подумайте і дайте відповіді

1. Яка роль інтонації в реченнях з уточнювальними членами?
2. Чим уточнювальні обставини відрізняються від звичайних обставин? Наведіть приклади.
3. Коли додаток стає уточнювальним членом речення? Проілюструйте прикладами.
4. Коли уточнювальні члени речення виділяються комами? тире? Наведіть приклади речень.

Домашнє завдання

363

Випишіть речення з відокремленими членами. Дайте характеристику відокремлених членів речення, скориставшись планом. Зробіть повний синтаксичний розбір речень.

ЖИТТЯ

Життя є молодість, труд і любов. Молодість, як дивовижний рубін, мусить горіти на серці. Усе життя людина лише шліфує грані своєї молодості. На заході днів вона засяє нестерпучим блиском. І погасне. Бо другої молодості немає у світі.

Труд, як материнська рука, веде нас по стежці. Він є вірним другом. Він не зраджує. У радісній знеможі він пахтить, як дорога.

Любов. Відчуваю я її, як дорого́у, теплу долоню на голові. Вона перебирає моє волосся, лоскоче мене за вухом, ніби я якийсь маля. Вона — щось таке, що підносить людину вгору, і завмирає в неї дух. Вона знає такі таємниці, що від них розривається серце, як стигла слива, надвоє. Скільки людей співало їй! А вона, пишна, сходить, сонцем іде на небо, світить, б'є в очі, як у глибокий колодязь пустелі. І молодість дзвенить...

(За Ю. Яновським)

План характеристики відокремлених членів речення

1. З'ясуйте, чим ускладнене речення.
2. Прочитайте речення, дотримуючи правильної інтонації.
3. Виділіть відокремлений член речення: означення (узгоджене, неузгоджене), прикладка, обставина, додаток.
4. Визначте, чим виражений відокремлений член речення (словом, сполученням слів, словосполученням).
5. З'ясуйте, як приєднується до основного речення (тільки за змістом та інтонацією; сполучниками або словами *на ймення, родом, а саме, навіть*).
6. Визначте слово, до якого відокремлений член відноситься.
7. Визначте місце відокремленого члена в реченні (на початку, у середині, у кінці).
8. Поясніть розділові знаки (кома, тире, дужки).

Зразок усного розбору

Луги, струшуючи срібну росу, розлягалися співами своїх соловейків. (Панас Мирний)

Речення розповідне за метою висловлювання, неокличне за інтонацією; за будовою просте, двоскладне, поширене, повне; ускладнене відокремленою поширеною обставиною, вираженою дієприслівниковим зворотом (дієприслівником *струшуючи* і залежними від нього словами). Приєднується до основного речення за смислом та інтонаційно. Відноситься до дієслова-присудка *розлягалися*. Стоїть у середині речення, тому з обох боків виділяється комами.

Зразок письмового розбору

Луги, струшуючи срібну росу, розлягалися співами своїх соловейків. (Панас Мирний)

Розповідне, неокличне; просте, двоскладне, поширене, повне; ускладнене відокремленою поширеною обставиною (дієприслівниковим зворотом); виділяється комами.

ЗАПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

I. Дайте відповіді на запитання й виконайте завдання.

1. З якою метою відокремлюємо другорядні члени речення?
2. Яку роль відіграють інтонація та розділові знаки при відокремленні членів речення?
3. Які члени речення можемо відокремлювати? Наведіть приклади.
4. Чому не відокремлюємо головні члени?
5. Як відокремлені члени впливають на зміст речення, тексту?
6. У яких випадках відокремлюємо означення?
7. Чим можуть бути виражені відокремлені означення? Наведіть приклади.
8. Коли відокремлюємо прикладки? Наведіть приклади.
9. Чим можуть бути виражені відокремлені обставини? Наведіть приклади.
10. Чим відрізняються уточнювальні члени речення від решти відокремлених членів?

11. У яких випадках відокремлені члени речення відділяємо тире?
12. У яких стилях мовлення та з якою метою вживаємо речення з відокремленими й уточнювальними членами?

II. Виконайте завдання.

I рівень

1. Спишіть текст, розставляючи потрібні розділові знаки. Підкресліть відокремлені члени речення.

Було в матері три сини. Спритні мов соколи мудрі і добрі як старі і бували люди шляхетні і дужі наче ясени. Покликали їх до війська рідну землю боронити від ворога. Хоробро билися брати. Ставали вони на бій плече в плече. Завжди два по боках, а один посередині. І цей живий трикутник був нездоланий. (*Нар. творч.*)

II рівень

2. Зробіть синтаксичний розбір речення.

Тугий сніпок, наче гарячий серпень, красується на вишитому рушникові. (*В. Скуратівський*)

III рівень

3. Утворіть варіанти поданого речення, щоб воно містило: 1) відокремлене означення; 2) відокремлену прикладку; 3) відокремлену обставину; 4) уточнювальний член речення. Запишіть утворені речення.

І нині ваблять до себе мальовничі левади щедрих душею прихильників дикої природи. (*М. Яценко*)

IV рівень

4. Напишіть твір у художньому стилі на тему «Весняні краєвиди», використовуючи подані вислови.

Озерця, наче небесні очі; бурулька, як кришталь; мороз, ніби майстер-різьбяр; крапки, як діаманти; тепле сонечко, як матуся; небо, як блакитний серпанок.

Розвиток мовлення

Інтерв'ю в публіцистичному стилі

- 364** Прочитайте учнівський твір. Визначте тип мовлення тексту. З'ясуйте, чи актуальну тему висвітлює автор. Виділіть мікротеми тексту.

ЧИ МОЖНА ПОКРАЩИТИ
ЕКОЛОГІЧНИЙ СТАН НАШОГО МІСТА?

Ми вступаємо в життя в епоху інтенсивного розвитку не лише науки й техніки, а й негативних наслідків науково-технічного прогресу: забруднення повітря, високий рівень шуму та радіації, страшні людські хвороби. Про це все я дізналася з газет, журналів, книжок, телепередач. Людству загрожує загибель у найближчі роки, якщо воно терміново не змінить свого ставлення до природи, не переосмислить життєві цінності.

Ця проблема цілком стосується й нашого міста. Дуже прикро бачити, як вирубують дерева перед будівлями, забруднюють колись квітучі зони відпочинку в парках. На мою думку, необхідно розробити цілу програму щодо поліпшення стану екології в місті, пропагувати зелені насадження.

Нещодавно в книзі «Твоя планета Земля» я прочитала про конкурси на краще подвір'я в Голландії. Уявляєте: там кожного місяця визначають переможців у такій номінації! Господарям присвоюють звання почесних жителів міста й нагороджують премією для подальшого поліпшення паркових зон. А в Харкові ще 1988 року відбулося перше в Україні дитяче природоохоронне свято — День деревонасаджень. У центрі міста було висаджено понад 5000 дубів, ясенів і кленів. Невже ми цього не зможемо зробити?! Отак, зібравшись гуртом, прибирати вулиці міста, садити дерева та кущі, а потім усе це дбайливо зберігати!

Особисто мене ця тема настільки хвилює, що я навіть, розробляючи власний проект, створила студію флористики. Мені дуже хочеться, щоб наше місто було схоже на величезний сад, а в ньому жили щасливі люди. Але це все може статися тільки тоді, коли всі цього забажають і зрозуміють, що Земля нам не належить — це ми належимо Землі.

(Анастасія Р.)

- Складіть план у формі запитань і дайте відповіді на них, використовуючи матеріал тексту. Чи можна вважати трансформований текст інтерв'ю?
- Що потрібно враховувати, формулюючи питання для інтерв'ю?

Інтерв'ю — один із жанрів сучасної журналістики.

Особливість його полягає в тому, що у формі бесіди або діалогу інтерв'юер (переважно журналіст) за допомогою системи запитань допомагає реципієнтові (людині, з якою ведуть бесіду) найповніше й логічно послідовно висвітлити певну проблему.

Отже, головне в інтерв'ю — уміння майстерно ставити запитання.

- 365** Прочитайте уривок з інтерв'ю журналіста із чемпіонкою Європи з боксу українкою Наталією Бірюк. Проаналізуйте його тематичне спрямування, особливості побудови питань, їхню послідовність, змістове наповнення відповідей.

Журналіст: Пані Наталіє! З чого почався Ваш шлях у спорті?

Н. Бірюк: У спорт мене в десять років привів батько. Мама була проти. Казала: «У тебе таке гарне обличчя, навіщо тобі той бокс?» Мій перший бій відбувся в одинадцять років. Білася з хлопцем і виграла. Коли я зняла шолом, він розплакався: не міг повірити, що його перемогла дівчина. Головне — бути готовим до бою психічно. Фізична підготовка не грає визначальної ролі.

Журналіст: Що для Вас спорт?

Н. Бірюк: Спорт для мене — це маленький світ у великому. З великого життя нікуди не дінешся, а зі спорту піти можеш. Але це не означатиме, що я здалася. Тоді виникає питання: якщо в маленькому житті ти не справилася, то як упорашся у великому?

Журналіст: У чому полягає секрет Ваших перемог на рингу?

Н. Бірюк: Перед поединком дивлюся суперниці в очі. Вони завжди кажуть про те, що можу її подолати.

Журналіст: Яку пору року, Наталіє, ви любите найбільше?

Н. Бірюк: Обожаю осінь. Люблю сидіти в якомусь теплому місці й дивитися, як іде дощ.

Журналіст: Що Ви вкладаєте в поняття «дружба»?

Н. Бірюк: Дружба — це коли ти бачиш людину і тобі стає вдвічі краще. Доводилося битися зі спортсменками, з якими були добрими приятельками. У таких боях жодного разу не програла. Близькі стосунки після цього, на жаль, між нами не зберігалися.

- Чи отримали ви повне уявлення про спортсменку як про особистість? Які запитання ви поставили б Наталії Бірюк, щоб повніше пізнати ціннісні орієнтири й життєві пріоритети цієї людини?

366 Видатні українці. На основі цитат складіть і запишіть інтерв'ю з відомим українським музикантом Святославом Вакарчуком, лідером рок-гурту «Океан Ельзи». Сформулюйте влучні запитання, які б відбивали зміст запропонованих висловів.

1. Потрібно кожному змінювати щось у собі. Якщо ти станеш іншим і навколо тебе мільйони людей стануть іншими, то і країна почне змінюватися.
 2. Людина, яка не має принципів, ніколи не стане щасливою... Нація, яка не має принципів, ніколи не стане успішною.
 3. Я дуже довго приймаю рішення у своєму житті, узагалі в усьому. Але коли я приймаю рішення, ніколи не передумую і не шкодую.
 4. Є лише одна річ, якої я боюся,— це людська дурість.
 5. Слухай серце, а не радіо. Дивися в очі, а не на екран телевізора. Відкривай душі, а не сторінки в Інтернеті. І будеш знати правду...
 6. Патріотизм — це любов. Люблять не за щось, а тому що не можуть не любити.
 7. Головним ворогом України є власні комплекси та невігластво. Тому головною зброєю мають стати знання. Окопами — бібліотеки та навчальні класи.
 8. Зробіть тихо одну маленьку справу заради Батьківщини. Це буде більшим патріотизмом, ніж постійно голосно співати гімн чи кричати лозунги.
- Чи всі погляди Святослава Вакарчука ви поділяєте? Висловіть власне ставлення до проблем, про які говорить український музикант.
 - Сформулюйте 2–3 питання, відповіді на які ви б хотіли почути від Святослава Вакарчука. Розмістіть їх на сторінці музиканта в одній із соціальних мереж.

Комунікативний практикум

367 Поміркуйте, які проблеми хвилюють сучасних юнаків і дівчат. Користуючись пам'яткою, сформулюйте ці проблеми у формі запитань, які можна було б використати в інтерв'ю з вашим другом (подругою).

Як працювати над інтерв'ю

1. Продумайте послідовність запитань, які допоможуть людині найповніше висвітлити запропоновану проблему.
2. Не формулюйте надто довгі й насичені власними коментарями запитання. Надавайте перевагу коротким і конкретним запитанням, які запобігатимуть шаблонним відповідям.
3. Починайте з простих і начебто другорядних запитань, поступово ускладнюючи їх.
4. Складаючи запитання, урахуйте стать, вік, соціальний статус реципієнта (того, кому адресовано запитання).
5. Дотримуйте вимог публіцистичного стилю (уживайте питальні речення, вставні слова та словосполучення, звертання тощо).

■ Уявіть ситуацію: вам запропонували взяти участь в інтерв'ю, присвяченому моральним принципам сучасної молоді. Складіть і запишіть інтерв'ю, висвітлюючи власний погляд на цю проблему. Дотримуйте вимог публіцистичного стилю.

368 Складіть низку запитань для інтерактивного інтерв'ю-опитування, у якому ви хочете з'ясувати громадську думку з певної проблеми, що вас турбує. Запропонуйте взяти участь в опитуванні ваших друзів, однокласників або знайомих, використовуючи електронну пошту або соціальні мережі.

■ Проаналізуйте, наскільки відповіді на ваші запитання є змістовними й цікавими. Чи є вони для вас цінними й корисними?

369 Уявіть ситуацію: одне з інтернет-видань запропонувало вам узяти участь в інтерв'ю-знайомстві. Сформулюйте 5–6 запитань, на які б ви хотіли дати відповіді.

■ Змодельуйте й запишіть можливий варіант інтерв'ю з вами, у якому ви згадуєте яскраві сторінки власного життя, які, на вашу думку, є цікавими й повчальними для однолітків.

370 Уявіть себе журналістом, якому запропоновано підготувати інтерв'ю з вашим кумиром (актором, співаком, спортсменом тощо). Спочатку сформулюйте запитання, на які хотіли б почути відповіді, а потім оформіть самі відповіді від імені того, ким захоплюєтеся, використовуючи факти з життя людини.

ПОВТОРЕННЯ В КІНЦІ РОКУ

Узагальнимо найважливіший матеріал із розділів «Словосполучення», «Просте речення» у формі тез.

1. Окличними можуть бути розповідні, питальні та спонукальні речення.
2. І підмет, і присудок можуть бути виражені словосполученням, сполученням слів, фразеологізмом.
3. Тире між підметом і присудком ставимо, якщо пропущено дієслово-зв'язку в повному реченні або другорядний член — у неповному.
4. Узагальнено-особове односкладне речення схоже на означено-особове або неозначено-особове, але за змістом інше — стосується всіх.
5. Якщо в реченні з відсутнім присудком є другорядні члени, що належать до групи присудка (дodatка, обставини), це речення двоскладне неповне, а не односкладне називне.
6. Слова в словосполученні з'єднуються підрядним зв'язком (узгодженням, керуванням, приляганням), а однорідні члени речення — сурядним зв'язком (сполучниковим, безсполучниковим, змішаним).
7. У реченні з узагальнювальним словом двокрапку ставимо безпосередньо перед однорідними членами, а тире — одразу після однорідних членів.
8. Вставні слова (словосполучення, речення) стосуються змісту висловлювання, а вставлені — не стосуються.
9. Дужки й тире при вставлених конструкціях — знаки варіантні.
10. Відокремленими можуть бути тільки другорядні члени.
11. Відокремленими бувають означення (також прикладки) та обставини, а відокремленими уточнювальними — додатки, означення (також прикладки) та обставини.

Які ще висновки з вивченого у восьмому класі ви можете сформулювати?

371 Проаналізуйте сполучення слів кожної групи. Дослідіть, які з них не належать до словосполучень. Свій вибір обґрунтуйте.

1. Пізнавати світ, буду усміхатися, визнаний майстер, сходження на гору.
2. Секрет таланту, людське здивування, існує повір'я, розповідь про героя.
3. Біля ставу, історія світу, піклуватися про друзів, більшість громадян.
4. Дуже сильний, нехай усміхається, перелік для ознайомлення, господарська діяльність.
5. Здавна використовують, охороняється законом, різні регіони, менш відповідальний.

Визначте в словосполученнях головне й залежне слова. Назвіть вид словосполучення за способом вираження головного слова.

Говорімо без помилок!

Використовуючи слова у власному мовленні, обов'язково потрібно враховувати їхнє лексичне значення. Зокрема, найпоширенішою вадою є змішування синонімів (близьких за значенням слів), паронімів (близьких за формою і сферою вживання, але різних за змістом), а також недоречне вживання запозичень.

Правильно	Неправильно
Тлумачний словник нам стане в пригоді .	Тлумачний словник нам стане в <i>нагоді</i> .
Слово «фотосинтез» належить до терміної лексики.	Слово «фотосинтез» належить до <i>термінологічної</i> лексики.

372 Складіть і запишіть словосполучення, добираючи відповідні слова з дужок. Схарактеризуйте словосполучення за будовою.

Адресний, адресний (вітання, допомога). Артист, актор (театру, естради). Базар, ринок (книжковий, світовий). Братів, братній, братерський (дружба, родина, відносини). Вежа, башта (водонапірна, телевізійна). Вибирати, добирати, обирати (напряму руху, огірки, потрібну літературу). Відносини, стосунки, відношення (сина з батьком, дипломатичні, відсоткові). Водний, водяний (станція, мозоля). Письмовий,

писемний, писаний (рідною мовою, іспит, джерело). Привласнювати, присвоювати (почесне звання, чиясь ідею).

■ Складіть діалог-пояснення відтінків значень побудованих словосполучень.

373 Слово-диво. Виразно прочитайте текст уголос. З'ясуйте, що виражає заголовок — тему чи основну думку. Визначте стиль і тип мовлення. Усно схарактеризуйте речення за метою висловлювання та емоційним забарвленням.

УКРАЇНСЬКА ПІСНЯ

Українська пісня! Хто не був зачарований нею? Який митець не був натхненний її багатючими мелодіями, безмежною широтою і красою її образів? Який боєць не знаходив для себе в українській пісні сили й завзяття, бойової щедрості, любові до народу, презирства до ворога й до смерті? Яка мати не співала цих легких, як сон, пісень над колискою дорогих дітей своїх?

Українська пісня — це геніальна поетична біографія українського народу. Це історія народу-трудівника, народу-воїна, що цілі віки бився, як лев, за свою свободу, що цілі віки витрачав усю свою силу, свою кров, своє життя.

Українська пісня — це бездонна душа українського народу, що створив пісенні скарби, якими можемо з гордістю ділитися з людством, викликаючи в нього подив і захоплення.

Будьмо гідними цих коштовних перлин, бережимо їх, просвітляймо й очищаймо ними наші душі й серця, передаваймо цей неоціненний скарб нашим дітям і онукам!

(За О. Довженком)

- Випишіть речення, що відповідають поданій характеристиці: питальне, неокличне, просте, двоскладне, поширене, повне, ускладнене однорідними членами. Підкресліть у них головні й другорядні члени. Схарактеризуйте їх, скориставшись планом на форзаці.
- Зробіть повний синтаксичний розбір останнього речення.

374 Мовознавче дослідження. Спишіть. Визначте порядок слів у реченнях. Доведіть, що виділені сполучення слів є реченнями. Змініть місце узгоджених означень відповідно до означуваного слова. З'ясуйте вид синтаксичних конструкцій. Яка роль порядку слів у реченні?

Вода холодна. Дніпро широкий. Течія швидка. Уже на середині вибився з сил. Стомився, часто пірнаючи, ховаючись під хвилями від печенізьких стріл. Терпнуть руки, ноги зводить корчами. (С. Плачинда)

- Назвіть неповні речення. Свою думку доведіть.
- Складіть узагальнювальну схему або таблицю «Спільні й відмінні ознаки слова, словосполучення й речення».

375 **Слово-диво.** Прочитайте текст. Визначте тему його. Доберіть заголовок. Проаналізуйте будову речень.

Рідне слово — це невід’ємна частина рідного краю. Для українця це закучерявлені темними парками *схили Дніпра* в Києві, над якими велично здіймається в небо дзвіниця Печерської лаври; це старовинна *архітектура Львова*, золотoverхий Чернігів над срібною Десною, стрункі й строгі хмарочоси Харкова, буйнозелена Волинь із сумними *плесами озер*.

А над усією Україною, у Каневі, на Чернечій горі,— могила великого Кобзаря, який колись розказав нашу минулу славу.

Нашою мовою Маруся Чурай складала пісні, що додавали козакам снаги, нею звучали накази славнозвісного полководця й гетьмана Петра Сагайдачного, який вів у бій *козацькі полки*.

Це мова могутнього військового й політичного об’єднання Запорозька Січ, що довго й завзято боронило свою волю.

(А. Матвієнко)

- Випишіть граматичні основи речень. Схарактеризуйте головні члени, скориставшись планами на с. 43, 52.
- Замініть виділені словосполучення синонімічними. З’ясуйте синтаксичну функцію слів у синонімічних конструкціях.
- Поясніть уживання в реченнях тире.

376 Перебудуйте прості двоскладні речення в односкладні. Визначте вид односкладних речень і спосіб вираження в них головного члена. Чи можна вважати трансформовані речення синонімічними до поданих?

1. Уперше ім’я Ярослава Мудрого згадується в літописній статті «Повісті минулих літ». (С. Махун) 2. Спочатку Софія Київська була оточена відкритою галереєю. (С. Кримський) 3. Краса людини — творця мови, садівника прекрасного на землі — втілена у багатобарвності

й могутності рідного слова. (І. Вихованець) 4. Найглибший колодязь зберігся тільки у дворі Ужгородського замку. (В. Зубач) 5. Про цілющі властивості джиджури гуцули склали багато пісень. (Ф. Мамчур) 6. Повага до старших, до батьків уважалась у народі рисою, притаманною кожній порядній, вихованій людині. (Г. Бондаренко)

■ Складіть і запишіть діалог із теми «У чому краса людини?». Яку роль виконують неповні речення в репліках діалогу?

Говорімо без помилок!

Зверніть увагу на наголошування слів у словосполученнях обох колонок. Запам'ятайте! Наголос не лише розрізняє форми одного і того самого слова (*а́втор* — *автору́*, *ка́ртка* — *карткí*), а й слова з різним лексичним значенням.

цікаві **відо́мості** з життя друга
сучасне **видáння** словника
прикладний вчинок хлопця

екзаменаційна **відо́мість**
видáння заміж старшої сестри
фізика має **прикладний** характер

377 Прочитайте текст. Визначте, що виражає заголовок — тему чи основну думку. Назвіть вид односкладного речення, яким сформульовано заголовок.

БЕРЕЖІТЬ БАГАТСТВА ПЛАНЕТИ

Людське життя немислиме без рослин. Недарма їх називають зеленими друзями людини. Рослини забезпечують нашу атмосферу киснем. Вони дають основні продукти харчування. З них утворилися величезні паливні багатства. Багато рослин завдяки своїм цілющим властивостям здавна використовують для лікування: з них виготовляють медичні препарати.

У наш час з усіх кінців земної кулі лунають голоси вчених, які з тривогою повідомляють про значне збіднення рослинності в різних регіонах. В окремих країнах створено Червоні книги, які містять відомості про рідкісні види їхньої аборигенної флори.

Якщо ви любите свій рідний край, зробіть усе можливе, щоб зберегти його краса й неповторність.

(За В. Протоповою)

- Випишіть односкладні речення. Визначте вид їх і спосіб вираження головного члена.
- Назвіть складні речення, частинами яких є умовно односкладні речення.

378 Прочитайте прислів'я і приказки. Визначте тематику їх. Випишіть лише ті, до складу яких входять неповні речення. Поставте відповідний розділовий знак на місці пропущеного члена речення.

1. Добрі діти доброго слова послухають, а лихі й дрючка не боються. 2. За науку цілуй батька і матір у руку. 3. Малі діти спать не дають, а великі дихать. 4. У всякої Домашки свої замашки, одна любить ложки та чашки, а інша сережки та пряжки. 5. Чоловік у домі голова, а жінка душа. 6. Не потрібен і клад, коли в сім'ї лад. 7. Жінка за три кути хату держить, а чоловік за один. 8. Дитина плаче, а матері боляче. 9. У малого заболить пальчик, а в матері серце.

■ З якою метою використовують неповні речення як частини складних?

379 Спишіть, розставляючи потрібні розділові знаки. Дослідіть, чим ускладнено речення. Поясніть умови вживання розділових знаків.

До тебе мій дорогий юний друже приходять усе нові та нові книжки.

Художнє слово з нами все життя починаючи від маминої колискової. Поволі сходинка за сходинкою ти входиш у світ великої літератури у світ Шевченка і Франка Лесі Українки й Котляревського. Уявити рідну землю без пісень неможливо. Учені кажуть, що їх у нас понад триста тисяч. Яким сірим було б життя без колядок щедрівок узимку без різдвяних вертепів без великодніх веснянок без купальського хороводу!

Приказки пісні думи казки перекази — яке барвисте розмаїття! Це те, що ми називаємо усною народною творчістю. Без неї ми не могли б відчутти силу таланту свого народу. Невмируще художнє слово відкриває перед нами світ неповторний і чистий як джерельна вода.

(За Р. Братунем)

■ У яких реченнях ускладнювальні компоненти не є членами речення?

380 Видатні українці. Прочитайте речення. З'ясуйте, чи становлять вони текст. Запишіть їх послідовно, розставляючи потрібні розділові знаки.

ДМИТРО НИТЧЕНКО

1. Працює в культурно-освітній ділянці Української Громади творить і очолює Літературно-мистецький клуб імені Василя Симоненка

стає членом об'єднання українських письменників «Слово» та головою його австралійського відділу. 2. В Австралії Нитченко вперше оселившись у Мельбурні стає одним з організаторів українського громадського й культурного життя. 3. Дмитро Нитченко народившись 1905 року на Полтавщині з 1949 року живе в Австралії. 4. Найбільше праці мабуть він вклав в українську освіту та літературу. 5. Працюючи на виробництві Нитченко невпинно пише й публікує під псевдонімом Дмитро Чуб вірші нариси оповідання описи подорожей та розвідки на літературні теми. 6. Упродовж кількох десятиріч працює директором та вчителем українських суботніх шкіл. 7. Він безупинно заохочує до художнього писання нових людей зокрема молодих авторів шкільного віку. 8. Ушановуючи його працю Наукове товариство імені Шевченка іменує його своїм дійсним членом. 9. В Україні було закладено основи його літературної кар'єри, у Харкові він працював у видавництві та вчителював. 10. Згодом протягом тривалого часу очолює новостворену Українську Центральну Шкільну Раду Австралії.

(За М. Павлишин)

■ Зробіть усний пунктуаційний аналіз простих ускладнених речень за планом на форзаці.

381 Відновіть і запишіть поетичні рядки із творів Василя Симоненка, уставляючи з довідки потрібні іменники у формі кличного відмінка. Розставте потрібні розділові знаки.

1. Ми чуємо тебе ... крізь століття, і голос твій нам душі окриля. Встає в новій красі забувши лихоліття твоя ... звільнена земля. 2. У росяні вінки заплетені суцвіття до ніг тобі ... кладемо. 3. В погожі літні ночі в морозні ранки і вечірній час і в свята гомінки і в дні робочі ми думаємо ... про вас. 4. Кожну хвилю у кожную днину гріє душу твоє ім'я, ненаглядна горда єдина ... моя. 5. І нехай пливе за роком рік, буду ... горда і вродлива з тебе дивуватися повік. 6. Ой біжи біжи ... не вертай до хати не пущу тебе колиску синову гойдати. Припливайте до коліски ... як мрії опустіться тихі ... синові під вії. 7. Можна все на світі вибирати ... вибрати не можна тільки Батьківщину.

Довідка: Україна, син, Кобзар, правнуки, мати, Тарас, зорі, титан, лебеді, досада.

■ Яку роль у реченні виконують іменники у формі кличного відмінка?

382 Запишіть відомі вам 3–4 крилаті вислови про мову. Схарактеризуйте в них речення за будовою й наявністю ускладнювальних компонентів.

383 Узявши за основу подані речення, побудуйте за зразком прості речення, ускладнені: 1) звертанням; 2) однорідними членами; 3) відокремленим членом; 4) вставним словом чи словосполученням.

Зразок: Людині треба багато працювати задля досягнення мети. —

Людино! Багато працюй задля досягнення мети.

Людині треба **багато й плідно** працювати задля досягнення мети.

Людина повинна багато працювати задля досягнення мети,
постійно самовдосконалюючись.

Людині, **без сумніву**, треба багато працювати задля досягнення мети.

1. Нехтування законами природи ніколи не минає безслідно.
2. Люди постійно вивчали поведінку тварин.
3. Український народ зберігає багато повір'їв про вогонь.
4. Хлопець залишився справжнім лицарем високої гідності.

Комунікативний практикум

384 Проаналізуйте схеми на форзаці підручника. Сформулюйте 5–6 запитань до однокласника (однокласниці) на повторення вивченого, використавши звертання.

385 Складіть побажання однокласникові (однокласниці) на літні канікули у формі електронного листа.

СЛОВНИК

Абстра́кчний — такий, що виник у результаті абстрагування.

Акаде́мія мисте́цтв — найвища наукова установа в галузі образотворчих та інших мистецтв, а також вища художня школа.

Акомпане́мент — музичний супровід до сольної партії голосу або інструмента, а також до основної теми, мелодії музичного твору.

Акт — 1. Дія, вчинок. 2. Документ, протокол.

Благоро́дство — 1. Чистота моральних якостей; чесність, порядність. 2. Належність до дворянського стану, роду.

Брі́фінг — інформаційна бесіда для журналістів.

Брутальність — грубість, жорстокість.

Бутафо́рія — зроблені з легких дешевих матеріалів копії справжніх речей.

Гармоні́йний — який перебуває в чіткій відповідності до чого-небудь.

Гриме́р — людина, що наносить грим на обличчя акторові перед виходом на сцену.

Грома́да — об'єднання людей, що ставлять перед собою певні спільні завдання; організація.

Грома́дський — 1. Який виникає, відбувається в суспільстві або стосується суспільства, пов'язаний із ним; суспільний. 2. Належний усій громаді, усьому суспільству; колективний.

Громадя́нський (від ім. громадянин) — спрямований на користь суспільству.

Деклама́ція — мистецтво виразного читання літературних творів, зокрема віршів.

Декора́тор — художник, який пише декорації для театру.

Дендропа́рк — парк ландшафтного типу, що його створюють на базі природних ділянок лісу та штучного дендрарію (деревних рослин).

Динамічний — який перебуває в інтенсивному русі, у дії; багатий внутрішньою силою.

Діяльність — 1. Застосування своєї праці до чого-небудь. 2. Робота, функціонування якоїсь організації, установи.

Документування — обґрунтування чого-небудь документами.

Дружба — стосунки, відносини, в основі яких лежить взаємна прихильність, довір'я, відданість, товариська солідарність, духовна близькість, спільність інтересів і т. ін.

Еталон — зразок, мірило.

Етика — 1. Наука про мораль, походження її, розвиток і роль у суспільному та особистому житті людей. 2. Норми поведінки, сукупність моральних правил.

Етнографія — історична наука, яка вивчає культуру та побут світу.

Ефір — теле-, радіотрансляція.

Заграва — відсвічування, відблиск яскравого світла, пожежі, вогників та ін.

Закладни — закладання фундаменту нової будівлі.

Імідж — рекламний, представницький образ кого-небудь, що створюється для населення.

Імпровізація — що-небудь складене (вірш, пісня, доповідь) без підготовки.

Інтелектуальний — розумовий.

Інтелігентний — розумово розвинений; освічений, культурний.

Кампанія — 1. Сукупність воєнних операцій у визначений період часу, що мають певну стратегічну мету. 2. Сукупність заходів для здійснення в певний період якого-небудь важливого громадсько-політичного або господарчого завдання.

Каскад — природний або штучний водоспад чи система водоспадів, що стікають уступами.

Кваліфікація — ступінь підготовленості до якого-небудь виду праці.

Комерційний — пов'язаний із торгівлею.

Компанія — те саме, що товариство.

Компетенція — 1. Добра обізнаність із чим-небудь. 2. Коло повноважень якої-небудь організації, установи або особи.

Компліменти — приємні, люб'язні слова; похвала.

Комунікабельність — здатність бути комунікабельним, товариськість, контактність.

Комунікація — спілкування, повідомлення інформації від однієї людини до іншої.

Консолідація — зміцнення, укріплення чого-небудь; об'єднання, згуртування когось.

Консолідувати — зміцнювати, укріплювати що-небудь, об'єднувати, згуртовувати когось.

Кр́вний — 1. Той, який має спільних предків. 2. Той, який ґрунтується на духовній близькості.

Культ — поклоніння кому-, чому-небудь.

Мента́льність — сукупність психічних, інтелектуальних, ідеологічних, релігійних, естетичних та інших особливостей мислення народу, соціальної групи або індивіда, що проявляються в культурі, мові, поведінці.

Мі́слення — здатність людини мислити, міркувати; розумова діяльність.

Миготлівий — такий, що мигає, блимає.

Мов́лення — спілкування людей між собою за допомогою мови; мовленнєва діяльність.

Модель — зразок чого-небудь, схема процесу, явища.

Можновла́дець — 1. Особа, яка належить до верхівки панівних класів; вельможа, владоможець, можновладник. 2. Особа, яка керує країною; правитель, володар, владика, самодержець.

Мону́мент — архітектурна або скульптурна споруда на честь видатної події чи особи; пам'ятник.

Мора́ль — 1. Система норм і принципів поведінки людей у ставленні один до одного та до суспільства. 2. Повчальний висновок із чогось. 3. Повчання, настанови, поради.

Недолу́гий — безсилий, слабкий, кволий фізично.

Нікче́мний — ні на що не здатний, нікудишній.

Нірва́на — за містичним уявлення буддистів — блаженний стан спокою людської душі, що досягається шляхом повної відмови від усіх життєвих турбот, чуттєвих бажань; стан спокою, блаженства.

Оніме́чення — примушування перейти на німецьку мову, засвоїти німецькі звичаї, культуру і т. ін.

Операти́вний — безпосередньо пов'язаний із виконанням певних завдань, здатний правильно і швидко їх виконувати.

Ошалілий — який утратив здатність нормально міркувати, контролювати себе.

Пара́бола — крива, кожна точка якої однаково віддалена від даної точки (фокуса) і від даної прямої (бісектриси).

Пёрстень — обручка.

Полоніза́ція — запровадження польської мови, культури і т. ін., звичайно примусово, витісняючи національну мову, культуру і т. ін.; ополячення.

Поспі́льство — трудовий народ, селянство.

Почуттєвий — одержуваний за допомогою органів чуттів.

Поштíвий — 1. Який виявляє повагу до кого-небудь; чемний, увічливий.
2. Гідний пошани, поваги.

Презі́дія — виборний орган для ведення зборів, нарад.

Прести́ж — авторитет, вплив, що його має хто-, що-небудь.

Прині́шкнути — завмерти, перестати рухатися й видавати звуки.

Прогр́ес — розвиток по висхідній лінії, удосконалення в цьому процесі, перехід від нижчого до вищого, від простого до більш складного.

Протоко́л — документ, який містить запис усього, про що йшлося на зборах, нараді.

Радáр (скорочення від англійських слів *radio detecting and ranging* — радіо-пошук і визначення дальності) — прилад, який дозволяє виявити далекі предмети в умовах обмеженої видимості та визначити відстань до них. Принцип дії ґрунтується на якості відбиття радіохвиль від різних предметів.

Реа́льний — 1. Який існує в об'єктивній дійсності; дійсний. 2. Який можна здійснити, виконати.

Режисе́р — постановник спектаклю, фільму.

Реконстру́кція — перебудова, переобладнання чого-небудь із метою вдосконалення.

Ритуа́л — сукупність обрядів, вироблених звичаями людей, церемонія.

Ритуа́льний — пов'язаний із ритуалом, призначений для ритуалу.

Руно́ — густа й довга вовна з овець, яка не розпадається на окремі пасма, а становить одне ціле.

Русифіка́ція — у царській Росії — насильницьке запровадження російської мови, культури і т. ін. серед національних меншостей.

Семіотика — наука про різні знаки й системи знаків (мовні й немовні), які використовують у людському суспільстві для передавання інформації.

Скульптура — вид образотворчого мистецтва, твори якого мають об'ємну або рельєфну форму та виконуються способом витісування, виливання, різьблення, ліплення тощо з твердих чи пластичних матеріалів (каменю, металу, дерева, глини і т. ін.).

Спілкування — взаємні стосунки, діловий, дружній зв'язок.

Сталагміт — вапнякове утворення у вигляді конусоподібного стовпчика, бурюльки, гребінця, що виникає на дні підземних порожнин унаслідок випаровування води.

Статичний — у якому немає руху; нерухомий.

Стереотип — те, що часто повторюється, стало звичайним, загальноприйнятим і чого дотримуються, що наслідують у своїй діяльності.

Сфера — 1. Предмет, що має форму кулі. 2. Район дії, межа поширення чого-небудь. 3. Сукупність умов, середовище, у якому що-небудь відбувається.

Тактовний — 1. Який володіє почуттям міри, такту. 2. Який робиться з дотриманням такту.

Тлінний — який піддається тлінню, руйнуванню.

Толерантний — 1. Здатний переносити несприятливий вплив яких-небудь чинників. 2. Поблажливий, терпимий до чийось думок, поглядів, вірувань тощо.

Угода — документ, взаємна домовленість про що-небудь.

Управлінський — який стосується управління, керування адміністративною установою.

Урочище — 1. Ділянка, яка виділяється серед навколишньої місцевості природними ознаками — ліс серед поля, луг або болото серед лісу і т. ін. 2. Те, що становить природну мережу.

Хапливий — який поспішає, квапиться, робить щось із поспіхом.

Церемонія — прийнятий або встановлений порядок здійснення якого-небудь урочистого обряду, а також сам обряд.

Цнота — доброчесність, чеснота.

Чеснота — позитивна моральна риса в характері людини; доброчесність, цнотливість.

Зміст

Передмова	3
Умовні позначки	4

ВСТУП

§ 1	Мова — найважливіший засіб спілкування, пізнання і впливу	5
-----	---	---

ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО

§ 2	Лексикологія. Фразеологія	10
§ 3	Морфологія. Основні правила правопису	15

СИНТАКСИС. ПУНКТУАЦІЯ

§ 4	Словосполучення. Будова й види словосполучень	24
§ 5	Види зв'язку слів у словосполученні	28
	Запитання й завдання для повторення та узагальнення	33

ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ. ДВОСКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ. ГОЛОВНІ І ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

§ 6	Речення. Порядок слів у реченні. Логічний наголос	35
§ 7	Головні члени речення. Підмет, способи його вираження	40
§ 8	Простий і складений присудок	45
§ 9	Тире між підметом і присудком	53
§ 10	Другорядні члени речення. Означення	61
§ 11	Прикладка як різновид означення	67
§ 12	Додаток	72
§ 13	Обставина. Види обставин	82

§ 14	Порівняльний зворот	88
	Синтаксичний розбір простого двоскладного речення	93
	Запитання й завдання для повторення та узагальнення	94

ОДНОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ. НЕПОВНІ РЕЧЕННЯ

§ 15	Односкладні речення. Означено-особове речення	96
§ 16	Неозначено-особове й узагальнено-особове речення	101
§ 17	Безособове речення	110
§ 18	Односкладне речення з головним членом у формі підмета (називне)	115
	Синтаксичний розбір простого односкладного речення	122
§ 19	Повне й неповне речення. Тире в неповному реченні	126
	Синтаксичний розбір неповного речення	132
	Запитання й завдання для повторення та узагальнення	132

РЕЧЕННЯ З ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ

§ 20	Однорідні члени речення. Речення з кількома рядами однорідних членів	134
§ 21	Однорідні й неоднорідні означення	141
§ 22	Узагальнювальні слова в реченнях з однорідними членами	147
	Синтаксичний розбір простого ускладненого речення	152
	Запитання й завдання для повторення та узагальнення	158

РЕЧЕННЯ ЗІ ЗВЕРТАННЯМИ, ВСТАВНИМИ СЛОВАМИ (СЛОВОСПОЛУЧЕННЯМИ, РЕЧЕННЯМИ)

§ 23	Речення зі звертанням. Звертання непоширені й поширені	160
§ 24	Вставні слова	168
§ 25	Вставні словосполучення й речення	178
§ 26	Узагальнення вивченого про розділові знаки при звертанні та вставних конструкціях	181
	Запитання й завдання для повторення та узагальнення	187

РЕЧЕННЯ З ВІДОКРЕМЛЕНИМИ ЧЛЕНАМИ

§ 27	Поняття про відокремлення	189
§ 28	Відокремлені означення	195

§ 29	Відокремлені прикладки	210
§ 30	Відокремлені обставини	217
§ 31	Узагальнення вивченого про розділові знаки в реченнях з відокремленими членами.	230
§ 32	Відокремлені уточнювальні додатки та обставини	243
	Запитання й завдання для повторення та узагальнення	250
	ПОВТОРЕННЯ В КІНЦІ РОКУ	256
	СЛОВНИК	264

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

Особливості побудови тексту з елементами опису.	21
Вивчальне читання мовчки.	58
Твір-опис місцевості на основі особистих спостережень у художньому стилі	78
Вибірковий переказ художнього тексту з описом пам'ятки.	107
Докладний письмовий переказ тексту публіцистичного стилю	123
Опис пам'ятки культури в художньому стилі (усно)	153
Опис пам'ятки культури в публіцистичному стилі (письмово)	156
Стислий переказ тексту публіцистичного стилю	175
Конспектування прочитаного тексту.	204
Повідомлення на лінгвістичну тему (усно)	226
Ділові папери. Протокол. Витяг із протоколу.	238
Інтерв'ю в публіцистичному стилі	252

Відомості про користування підручником

№	Прізвище та ім'я учня/учениці	Навчальний рік	Стан підручника	
			на початку року	у кінці року
1				
2				
3				
4				
5				

Навчальне видання

*ПЕНТИЛЮК Марія Іванівна
ОМЕЛЬЧУК Сергій Аркадійович
ГАЙДАЄНКО Ірина Василівна
ЛЯШКЕВИЧ Антоніна Іванівна*

«УКРАЇНСЬКА МОВА»

підручник для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Редактори *І. В. Копитіна, О. В. Зима*
Коректор *М. М. Бірченко*

При оформленні підручника використані джерела,
викладені у вільному доступі в мережі Інтернет

Підписано до друку 15.06.2016. Формат 70×90/16. Папір офсетний.
Гарнітура Шкільна. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 19,89.
Обл.-вид. арк. 25,86. Наклад 5660 прим. Замов. 8106-16.

ТОВ Видавництво «Ранок».

Свідоцтво ДК № 3322 від 26.11.2008. 61071 Харків, вул. Кібальчича, 27, к. 135.
Адреса редакції: 61145 Харків, вул. Космічна, 21-а, 7 поверх. E-mail: office@ranok.com.ua
Тел. (057) 719-48-65, тел./факс (057) 719-58-67.

www.ranok.com.ua

Надруковано у друкарні ТОВ «Тріада Принт»
м. Харків, вул. Киргизька, 19. Тел. 703-12-21
e-mail: sale@triada.kharkov.ua

ПЛАН СИНТАКСИЧНОГО РОЗБОРУ СЛОВСПОЛУЧЕННЯ

1. Виділіть словосполучення в реченні.
2. Назвіть головне та залежне слова. Поставте запитання.
3. Укажіть вид словосполучення за будовою (просте, складне).
4. Визначте, якими частинами мови виражені головне і залежне слова.
5. Визначте вид словосполучення за способом вираження головного слова (іменникове, прикметникове, займенникове, числівникове, дієслівне, прислівникове).
6. З'ясуйте вид зв'язку слів у словосполученні.

ПЛАН СИНТАКСИЧНОГО РОЗБОРУ ПРОСТОГО ДВОСКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

1. З'ясуйте вид речення за метою висловлювання (розповідне, питальне, спонукальне).
2. Назвіть вид речення за емоційним забарвленням (окличне, неокличне).
3. Виділіть граматичну основу й доведіть, що речення просте двоскладне.
4. Схарактеризуйте головні члени речення — підмет і присудок.
5. Визначте вид речення за наявністю другорядних членів (поширене, непоширене).
6. Знайдіть другорядні члени (якщо є). Схарактеризуйте спочатку другорядні члени речення групи підмета, потім — групи присудка.

ПЛАН СИНТАКСИЧНОГО РОЗБОРУ ПРОСТОГО ОДНОСКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

1. Виділіть речення в тексті, підкресліть граматичну основу.
2. Укажіть тип речення за метою висловлювання, за інтонацією.
3. Проаналізувавши граматичну основу, визначте тип речення за будовою (двоскладне, односкладне).
4. Визначте тип односкладного речення за вираженням головного члена (у формі присудка: означено-особове, неозначено-особове, узагальнено-особове, безособове; у формі підмета: називне).
5. З'ясуйте тип речення за наявністю другорядних членів (поширене, непоширене).

ПЛАН СИНТАКСИЧНОГО РОЗБОРУ НЕПОВНОГО РЕЧЕННЯ

1. Виділіть речення в тексті.
2. Укажіть вид речення за метою висловлювання, за інтонацією.
3. Визначте вид речення за будовою граматичної основи (двоскладне, односкладне).
4. Визначте вид речення за наявністю другорядних членів (поширене, непоширене).
5. Визначте вид речення за повнотою (наявністю чи відсутністю членів речення) (повне, неповне).
6. Укажіть, який член (члени) речення пропущено (головний, другорядний).

ПЛАН СИНТАКСИЧНОГО РОЗБОРУ ПРОСТОГО УСКЛАДНЕНОГО РЕЧЕННЯ

1. Укажіть вид речення за метою висловлювання, за інтонацією.
2. Визначте вид речення за будовою граматичної основи (двоскладне, односкладне).
3. Визначте вид речення за наявністю другорядних членів (поширене, непоширене).
4. Визначте вид речення за повнотою (повне, неповне).
5. Укажіть, чим ускладнено речення (однорідними членами, звертанням, вставним елементом, відокремленим членом), схарактеризуйте ускладнення.

